

Szulc, Tadeusz

Z badań nad egzekucją praw : podstawy ustawodawcze egzekucji dóbr, ich interpretacja i nowelizacja na sejmach za panowania Zygmunta II Augusta

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 6, 3-197

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SPIS TREŚCI

Zagadnienia wstępne	7
1. Literatura XIX i XX w. wobec zagadnień egzekucji dóbr	7
2. Postulaty opracowania problematyki ustawodawstwa sejmów egzekucyjnych	9
3. Dyspozycje królewskie w świetle literatury	10
4. Ustalenie podstawowych pojęć dyspozycji królewskimi przyjętych w pracy	10
5. Cel pracy	15
6. Ramy chronologiczne pracy	16
7. Zakres terytorialny	17
8. Źródła	17

Część A: ZAGADNIENIE OGRANICZENIA KRÓLEWSKIEJ WŁADZY DYSPOZYCJI DOMENĄ ZIEMSKĄ DO MOMENTU PRZYSTĄPIENIA KRÓLA DO RUCHU EGZEKUCYJNEGO

Rozdział I: Prawne podstawy programu egzekucji dóbr	21
1. Ustawodawstwo lat 1440–1504	21
1.1. Statut Władysława III Warneńczyka	21
1.2. Ustawy Kazimierza Jagiellończyka	22
1.3. Statut Aleksandra	25
2. Ustawodawstwo z lat 1506–1558/59	28
2.1. Z okresu panowania Zygmunta I Starego (1506–1548)	28
2.2. Z okresu panowania Zygmunta II Augusta (1548–1558/59)	32

Rozdział II: Szlachecki program egzekucji dóbr przed 1562 r.	33
1. Kształtowanie się koncepcji egzekucji praw	33
1.1. Rewizje dóbr do początku XVI w.	33
1.2. Pojawienie się postulatów egzekucji praw	35
1.3. Formowanie się hasła egzekucji dóbr	37
1.3.1. Wnioski szlacheckie na sejmie 1547/48 r.	37
1.3.2. Wnioski o egzekucję na pierwszym sejmie za panowania Zygmunta II Augusta	38
1.3.3. Stosunek senatu i monarchy do żądań poselskich	39
2. Rozwój koncepcji egzekucji dóbr w ramach egzekucji praw na sejmach lat 1550–1553	42
2.1. Sejm 1550 r. – trzy spisy żądań szlacheckich w zakresie egzekucji. Reakcja króla i senatu na postulaty szlacheckie	42
2.2. Wyniki obrad 1550 r.	47
2.3. Sprawa egzekucji na sejmie 1552 r.	49
2.4. Sejm 1553 r. Niezadowolenie posłów z bezowocnych obrad nad egzekucją praw	51
2.4.1. Stosunek Zygmunta II Augusta do postulatów egzekucji dóbr	51

2.4.2. Egzekucja dóbr według Mikołaja Sienickiego	53
2.4.3. Wystąpienie Hieronima Ossolińskiego	54
3. Usamodzielnienie się programu egzekucji dóbr na sejmach lat 1555–1558/59	55
3.1. Sejm 1555 r. – statuty lat 1440, 1454 i 1504 jako kryterium prawomocności nadań królewskich	55
3.1.1. Projekt egzekucji dóbr z 1555 r. autorstwa Hieronima Ossolińskiego	58
3.1.2. Kolejne propozycje Hieronima Ossolińskiego w przedmiocie egzekucji dóbr	61
3.1.3. Wniosek ustawodawczy Mikołaja Sienickiego	62
3.1.4. Ustosunkowanie się króla i senatu do szlacheckich propozycji egzekucji dóbr	64
3.1.5. Poselska próba obrony zgłoszonych wniosków ustawodawczych	66
3.1.6. Spór o reces sejmowy	67
3.2. Próba ograniczenia tematyki obrad na sejmie 1556/57 r.	69
3.3. Sejm 1558/59 r.	72
3.3.1. Senacka propozycja przejrzenia i uzgodnienia praw	73
3.3.2. Poselska próba nakłonienia króla do przystąpienia do egzekucji dóbr – wystąpienie posła Jana Kietlińskiego	77
3.3.3. Wniosek ustawodawczy Hieronima Ossolińskiego	78
3.3.4. Porównanie projektów egzekucji dóbr z lat 1555 i 1558/59	84
3.3.5. Stanowisko senatu wobec programów szlacheckich	84
3.3.6. Znaczenie obrad sejmów 1558/59 r.	88

Część B: OPTYMIZM KRÓLA I EGZEKUCJONISTÓW 89

Rozdział I: Wykładnia ustawodawstwa antyrozdawniczego 92

1. Sejmowa wykładnia statutów z lat 1440, 1454 i 1504 na sejmie 1562/63 r.	92
1.1. Wykładnia statutu Władysława III z 1440 r.	93
1.2. Wykładnia statutu Kazimierza Jagiellończyka z 1454 r.	95
1.3. Wykładnia statutu Aleksandra z 1504 r.	96

Rozdział II: Dyskusje i decyzje ustawodawcze sejmów lat 1562/63, 1563/64 w przedmiocie egzekucji dóbr 101

1.1. Debaty nad nadaniami na wieczność	101
1.1.1. Dyskusje na sejmie 1562/63 r.	101
1.1.2. Dyskusje na sejmie 1563/64 r.	103
1.1.3. Sprawa kasztelana Floriana Zebrzydowskiego	105
1.2. Rozstrzygnięcia prawne	106
1.2.1. Nadania na wieczność nie podlegające egzekucji	106
1.2.2. Nadania na wieczność podlegające egzekucji	107
1.2.3. Decyzje zmierzające do odłożenia w czasie utraty tenuty przez posesora	107
1.2.4. Dyspozycje na wieczność poprzedzone nadaniem w użytkowanie z klauzulą dożywocia	108
1.2.5. Sprawa działów spadkowych	108
2.1. Debata w przedmiocie sprzedaży królewszczyzn	109
2.2. Rozstrzygnięcia prawne	109
2.2.1. Zakaz sprzedaży królewszczyzn do 1504 r.	109
2.2.2. Zakaz sprzedaży królewszczyzn po 1504 r.	110
3.1. Dyskusje nad frymarkami dobrami królewskimi	111
3.2. Rozstrzygnięcia prawne	112
3.2.1. Rodzaje frymarków	112
4.1. Debata nad nadaniami w lenno	115

4.2. Rozstrzygnięcia prawne	116
4.2.1. Zakaz rozdawnictwa lenn prywatnych	116
4.2.2. Decyzje w przedmiocie lenn państwowych	116
4.2.3. Byłe lenna	117
5.0. Dyskusja w przedmiocie klauzuli dożywocia	119
5.0.1. Ekspektatywa na dożywocie	121
5.0.2. Sprzeciwy wobec wprowadzenia opłat od „gołych dożywoci”	121
5.0.3. Próba ograniczenia przywilejów dożywocia	122
6.1. Dyskusje w sprawie zastawów	123
6.1.1. Wniosek Mikołaja Lutomirskiego	123
6.1.2. Decyzja Stanisława Wolskiego	124
6.1.3. Sprawa Biecza	125
6.2. Rozstrzygnięcia prawne	128
6.2.1. Stare sumy	128
6.2.2. Nowe sumy	135
7.1. Debata w przedmiocie dzierżaw	138
7.2. Rozstrzygnięcia w przedmiocie nadań w dzierżawę	139
8.0. Rozstrzygnięcia w zakresie nadań w użytkowanie	141
9.0. Zatajone sumy	142

Część C: EGZEKUCJA DÓBR W ODWROCIE 145

1.1. Debaty nad nadaniami na wieczność	148
1.1.1. Debata na sejmie 1565 r.	148
1.1.2. Wnioski abpa Jakuba Uchańskiego, Spytki Jordana i Pawła Działyńskiego	149
1.1.3. Propozycje Walentego Dembińskiego i abpa Jakuba Uchańskiego	150
1.1.4. Próby wywołania napięcia wśród posesorów nadań na wieczność	151
1.2. Rozstrzygnięcia prawne	153
1.2.1. Decyzje zmierzające do odsunięcia w czasie utraty tenuty przez posesorów	153
1.2.2. Postanowienie o czasowym zwolnieniu posesorów z płacenia kwarty	154
1.2.3. Powtórzenie zakazu dyspozycji na wieczność	154
1.2.4. Nadużycia w stosunku do posesorów wieczystych w trakcie przeprowadzania rewizji dóbr	155
2.0. Sprawa sprzedaży królewsczyzn	156
3.1. Debata nad frymarkami	156
3.1.1. Wniosek abpa Jakuba Uchańskiego	156
3.1.2. Sprawa frymarków nierównych	156
3.2. Rozstrzygnięcia prawne	157
4.1. Dyskusje nad nadaniami lennymi	157
4.1.1. Pierwszy wniosek abpa Jakuba Uchańskiego	157
4.1.2. Drugi wniosek abpa Jakuba Uchańskiego	158
4.2. Rozstrzygnięcia prawne	158
4.2.1. Wyjątek od zasady	159
4.2.2. Zmiana statusu prawnego posesora lennego	159
5.0. Dyskusja w przedmiocie klauzuli dożywocia	160
5.0.1. Wniosek bpa Mikołaja Wolskiego	160
5.0.2. Próby wywołania napięcia wśród posesorów z przywilejem dożywocia	160
6.1. Dyskusje w sprawie zastawów	161
6.1.1. Problem wykładni statutu Aleksandra	161

6.1.2. Spory wokół zastawu królewszczyzn na sejmie 1565 r.	162
6.1.3. Wniosek abpa Jakuba Uchańskiego w przedmiocie nowych i starych sum	162
6.2. Rozstrzygnięcia prawne	163
6.2.1. Problem gwarancji nieusuwalności potomka zmarłego zastawnika	163
6.2.2. Nowe sumy	164
7.1. Głos w sprawie dzierżaw	166
7.2. Rozstrzygnięcia prawne	166
7.2.1. Sprawa opłat z dożywotnich dzierżaw	166
7.2.2. Czasowe zwolnienie posesorów od świadczeń	167
7.2.3. Dzierżawy bez klauzuli dożywocia	168
8.0. Rozstrzygnięcia w zakresie nadań w użytkowanie	168
8.0.1. Obowiązki użytkownika	168
8.0.2. Dochody użytkownika	169
8.0.3. Zwolnienia czasowe użytkowników od świadczeń	169
8.0.4. Problem zmiany użytkownika dożywotniego w posesora zastawnego do wydzierżenia	169
8.0.5. Zmiana statusu prawnego posesora „gołego dożywocia”	170
9.0. Zatajone sumy	172
Zakończenie: Ocena osiągnięć ruchu egzekucyjnego	173
1. Pogląd literatury	173
2. Ocena wystąpień sejmowych	173
3. Wyniki prac ustawodawczych sejmów egzekucyjnych	174
Wykaz stosowanych skrótów	179
Bibliografia	181
Od Redakcji	193
Aus der Untersuchungen über Rechtsvollstreckung (Gesetzgebende Grundlagen der Gütervollstreckung. Auslegung und Novellierung denen auf den Reichstagen unter Regierung von Sigismund II August). Inhaltsverzeichnis	194

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1. LITERATURA XIX i XX w. WOBEC ZAGADNIENI EGZEKUCJI DÓBR

Niemal każdy z piszących o szesnastowiecznych dziejach Polski niekiedy jedynie wspomina o egzekucji praw. W literaturze zwracano uwagę na znaczenie, jakie dla dziejów państwa szlacheckiego miał, stanowiący element programu egzekucji praw, ruch egzekucji dóbr. Mowa o tym na marginesie wielu prac, ale w gruncie rzeczy zagadnieniu temu nie poświęcano wiele miejsca. Jako jeden z pierwszych problematykę egzekucyjną poruszył Jan N. Romanowski (1861) w obszernym studium zajmującym się m. in. obroną potoczną¹. Przy tej okazji zajął się kwestiami ustawodawstwa ograniczającego władzę rozdawniczą króla². Opierając się na diariuszu sejmu 1562/63 r. wydanym przez Adama T. Działyńskiego, przedstawił niektóre głosy w dyskusji związane z egzekucją dóbr. Autor ten jednakże nie analizował ustawodawstwa sejmu 1562/63 r., ograniczył się tylko do wyliczenia postanowień w zakresie przywracania królewskiemu skarbu³. Po nim, na marginesie swej pracy o skarbowości polskiej za panowania Stefana Batorego, kilka uwag sformułował Adolf Pawiński (1881)⁴. O problem ten zaczął także Mieczysław S. Warmcki (1884), omawiając jednak przebieg sejmu egzekucyjnego roku 1562/63 i przedstawiając jego uchwały⁵. Również Tadeusz Troskoleński w monografii o biskupie wrocławskim i krakowskim Andrzeju Radwanie Zebrzydowskim⁶ poruszał problem walki o egzekucję, przy okazji przedstawiania udziału wspomnianego biskupa na sejmach lat 1550–1558/59.

¹ J. N. Romanowski, *Otia Cornicensia. Studia nad dziełem: Zródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego, cz. II, oddz. I, t. I*, Poznań 1861.

² *Ibidem*, s. 9 i n. Autor cytuje statuty z lat 1454, 1478, 1504, nie dokonując ich rozbioru krytycznego.

³ *Ibidem*, s. 43–44.

⁴ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. VIII, Warszawa 1881, s. 4–11, 18–19, 22.

⁵ M. S. Warmcki, *Egzekucja dóbr koronnych na sejmie piotrkowskim w roku 1562*, [w:] *Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1884*, Przemyśl 1884, s. 13 i n.

⁶ T. Troskoleński, *Andrzej Radwan Zebrzydowski biskup wrocławski i krakowski (1496–1560)*. *Monografia historyczna*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1897, R. XXV; 1901, R. XXIX; 1906, R. XXXIV.

Na początku naszego wieku uwagę na problemy egzekucji dóbr zwrócił Ezechiel Zivier⁷ omawiający historię Polski za ostatnich dwóch Jagiellonów; pominął jednak kwestie prawne z egzekucją związane. Nic odkrywczego nie wnosi do tematu także artykuł Władysława Cichockiego o sejmie warszawskim z roku 1563/64⁸, w którym autor skupił się na zrelacjonowaniu obrad sejmowych na podstawie diariusza sejmowego. Uchylił się – tak jak jego poprzednicy – od podjęcia jakiegokolwiek próby analizy prawno-historycznej reform, jak również nie ustosunkował się do wcześniejszej literatury przedmiotu⁹. Walkę polityczną o egzekucję dóbr na sejmach lat 1558/59, 1562/63 i 1563/64 przedstawiła w bogato udokumentowanej pracy Anna Dembińska¹⁰. Mankamentem tych rozważań jest brak analizy prawnej problematyki związanej z egzekucją dóbr, z czego zresztą zdawała sobie sprawę¹¹. Rozdział o ruchu egzekucyjnym zamieścił w pracy *Polityka Jagiellonów*, pomyślanej jako cykl wykładów uniwersyteckich, Henryk Łowmiański¹². Napisana w latach 1942–1948 nie mogła omawiać całego dorobku literatury. Zawiera wprawdzie ciekawe spostrzeżenia z punktu polityki wewnętrznej, lecz pomija kwestie prawne.

Wśród najnowszych publikacji na szczególną uwagę zasługuje kilka rozpraw. Zaliczmy do nich monografię sejmowej reprezentacji Małopolan za panowania Zygmunta Augusta, autorstwa Ireny Kaniewskiej, w której przedstawiono udział posłów tej prowincji w realizacji programu egzekucji praw i dóbr¹³. Zagadnieniem egzekucji od lat zajmuje się Anna Sucheni-Grabowska, która swoje badania rozpoczęła od analizy domeny ziemskiej za czasów Zygmunta I Starego, przechodząc w swoich rozważaniach do genezy egzekucji dóbr w latach 1548–1562, a następnie rezultatów całej akcji¹⁴.

⁷ E. Zivier, *Neuere Geschichte Polens*, I Band: *Die zwei letzten Jagiellonen (1506–1572)*, Gotha 1915, s. 391–394, 552 i n., 678 i n.

⁸ W. Cichocki, *Sejm warszawski z r. 1563/4*, [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Fr. Karpińskiego w Śniatyniu za rok szkolny 1930/31*, Śniatyn 1931.

⁹ W. Cichocki w zestawieniu literatury (s. 5) powołuje tytuły prac M. Bobrzyńskiego, B. Dembińskiego, A. Lewickiego, J. Szujskiego, O. Balzera, S. Kutrzeby, jednakże dla wymienionych badaczy okres panowania Zygmunta II Augusta nie był głównym zagadnieniem ich dociekań historycznych, jeżeli już – to zajmowali się nim na marginesie swoich rozważań.

¹⁰ A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559/64*, Warszawa 1935.

¹¹ *Ibidem*, s. 10, przyp. 4.

¹² H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, do druku przygotował K. Pietkiewicz, Poznań 1999, s. VII, VIII.

¹³ I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta (1548–1572)*, Warszawa 1974, s. 91 i n.

¹⁴ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław 1967; teże, *Monarcha dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 143 i n.; teże, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. II, z. 21, Kraków 1988; teże, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996.

Ostatnio tematem tym zajęli się Krzysztof Chłapowski i Jacek S. Matuszewski. Pierwszy z nich – przy okazji omawiania problemu realizacji reform egzekucyjnych w odniesieniu do zastawu dóbr królewskich¹⁵ – pobieżnie przedstawił ustawodawstwo związane z egzekucją lat 1562–1569. Drugi – w recenzji pracy K. Chłapowskiego – zawarł szereg cennych spostrzeżeń z zakresu problematyki prawnej związanej z egzekucją dóbr¹⁶. Kryzys finansowy państwa był problemem, który dotknął nie tylko monarchię ostatnich Jagiellonów. Objął on również inne państwa europejskie¹⁷. Ruch polityczny domagający się m. in. restytucji dóbr rozdanych przez panującego, co miało doprowadzić do wzrostu dochodów państwa, redukcji obciążeń podatkowych, pojawił się – jak wykazał Igor Kąkolewski – również w Prusach Książęcych. Autor, omawiając to zagadnienie, wskazuje na istnienie pewnych analogii między ruchem reformatorskim w Prusach Książęcych i w Koronie¹⁸.

2. POSTULATY OPRACOWANIA PROBLEMATYKI USTAWODAWSTWA SEJMÓW EGZEKUCYJNYCH

Na potrzebę opracowania problematyki ustawodawstwa sejmów egzekucyjnych lat 1562–1572 zwracano w literaturze uwagę niejednokrotnie. Anna Dembińska (1935), ustosunkowując się do wyników uzyskanych przez Adolfa Pawińskiego, stwierdziła, iż temu uczonemu nie udało się wyjaśnić wszystkich kwestii z tym związanych, ponieważ zagadnieniem tym zajmował się na marginesie swych głównych badań¹⁹. Na konieczność zajęcia się powyższą tematyką badacze wskazywali co pewien czas, m. in. Józef A. Gierowski (1969)²⁰, Anna Sucheni-Grabowska (1974)²¹ i Jacek S. Matuszewski (1986)²².

¹⁵ K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr 1563–1665. Sprawa zastawów królewskich w malopolskich*, Warszawa 1984, s. 16 i n.

¹⁶ J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja ustawodawstwa zastawnego sejmów egzekucyjnych*, Łódź 1986. Zob. też *tenże*, *Egzekucja dóbr czy egzekucja dochodów*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN 1986, R. XL, nr 6.

¹⁷ Francja, Hiszpania, państwa terytorialne Rzeszy, zob. I. Kąkolewski, *Nadużycia władzy i korupcja w Prusach Książęcych w połowie XVI wieku. Narodziny państwa wczesnonowoczesnego*, Warszawa 2000, s. 14–15, 197–198.

¹⁸ *Ibidem*, s. 121 i n., 197.

¹⁹ A. Dembińska, *Polityczna walka...*, s. 102. Uwagi odnosiły się do pracy A. Pawińskiego, *Skarbowość w Polsce...*

²⁰ J. A. Gierowski, *Rzeczpospolita wobec absolutystycznej Europy*, [w:] *Pamiętnik X Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 9–13 września 1969 r., Referaty i dyskusja, III Referaty plenarne*, Sekcja I–IV, Warszawa 1971, s. 101.

²¹ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 10–12.

²² J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 4, 12.

3. DYSPOZYCJE KRÓLEWSKIE W ŚWIETLE LITERATURY

Dyspozycje monarsze dotyczące królewskich, które były przedmiotem egzekucji dóbr, występują w źródłach w różnorodnych formach nadań. Próbę usystematyzowania według rodzaju dyspozycji królewskiej podstaw prawnych dzierżenia tenentariusza królewskiego podjęli Andrzej Wyczański²³ i Jerzy Luciński²⁴. W cennej pracy poświęconej ostatnim Jagiellonom Anna Sucheni-Grabowska przedstawia różne postacie dyspozycji królewskich, jednakże nie zamieściła klasyfikacji nadań królewskich²⁵. Na ten mankament pracy i trudności z tym związane zwrócił uwagę Jacek S. Matuszewski²⁶.

4. USTALENIE PODSTAWOWYCH POJĘĆ DYSPOZYCJI KRÓLEWSZCZYZNAMI PRZYJĘTYCH W PRACY

Ponieważ nasze rozważania związane są z problematyką ustawodawczą sejmów egzekucyjnych odnoszącą się do dyspozycji królewskimi, proponujemy własny podział, dla którego kryterium stanowią rozwiązania prawne i terminologia prawna występująca w konstytucjach lat 1562–1569.

Wśród nadań królewskich, które zostały objęte egzekucją, wyróżnić można podział na dwie podstawowe kategorie dyspozycji: wieczyste i czasowe.

1. Pośród **dyspozycji wieczystych** rozróżniamy nadania: (1) na pełną własność i (2) na prawie lennym.

Te pierwsze (dyspozycje przenoszące pełnię praw własności do królewskimi) dzielimy na: ♦ darowizny (nadania); ♦ frymarki oraz ♦ sprzedaż.

²³ A. Wyczański dokonał podziału dyspozycji królewskimi na nadania: (a) na własność, (b) w lenno, (c) czasowe terminowe i do odwołania, (d) dożywotnie, (e) sprzedaż, (f) w zastaw, (g) nadania o charakterze nie wyjaśnionym. Każda z nich dzieli się na odmiany, zob. *tenże*, *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, PH 1953, t. XLIV, z. 3, s. 283–285, 287 i n.

²⁴ J. Luciński dokonuje podziału form pozbywania i obciążania królewskimi na: (a) własność, (b) w lenno, (c) sprzedaż, (d) przywłaszczenia, (e) pozbycia w nieznanym sposobie, (f) zastaw do wydzierżawienia i użytkowy, oraz zapis, (g) sprzedaż z prawem odkupu, (h) czasowe na dożycie czyste i zastaw z dożyciem, (i) warunkowe w formie zastawu warunkowego, (j) zamiana, *tenże*, *Rozwój królewskimi w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*, Poznań 1970, s. 21–43. Autor wymienia formy administrowania dobrami królewskimi: (a) w dożycie, (b) w zastaw, (c) dzierżawa, (d) do wiernych rąk, *ibidem*, s. 27.

²⁵ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*

²⁶ Zob. J. S. Matuszewski [rec.: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneta egzekucji dóbr*, Wrocław 1974], CPH 1977, t. XXIX, z. 2, s. 239.

◆ Nadania na własność (darowizny) były czynnością alienacyjną, przenoszącą prawa własności na rzecz obdarowanego. Wyłączały one nieodwracalnie przedmiot z zasobu domeny monarszej.

◆ Frymark²⁷ był umową dwóch stron, oznaczającą przeniesienie wszelkich praw do zamienianych dóbr ziemskich na drugiego kontrahenta. Termin

²⁷ Przez frymark rozumiano przeniesienie własności nieruchomości w drodze zamiany, zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. VII, red. M. R. Mayenowa, Wrocław 1973, s. v. frymark (autor M. Borecki), s. 183. O frymarku jako umowie zawartej na szkodę skarbu pisze W. A. Maciejowski, *Historia prawodawstw słoiańskich*, t. IV, Warszawa 1835, s. 448. O negatywnych skutkach wywołanych frymarkami za panowania Zygmunta II Augusta piszą: J. N. Romanowski, *Otia cornicensis...*, s. 36; M. S. Warmński, *Egzekucja dóbr...*, s. 31; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 11–12, 92 – gdzie podano przykłady oszustw związane z dokonanymi frymarkami odbijające się negatywnie na dochodach monarchy. W. Pałucki zwraca uwagę na frymarki – mistyfikacje, polegające na zamianie dóbr królewskich na rzekomo szlacheckie, które w rzeczywistości były również królewskimi. Zob. również A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, cz. 1, s. 111; EHGP, s. v. frymark (autor A. Wyrobisz), s. 178. S. Cynarski stwierdza, że w przypadku zamiany królewskiej na dobra dziedziczne, był to zazwyczaj frymak nierówny, czyli wymiana za jedną wieś dziedziczną dwóch lub trzech wsi królewskich, *tenże*, *Zygmunt August*, Wrocław 1988, s. 102. Zauważmy, że problem nie sprowadzał się do liczby wsi, które uzyskiwały strony, lecz głównie do wielkości (wartości) dochodów, które można było z nich osiągać. Przykłady nierównych frymarków ze szkodą dla króla podaje A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 94–95, 166. Z kolei P. Dąbkowski, wspominając o ujemnym znaczeniu słowa „frymark”, zauważa, że nadużyć dopuszczano się również ze strony monarchy wobec szlachty, włączając na podstawie zamiany dobra prywatne do królewskich, zaś nie wydzielano królewskich, bądź zaczepiano dobra królewskie przyznane już w zamian osobom prywatnym, P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. II, Lwów 1911, s. 517, przyp. 9. Pogląd, iż frymark nie oznaczał umowy zawartej ze szkodą dla królewskiego skarbu, lub niemożności obciążania i alienowania dóbr stołu królewskiego, lecz był zawsze zamianą, wyraził W. Dutkiewicz, *Prawa cywilne, jakie w Polsce od r. 1347 do wprowadzenia Kodeksu Napoleona obowiązywały*, Warszawa 1869, s. 190. Autor nie zgadzał się z poglądem wyrażonym przez W. A. Maciejowskiego, *Historia prawodawstw...*, t. IV, s. 448; t. III, s. 55). W ujęciu Dutkiewicza umowa nie zawiera oceny skutku wywołanego w wyniku zamiany dóbr. S. Estreicher przyjmuje, iż terminu „frymark” nie stosowano na oznaczenie zamiany niekorzystnej dla jednej ze stron, tylko wyrażała ona zamianę nieformalną, *tenże*, „Freimarkt” i Frymark, *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne* 1929, R. XXV, s. 353–354. Natomiast A. Wyczański uznał, iż frymarki nie prowadziły do większych strat, *tenże*, *Rozdawnictwo dóbr...*, s. 289. Za panowania Zygmunta I Starego – jak ustalił Autor – było 11 wypadków zamian dotyczących drobnych dóbr. Dobra zamieniane oglądali specjali królewscy komisarze z punktu opłacalności umowy. Podobnie uważał J. Luciński, stwierdzając sporadyczność tego typu transakcji, *Rozwój królewskiej...*, s. 42–43. Zagadnienie frymarków znajduje odbicie w dyskusjach prowadzonych w trakcie obrad sejmów egzekucyjnych. Z przypadków, którymi się wówczas zajmowano, wynika, iż były to frymarki nie równorzędne, z ewidentną szkodą dla króla, zob. *Zróżdopisma...*, cz. III, s. 46, 80, 82. Informacje o szkodliwości niektórych frymarków zawarte są w lustracjach sporządzonych w czasie rewizji dóbr, *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław 1963, s. XXVII, przyp. 56, 57. Trudno tutaj jednoznacznie mówić o szkodzie króla. Nikt nie mówi o szkodzie monarchy, gdy ten nadał wieś wieczyście, ale gdy zamienił dwie

ten był stosowany w szczególności w odniesieniu do zamiany dóbr królewskich na ziemskie²⁸.

◆ Sprzedaż, w porównaniu z innymi dyspozycjami królewskimi, ma inny charakter: dominuje tu element gospodarczy; jest umową zobowiązującą sprzedawcę, by w zamian za zapłatę ceny przeniósł własność i posiadanie rzeczy na nabywcę. Stosowaną formą alienacji była sprzedaż z prawem odkupu, która umożliwiała królowi uniknięcie naruszania postanowień statutu z 1504 r.²⁹ Sprzedaż z prawem odkupu dawała królowi potencjalnie możliwość przywrócenia, na drodze wykupu, dóbr do skarbu; w praktyce prowadziła do pomniejszenia zasobu dóbr królewskich³⁰. Wskutek sprzedaży nieruchomości z dóbr królewskich przechodziła na własność osoby fizycznej, stając się własnością prywatną³¹.

Drugie z nadań w dyspozycjach wieczystych to dyspozycje na prawie lennym. Z posiadaniem lenna w XVI w. wiązało się prawo dziedziczenia w linii męskiej³² i dostarczanie służb wojennych, zgodnie z postanowieniami zawartymi w przywileju nadawczym. Do obowiązków lennika należało również osobiste przebywanie w ziemi, w której trzymał lenno. Gdy linia męska wymarła, dobra powracały do monarchy. Panem zwierzchnim był monarcha, zaś lennicy pozostawali pod administracją i jurysdykcją starostów³³. Lennik otrzymywał w zasadzie pełnię praw do uzyskanego gruntu, jednak prawo alienacji lenna wymagało zgody władcy. Nadania w lenno uszczuplały dobra królewskie, choć nadal pod względem własnościowym zaliczane były do zasobu majątku państwa. Dla potrzeb naszej pracy lenna dzielimy na:

◆ państwowe – były to lenna prawa publicznego, osadzone na umowie lennej między monarchą a lennikiem, mającej na celu związanie z państwem polskim organizmów państwowych, leżących poza właściwymi granicami Korony, oraz

na jedną – to jest szkoda. W obu wypadkach jest (lub może być) istotną dla panującego rzeczą opłata służb tego, który poniósł w interesie publicznym nakłady, poświęcił czas, zdrowie dla np. zawarcia pokoju, przymierza, załatwienia spraw związanych z zawarciem małżeństwa dla króla itd. Na frymarki jako jedną z przyczyn uszczuplenia stanu posiadania i dochodów domeny w Prusach Książęcych wskazuje I. Kąkolewski, *Nadużycia władzy...*, s. 61.

²⁸ W. Dutkiewicz, *Prawo cywilne...*, s. 19; P. Dąbkowski, *Prawo prywatne...*, t. II, s. 517.

²⁹ A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr...*, s. 285. Zob. A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 85–86, 89, przyp. 72.

³⁰ J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn...*, s. 42.

³¹ Według ustaleń A. Sucheni-Grabowskiej, za panowania Zygmunta II Augusta dominowała sprzedaż królewszczyzn, które były obciążone długami skarbowymi, *też*, *Monarchia dwu...*, s. 110.

³² Jak długo istniała linia pierwszego lennika, tak długo zostawało lenno w jej posiadaniu, stąd nadawano lenna *na wieczne czasy*. Dopiero po wygaśnięciu linii, dobra wracały do króla, zob. P. Dąbkowski, *Prawo prywatne...*, t. II, s. 120.

³³ A. Prochaska, *Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu*, Rozprawy Wydz. Hist.-Filozof. AU [Kraków] 1901, t. XLII, s. 12, 23, 24.

◆ prywatne – utworzone na dobrach królewskich, na podstawie decyzji królewskiej, gdzie nie miały wpływu przepisy prawa publicznego³⁴.

2. Nadania czasowe dzielą się ze względu na:

1) czas trwania, w tym: ◆ na czas oznaczony – przez ustanowienie czasu trwania kontraktu za pomocą elementów kalendarza (np. 3 lata, do św. Marcina); ◆ na czas nieoznaczony – przez odwołanie się do pewnego wydarzenia, co do którego nie wiadomo, kiedy nastąpi (przede wszystkim dożywocie, ale i inne, np. do zamążpójścia ponownego);

2) czasowe ze względu na charakter uprawnień odbiorcy nadania – w tym:

- a) użytkowanie,
- b) dzierżawa,
- c) zastaw.

Ad a. W rozdawnictwie królewszczyzn stosowano nadania w odpłatne i w nieodpłatne użytkowanie. Oddanie dóbr w nieodpłatne użytkowanie dożywotnie oznaczało brak, aż do śmierci tenutariusza, świadczeń na rzecz monarchy. Termin ten jest wieloznaczny. Z jednej strony wyrażał stosunek prawny będący czasową dyspozycją, w której zakreślono czas jej trwania – aż do zejścia osoby ją uzyskującej. Z drugiej – był to tytuł prawny nadania w użytkowanie z klauzulą dożywocia³⁵. Klauzula ta stanowiła gwarancję ochrony posesora przed wykupieniem królewszczyzny przez władzę, jak również przed wykupem jej za zgodą monarchy przez osobę trzecią. Ograniczała ona prawa własnościowe Korony. Dyspozycja po śmierci posesora traciła znaczenie. Monarchowie nadawali swoje dobra w dożywotnie posiadanie, co zasadniczo nie umniejszało zasobu królewszczyzn. Długotrwałe użytkowanie tych dóbr ułatwiało jednak użytkownikom uzyskanie korzystnych uprawnień, czy nawet przejęcie królewszczyzny na własność.

Ad b. Dzierżawa miała szczególny charakter; to kontrakt o charakterze publicznym, w którym jedną ze stron była głowa państwa – władca. Polegała na czasowym oddaniu rzeczy nieruchomości lub ruchomej w używanie, z prawem pobierania pożytków, które dana rzecz przynosi innej osobie, w zamian za uiszczanie rocznego umówionego czynszu³⁶. Dzierżawa nie

³⁴ Zagadnienie lenn nie zostało całościowo opracowane w literaturze i wymaga osobnej monografii.

³⁵ Badania A. Sucheni-Grabowskiej dowodzą, że klauzula dożywocia odgrywała dużą rolę w dzierżeniu dóbr królewskich. Była ona z reguły wprowadzana przy nadaniach królewszczyzn w dzierżawę i w nadaniach w nieodpłatne użytkowanie („gołe dożywocie”), zob. tejże, *Monarchia dwu...*, s. 67, 77, 91.

³⁶ VL, I, f. 422, *Inscriptio arendae*. Na oznaczenie dzierżawy w konstytucjach używany jest termin „arenda”. Obok niego spotykamy określenie: *dzierżawce* (VL, II, f. 617, pkt 27, *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną*), *dzierżawy* (VL, II, f. 620, pkt 42, *O starostwach na dzierżawach Królewskich*). Pod pojęciem tym nie kryje się tylko arenda, czyli umowa dzierżawy, lecz wszystkie tenuty królewskie trzymane przez posesorów na mocy różnych tytułów prawnych, w tym również dzierżawy.

przedkłada interesów żadnej strony, lecz z istoty swej chroni prawa obydwu kontrahentów. Tego rodzaju umowa to stosunek czasowy, w którym określony zostaje moment jego ustania – *terminus incertus quando*. Mogła być ona zawarta na: ♦ czas określony³⁷; ♦ *ad bene placitum nostrum*, czyli uzależniony od woli królewskiej okres trwania dzierżawy, oraz mogła być ♦ dożywotnia.

Przedmiotem arendy mogą być m. in. dobra królewskie dzierżawione na podstawie przywileju. Czynnosc dzierżawny może być uiszczany w ratach rocznych z dołu lub z góry. Ulegał on obniżeniu w przypadku kłęski nieurodzaju lub innych kłesk elementarnych. Dzierżawca nie miał prawa alienacji i obciążania arendy prawem na rzecz osób trzecich³⁸. Dzierżawa królewskiej ma formę właściwą dla stosunku obligacyjnego, z drugiej strony dyspozycja ta ma charakter aktu administracyjnego dokonanego przez monarchę, z którego wynikają określone konsekwencje. Naszym celem jest opisanie rozstrzygnięć sejmów egzekucyjnych, dlatego zamierzamy omawiać tę instytucję w kategoriach prawa prywatnego, nie zaś publicznego. Objęcie dzierżaw lustracją było decyzją nie dającą się pogodzić z warunkami umowy cywilnoprawnej. Ustawodawca wkracza w stosunek obligacyjny, co może rodzić pewien opór, lecz zarazem dzierżawa ma charakter administracyjny co pozwala na podjęcie takiego rozstrzygnięcia, z którym wiązało się nałożenie nowych obowiązków. Nie jest możliwe przedstawienie instytucji dzierżawy na gruncie prawa prywatnego ani publicznego. Stąd wynika konieczność pewnych uproszczeń.

Ad c. **Z a s t a w** jest formą rzeczowego, udzielonego wierzycielowi w postaci prawa do posiadania rzeczy, zabezpieczenia ewentualnych roszczeń o zwrot udzielonej pożyczki i odsetek. Zastaw na królewskich mógł powstać w dwojaki sposób. Pierwszy – jako darowizna królewska w postaci zapisu sumy na dobrach, którą uznawano jako istniejący dług monarszy. Obciążał on te dobra, stanowiąc gwarancję dla zastawnika, że monarcha go spłaci. Drugi rodzaj zastawu to wierzytelność władcy, która powstała w wyniku zaciągnięcia pożyczki od osób prywatnych, zabezpieczająca ewentualne roszczenia o zwrot pożyczonego kapitału i odsetek. Zastaw przybierał różne formy³⁹. W ustawodawstwie sejmów egzekucyjnych spotykamy zastaw użytkowy w postaci zastawów: ♦ antychretycznego i ♦ do wydzierżenia.

³⁷ Jak pisze A. Sucheni-Grabowska, za czasów Zygmunta I Starego były to umowy zawierane najczęściej na 1 rok ewentualnie na 3 lata, teŹe, *Odbudowa domeny...*, s. 172.

³⁸ W. Uruszczak, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historyczno-prawne*, t. I, ZNUJ [Warszawa-Kraków] 1990, CMLXVI, Prace prawnicze, z. 135, s. 229–230.

³⁹ Różne podziały zastawów spotykane w literaturze wraz z własną klasyfikacją przedstawił J. S. Matuszewski, *Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV wieku*, Acta Universitatis Lodzianensis 1979, S. I, Folia Iuridica, nr 53, s. 11–18 i n.

◆ Zastaw użytkowy polegał na tym, że posesor czerpał idące z niego pożytki dla siebie – aż do momentu wykupienia dóbr zastawionych przez dłużnika-zastawcę.

◆ Zastaw do wydzierżenia sprowadzał się do tego, że zastawnik trzymał dobra w zastawie dopóty, dopóki wartość czerpanych pożytków nie osiągnęła sumy wierzytelności. Gdy uzyskane dochody zamortyzowały wyłożone przez zastawnika pieniądze, wówczas zastaw wygasał. Zastawnik obowiązany był do dokonania wpisu zastawu do ksiąg sądów ziemskich i grodzkich, w okręgu których znajdowały się zastawiane dobra⁴⁰. Cechą zastawów było, że zastawnik uzyskiwał prawa i dochody niemal właściciela, nie mogąc jedynie alienować dóbr na rzecz osoby trzeciej. Zastawy bywały obciążone obowiązkiem świadczenia czynszów tak jak arendy. Dobra oddane w zastaw były przedmiotem kolejnych dyspozycji. Przybierały one formy: (a) sum dopisywanych na tencucie, którą zapisobiorca trzymał prawem zastawu; (b) odnowienia dokumentu nadawczego; (c) konwersji zapisu; (d) złączenia sum⁴¹.

Zastawy mogły być dziedziczone, tym niemniej nadal stanowiły własność monarszą. Monarcha mógł nimi dysponować nadal, przekazując je w drodze wyrażenia zgody na wykup z rąk do rąk.

5. CEL PRACY

Hasło „egzekucja dóbr” ujmowane jest w literaturze jako jeden z postulatów wysuwanych w XVI w. przez polityczny ruch szlachecki zmierzający do realizacji programu egzekucji praw. Brak jednak wyczerpującego opracowania poświęconego zagadnieniom prawnym egzekucji dóbr. W większości prac zwracano bowiem uwagę na niektóre skutki, do których doprowadziła egzekucja. Wśród nich na problemy związane z rewizją dóbr, z kwartą. Pominięto natomiast kwestię egzekucji dóbr królewskich w świetle konstytucji sejmów lat 1562–1569. Jakie były wstępne założenia całej akcji, a jaką postać przyjęły w ustawodawstwie sejmów, na których przystąpiono do realizacji m. in. egzekucji dóbr?

Przedmiotem naszych zainteresowań jest analiza ustawodawstwa sejmów lat 1562–1572, dotyczącego egzekucji dóbr wyłącznie w zakresie rewizji podstaw prawnych nadań królewskich. Brak badań w tam przedmiocie

⁴⁰ Z. Rymaszewski, *Zastaw w świetle praktyki sądów małopolskich w XV wieku*, ZNUŁ 1962, S. I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 26, s. 124.

⁴¹ Klasyfikację dyspozycji zastawnych dokonywanych przez króla podaje J. S. Matuszewski, *Le role du gage dans la politique de disposition du domaine royal des Jagellons*, APH 1982, t. XLV, s. 32–33.

stwarza lukę w ocenie ruchu szlacheckiego, zmierzającego do reformy podstaw prawnych posiadania królewskich oraz zasad rozliczania się ich posesorów ze skarbem koronnym. Wiąże się z tym konfrontacja ustawodawstwa sejmowego ze statutami lat 1440, 1454 i 1504, ograniczającymi swobodę monarchy w dyspozycji dobrami królewskimi, oraz z projektami i propozycjami wysuwanymi przez szlacheckich działaczy egzekucji w odniesieniu do królewskiej „władzy rozdawniczej”.

Powstaje pytanie: czy nadanie królewskie było umową cywilną czy decyzją administracyjną? Rozstrzygnięcie tej kwestii ma duże znaczenie przy omawianiu praktyki realizacji egzekucji dóbr, niestety ustawodawca pominął ten problem w swoich rozwiązaniach prawnych. A w obu przypadkach sytuacja stron jest inna. Jeśli nadanie miałoby mieć charakter umowy, to rodziłoby wówczas stosunek obligacyjny, co – jak się wydaje – nie zawsze jest zasadne. Traktując nadanie królewskie jako umowę, należy się zgodzić z tym, że roszczenia wierzycieli wobec monarchy-dłużnika były zasadne. Król był stroną, która zobowiązana była dotrzymać warunków umowy. Rozdawnictwo dóbr królewskich było przedmiotem zainteresowania historyków prawa. Ostatnio pisał na ten temat Jacek S. Matuszewski⁴². Z kolei nadanie ujmowane jako decyzja administracyjna może również wywoływać skutki cywilnoprawne lub stanowić przesłankę powstania takich skutków. Problem, czy do nadania należy podchodzić jak do decyzji administracyjnej, nie jest w literaturze historyczno-prawnej rozstrzygnięty. Kwestię tę pozostawiamy do omówienia w osobnej publikacji.

6. RAMY CHRONOLOGICZNE PRACY

Ramy chronologiczne pracy zostały określone przez źródła stanowiące podstawę opracowania. *Terminus a quo* pracy wyznacza wydanie ustawy ograniczającej władzę rozdawniczą króla. Jest nią statut Władysława III Warneńczyka z 1440 r. Nie oznacza to jednak rozpoczęcia egzekucji dóbr, która wyłoni się z postulatu o szerszym znaczeniowo zakresie, mianowicie egzekucji praw, wysuniętym przez szlachtę za panowania Zygmunta I Starego.

Terminem *ad quem* naszych rozważań jest rok 1572, w którym odbył się ostatni sejm za panowania Zygmunta II Augusta⁴³.

⁴² J. S. Matuszewski, *Maturalne instrumenty władzy w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. II, Warszawa-Toruń 1994, s. 117–125.

⁴³ Fragment diariusza, obejmujący przemówienia M. Sienieckiego i J. Sierakowskiego ogłosił drukiem S. Bodniak, *Fragment diariusza sejmu warszawskiego z roku 1572*, [w:] *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, z. 4, red. S. Bodniak, Kórnik 1947, s. 154–163. Trzy akty

7. ZAKRES TERYTORIALNY

Ramy terytorialne pracy obejmują Koronę, choć na sejmach lat 1562–1569 zapadły decyzje o włączeniu do niej Prus Królewskich, księstw oświęcimskiego i zatorskiego, Podlasia, Wołynia i Ukrainy.

Zagadnienie egzekucji dóbr w Prusach Królewskich omówił Witold Szczuczko⁴⁴, zaś problem inkorporacji księstw oświęcimskiego i zatorskiego – Stanisław Kutrzeba, a ostatnio Andrzej Nowakowski⁴⁵. Egzekucja dóbr nie była przedmiotem zainteresowania wspomnianych badaczy, w związku z czym nie została przez nich, nawet w kontekście rozważań, dotknięta. Omówienie wyłączeń spod egzekucji niektórych terytoriów wchodzących w skład państwa, jak księstwa oświęcimskie i zatorskie, Podlasie, Wołyń, Ukraina, wymaga szczegółowego, osobnego rozpatrzenia. Związane jest to z problematyką jednolitości prawa i zakresu obowiązywania ustaw sejmowych w dawnej Rzeczypospolitej. W naszych rozważaniach główną uwagę skupimy na ustawodawstwie egzekucyjnym odnoszącym się do Korony, w niewielkim tylko stopniu zajmujemy się sprawą wyłączeń spod egzekucji dóbr.

8. ŹRÓDŁA

Podstawę źródłową pracy stanowią niemal wyłącznie źródła drukowane, których rodzaj, waga, wartość są rozmaite (do archiwalnych odwołujemy się sporadycznie). W pierwszej kolejności są to źródła o charakterze ustawodawczym, czyli konstytucje sejmowe oraz statuty zawarte w *Volumina Legum, Ius Polonicum, Corpus Iuris Polonicum*⁴⁶. Znajduje się w nich szereg przepisów będących efektem ustawodawstwa egzekucyjnego, regulujących sytuację prawną posesorów dóbr królewskich. Przydatne są *Acta Tomiciana* zawierające m. in. teksty instrukcji sejmikowych do 1536 r. Instrukcje sejmikowe znaleźć można w różnych publikacjach wydanych drukiem. Istotne znaczenie mają diariusze sejmowe z lat: 1548, 1550, 1552, 1553,

wydane na tym sejmie oraz 32 dokumenty w regestach opublikował F. Piekosiński w artykule: *Sejm walny Warszawski z r. 1572*, Rozprawy Wydz. Histor.-Filozof. AU [Kraków] 1897, t. XXXV, s. 257–269.

⁴⁴ W. Szczuczko, *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994.

⁴⁵ S. Kutrzeba, *Prawa, przywileje, statuty, lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, AKP 1913, t. IX; A. Nowakowski, *Prawne aspekty inkorporacji księstw oświęcimskiego i zatorskiego do Korony w l. 1563–1564*, CPH 1984, t. XXXVI, z. 2; *tenże*, *Dzieje ustroju i prawa księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego 1988, nr 363 [Filia UW w Białymstoku].

⁴⁶ VL, t. I–II; IP; CIP.

1555, 1556/57, 1558/59, 1562/63, 1563/64, 1565, 1566, 1568/69 oraz 1570 r. Zaznaczyć należy, że diariusze sejmów z lat 1566 i 1570 zawierają luki, gdyż nie obejmują całego toku obrad. Z diariusza sejmu roku 1572 dochował się tylko niewielki fragment. Nie zachował się natomiast diariusz sejmu 1567 r. Ten rodzaj źródeł, mimo wskazanych mankamentów, pozwala prześledzić walkę odmiennych programów politycznych, toczącą się za panowania Zygmunta II Augusta, i zapoznać się ze zgłaszanymi wówczas wnioskami ustawodawczymi zwolenników reformy, ich zamiarami, z drugiej zaś strony – ze sposobami obrony stosowanymi przez posesorów dóbr królewskich. Ukazują one tło polityczne uchwalanych przepisów. Uzupełniającym źródłem informacji są listy królewskie, m. in. do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, kroniki Stanisława Orzechowskiego, Łukasza Górnickiego oraz Mariana Bielskiego.

Rozdział I

PRAWNE PODSTAWY PROGRAMU EGZEKUCJI DÓBR

1. USTAWODAWSTWO LAT 1440–1504

1.1. STATUT WŁADYSŁAWA III WARNEŃCZYKA

Przepisy ograniczające rozdawniczą władzę monarchy wydawane były z różnych przyczyn, już przed 1504 r.¹ W 1440 r. Władysław III wydał statut, mocą którego zobowiązywał się nie oddawać w zastaw dóbr oprawnych królowej-matki, Zofii, a także dóbr wielkorządowych krakowskich². Wymienione dobra nie mogły być w jakikolwiek sposób wyjęte a *possessione nostra regia*: sam monarcha nie mógł nimi dysponować³. Statut swoimi postanowieniami obejmował formy dyspozycji królewszczyznami na powyższym obszarze; król oddawał je do rąk wielkorządcy. Postanowienia aktu odnosiły się jedynie do przyszłych dyspozycji, a w statucie nie przewidziano żadnych sankcji wobec osób naruszających statut. To zrozumiałe, skoro celem statutu była jedynie ochrona wąskiego interesu grupy rządzącej, zagrożonej skupiającą się u boku królowej Zofii opozycją⁴. Brak sankcji oznaczał, że

¹ Poglądy historyków przedstawia J. S. Matuszewski, *Statut Władysława Warneńczyka z 1440 r. w procesie ograniczania królewskiego prawa dyspozycji domeną ziemską w Polsce*, CPH 1985, t. XXXVII, z. 2, s. 102 i n. Autor omawia przyrzeczenia władców dotyczące zakazu nadawania grodów, ziem i miast cudzoziemcom do lat siedemdziesiątych XV wieku, s. 110–112.

² *...omnia bona, possessiones, civitates, castra, oppida, villas [...] que et quas serenissima princeps, domina Zophia [...] in dote et dotalicio et super quecumque a dive [memoria] progenitore nostro carissimo et a nobis munimenta et inscripciones habet ad hactenus et ad praesens tenet et possidet, similiter omnia bona, possessiones, civitates, castra, oppida, villas [...], quae ad praesens et hactenus ad procuracionem Cracoviensem generalem spectant et pertinent...*, *Codex Epistolaris saeculi decimi quinti*, t. II, ed. A. Lewicki, Kraków 1891, s. 414, nr 272 (MMAH, XII).

³ *...quod nulli hominum cuiuscumque status condicionis aut preeminencie fuerit, dicta bona, vel eorum aliquod, in pecuniis obligabimus, seu quoquomodo a Regno nostro Poloniae, vel possessione nostra regia alienabimus...*, *ibidem*, nr 272.

⁴ J. S. Matuszewski (*Statut Władysława Warneńczyka*, s. 115–117, 120), wskazując na potwierdzenie statutu Władysława Warneńczyka przez Kazimierza Jagiellończyka (8 I 1460 r., *Codex Epistolaris saeculi decimi quinti*, t. III, ed. A. Lewicki, Kraków 1894, nr 89, s. 105

nie nakłada się kary na naruszających zakaz, jednakże w żadnym przypadku nie znaczyło to, iż decyzje czy umowy naruszające zakaz są zgodne z prawem i mają być skuteczne. Ale ten brak sankcji w statucie odegra istotną rolę, gdy rozpocznie się egzekucja.

W 1444 r. na zjeździe generalnym piotrkowskim, obradującym pod nieobecność Władysława III, podjęto szereg uchwał⁵. Jedną z nich dotyczyła zastawów⁶. Zachowały się dwie redakcje uchwał: łacińska i polska. Nie są one identyczne. W wersji łacińskiej postanowiono, że monarcha nie może zastawiać grodów ani miast głównych, dokonywać zapisów ani nadawać ich wbrew prawom królestwa i uchwałom. Ujęcie polskie tego przepisu, poza zakazem zastawiania i dokonywania zapisów grodów i miast, zawierało zakaz nadawania na własność, z uzasadnieniem, że byłoby to przeciwne temu postanowieniu⁷. Uchwały powyższe miałyby szerszy zakres terytorialny aniżeli statut Warneńczyka, wykraczały bowiem poza wielkorządy krakowskie. Swoim działaniem obejmowałyby *castra et civitates capitales*⁸. W obu wersjach nie przewidziano nadal konsekwencji prawnych grożących osobom naruszającym przepis. Tym razem nie miało to większego znaczenia, gdyż na ten przepis w toku egzekucji nikt się nie będzie powoływał; po pierwsze – ponieważ nie nabrał on mocy prawnej, po drugie – gdyż znalazł on odbicie w zmodyfikowanej postaci: w statucie Kazimierza Jagiellończyka.

1.2. USTAWY KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA

Następnym krokiem zmierzającym do ograniczenia władzy królewskiej było zawarte w statutach nieszawskich przyrzeczenie Kazimierza Jagiellończyka, iż odtąd nie będzie oddawał w zastaw *castra et terras principales seu capitales, in quibus capitaneatus consistunt*⁹. To ograniczenie – w przeciwieństwie

[MMAH, XIV], stwierdza, iż także ono, będąc elementem rozgrywki politycznej między opozycją a monarchą, nie miało u swej podstawy znaczenia skarbowego, *ibidem*, s. 120.

⁵ *Conclusiones conventus generalis Piotrcoviensis...*, [w:] *Trzy zabytki do historii parlamentaryzmu w Polsce w XV wieku*, wyd. B. Ulanowski, AKP 1895, t. I, s. 155–159.

⁶ *Ibidem*, s. 158, pkt 23; A. Prochaska, *Uchwały walnego zjazdu w Piotrkowie z 1444 roku*, Ateneum 1887, t. XLVI, s. 355. Zdaniem A. Prochaski, autorami tego postanowienia, jako wyrazu skargi przeciw panom rady koronnej, byli obecni na zjeździe *reprezentanci* *pospólstwa szlachty*, *ibidem*, s. 357.

⁷ AKP 1895, t. III, s. 123, nr XII, pkt 12.

⁸ Uwagę na to zwraca J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*, Poznań 1970, s. 85.

⁹ M. Bobrzyński, *O ustawodawstwie nieszawskim Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1873, s. 44–45. Zdaniem A. Sucheni-Grabowskiej, statut Kazimierza Jagiellończyka zakazywał sprzedaży starostw grodowych, zob. EHGP, I, s. 390, s. v. *królewszczyzny* (autor A. Sucheni-Grabowska). Pogląd ten nie znajduje oparcia w statucie z 1454 r.

do analogicznego przepisu uchwalonego na zjeździe w Środzie 1444 r. – zostało już zaopatrzone w sankcję: osoba przyjmująca w formie zastawu takie właśnie królewszczyzny miała zostać pozbawiona sumy zastawnej¹⁰. Wymieniona sankcja skierowana była przeciwko przyszłym zastawom; nie mając mocy wstecznej, nie wiązała skutków prawnych z czynnościami prawnymi, które miały miejsce w przeszłości. Statut zatem nie naruszał praw aktualnych posesorów. O ile statut Władysława III odnosił się tylko do królewszczyzn w wielkorządach krakowskich, to zakaz zawarty w statutach nieszawskich obejmował wskazane kategorie królewszczyzn – starostwa z jurysdykcją – na obszarze całego państwa. Poprzedzała je deklaracja: *Item cum bona et possessiones mensae regalis nedum pro persona nostra, sed pro tuitione et conservatione regni totius sint a principio ordinata*¹¹, która odegra kardynalną rolę w sporach okresu egzekucji dóbr. Sam zapis nie przesądzał o publicznoprawnym charakterze domeny królewskiej, dopiero interpretacja dokonana przez egzekucjonistów utrwali przekonanie, że domena nie jest już przeznaczona wyłącznie do zaspokajania potrzeb osoby królewskiej. Zwrot *tuitio et conseruatio regni totius* – oznaczający, że królewszczyzny mają służyć także zachowaniu i utrzymaniu całego królestwa¹² – będzie w okresie panowania Zygmunta II Augusta interpretowany rozszerzająco. Dochody uzyskiwane z dóbr stołu królewskiego powinny być przeznaczane również na obronę¹³.

Na sejmie piotrkowskim 1459 r. z ostrą krytyką rozdawnictwa królewskiego, dokonywanego ze szkodą dla Korony, wystąpił starosta sandomierski Jan Rytwiański. Sprzeciwiał się odrywaniu ziem koronnych i przyłączaniu ich do Wielkiego Księstwa Litewskiego, z czym łączyło się – zdaniem mówcy – pozbawianie Koroniarzy tych dóbr i nadania na rzecz Litwinów¹⁴.

¹⁰ *...et si quis a nobis huiusmodi terras et castra in obligationem receperit, pecunias per eum dates eo ipso amittat...*, M. Bobrzyński, *O ustawodawstwie nieszawskim...*, s. 44–45; zob. też: IP, s. 273; A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego*, Warszawa 1895, s. 78; S. Roman, *Przywileje nieszawskie*, Wrocław 1957, s. 172; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław 1967, s. 32–33; J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn...*, s. 85; S. Roman zwraca uwagę na fakt, iż postanowienie tej treści nie znalazło się jeszcze w tekście cerekwickim, lecz dopiero w petytach opockich (art. 2), *loc. cit.*

¹¹ M. Bobrzyński, *O ustawodawstwie nieszawskim...*, s. 44–45.

¹² W tej formie przywilej zostanie potwierdzony w 1496 r. przez Jana Olbrachta, *Volumina constitutionum*, t. I: 1492–1549, vol. 1: 1493–1526, do druku przygot. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, s. 62, pkt 7.

¹³ J. S. Matuszewski, *Le role du gage dans la politique de disposition du domaine royal des Jagellons*, APH 1985, t. XLV, s. 31–32.

¹⁴ *Nos vero ingenue profiteamur, tuos subditos, subiectos et amicissimos esse; sed ingemiscimus, miramur et querimus, te infestum nobis et Regno nostro hostem fore, qui terram Regni insignem Luczensem et villas numero plures, prope Brzeszczye consistentes, a Regno Poloniae alienasti et ditioni Lithuanorum adiecisti, nobisque pulsisti et exclusisti, terram notabilem et villagia ipsa iniustus dominis concessisti...*, Joannis Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, instr. J. Żegota Pauli, cura et impensis A. Przeździecki, t. V, Liber XII (XIII), Cracoviae 1878, s. 294.

Zarzucono monarsze m. in., że *Bona regalia et introitus inutiliter consumis*. W odpowiedzi król żądał, aby wykupiono królewszczyzny, wówczas zaradzi skutecznie potrzebom Królestwa bez konieczności odwoływania się do podatków¹⁵.

W 1462 r. Kazimierz Jagiellończyk wydaje przywilej wcielający ziemię belską do Korony. W nim też znalazło się przyrzeczenie nieobciążania tej ziemi żadnymi zapisami, z równoczesnym zobowiązaniem się panującego do zniesienia zapisów ziemię tę już obciążających¹⁶.

Kolejnym postanowieniem ograniczającym władzę rozdawniczą panującego było królewskie zobowiązanie z 1478 r., dotyczące ziemi sandomierskiej, odzyskanej dzięki zrzeczeniu się zapisów przez Dzierśława i Jana Rytwiańskich. Odtąd król nie będzie mógł w jakikolwiek sposób alienować tej ziemi od Korony: ani w drodze sprzedaży, darowizny, przez zastaw, dzierżawę czy lenno, ani w części, ani w całości, dożywotnio lub w wieczność, komukolwiek i z jakiegokolwiek bądź przyczyny¹⁷. Równocześnie zawarowano nieważność decyzji podjętych wbrew temu zobowiązaniu (*volumus et decernimus esse cassam et irritam*), zaś ten, kto byłby beneficjariuszem takiego nadania, ma być uważany za wroga publicznego (*nostrumque ac Regni nostri Poloniae publicum hostem ac fraudatorem declaramus*)¹⁸.

Podobne przyrzeczenia ograniczające królewskie prawo dyspozycji dobrami królewskimi wydane zostały jeszcze w innych przypadkach: w Małopolsce w 1470 r.¹⁹ i w Wielkopolsce w roku 1488²⁰. Niezależnie od charakteru decyzji, przyczyn, dla których je wydano (a były one różne), cykl

¹⁵ *Ibidem*, s. 295. O wystąpieniu J. Rytwiańskiego pisze J. S. Matuszewski, *Ograniczenia królewskiego prawa dyspozycji domeną ziemską w Polsce w 15 stuleciu*, referat na Konferencji Historyków Prawa w Czarnym Potoku, wrzesień 1983 r., s. 8; oraz W. Falkowski, *Rok trzech sejmów*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane prof. Henrykowi Samsonowiczowi w 70. rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 432–436.

¹⁶ M. S. Warmński, *Egzekucja dóbr koronnych na sejmie piotrkowskim w roku 1562*, [w:] *Sprawozdanie dyrekcji c. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1884*, Przemyśl 1884, s. 14; A. Świeżawski, *Ziemia Belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990, s. 210–211; K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich w małopolskich*, Warszawa 1984, s. 19, przyp. 24.

¹⁷ VL, I, f. 231–232, *Litera obligatoria*...

¹⁸ Ten przywilej potwierdzili w 1504 r. Aleksander Jagiellończyk, zaś w 1562 r. Zygmunt II August, zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, red. B. Chlebowski, W. Walewski..., Warszawa 1889, s. 283, s. v. Sandomierz.

¹⁹ *Codex Epistolaris saeculi decimi quinti*, t. I, cz. 2, ed. J. Szujski, Kraków 1876, nr 218, s. 248–249; A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie*..., s. 115–116.

²⁰ Kazimierz Jagiellończyk w konfirmacji praw Wielkopolski przyrzekał: *...quod castra aut civitates, ad capitaneatus Majoris Poloniae pertinentes, obligari nullipiam debeant. Ita et nunc et nos juribus praefatus innitentes, deinceps et de caetero eadem obligare non debemus*..., IP, s. 321; A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie*..., s. 180. O wydanych przez monarchę po 1454 r. zobowiązaniach do niezastawiania bądź w ogóle niealienowania różnych terytoriów pisze już J. S. Matuszewski, *Ograniczenia królewskiego*..., s. 14–17.

XV-wiecznych aktów stanowił znaczący wyłom w prawach monarchy do dysponowania domeną i otwierał drogę do daleko posuniętego ograniczenia jego swobody w tym zakresie.

1.3. STATUT ALEKSANDRA

Konstytucja sejmu piotrkowskiego z 1504 r. *De modo bonorum regalium inscribendorum*²¹, zwana statutem Aleksandra, wprowadzała dalszy zakaz w interesującym nas zakresie. Obejmuje ona swoim zasięgiem terytorialnym wszelkie dobra królewskie na terenie Korony, choć nie dotyka królewszczyzn na Mazowszu i w Prusach Królewskich²². Zgodnie ze statutem, dobra, które zostaną wykupione lub powrócą w inny sposób do rąk króla, nie mogą być rozdawane²³, nie można było ich ani zastawić, ani nadać na wieczność²⁴. Monarcha mógł alienować te królewszczyzny jedynie wówczas, gdy zaistniała nieodzowna potrzeba państwa, i to na następujących zasadach: miało się to odbywać w czasie sejmu walnego²⁵, za zgodą senatu. Formą dopuszczalną był tylko zastaw pod warunkiem wprowadzenia klauzuli ekstenuacji (umorzenie długu z dochodów pobieranych z trzymanej królewszczyzny)²⁶. Przyjęcie

²¹ VL, I, f. 298–299.

²² A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, PH 1953, t. XLIV, z. 3, s. 286.

²³ ...*quod bona Regalia dum exementur vel si quopiam modo devolventur ad Regiam Maiestatem amplius non impignorabuntur neque donabuntur...*, VL, I, f. 298. Uwagę na to zwrócił A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie...*, s. 209; A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr...*, s. 286. Przeciwno temu postanowieniu statutu Aleksandra wystąpili posłowie na sejmie 1555 r., zob.: cz. A, rozdz. II, pkt 3.1.3, s. 62. Na sejmie 1562/63 r. usiłował wykorzystać to uregulowanie statutowe abp J. Uchański, *Źródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 27, relacja z 5 XII 1562 r.

²⁴ ...*statutum est et par Majestatem Regiam approbatum esse debeat, quod bona Regalia [...] amplius non impignorabuntur, neque donabuntur per Majestatem Regiam, nisi in Generali Conventione pro Reipublicae necessitate, Consiliarij consentirent, obliganda, donanda, vel inscribenda...*, VL, I, f. 298.

²⁵ A. Blumenstock bezzasadnie twierdzi, jakoby wedle statutu Aleksandra szafunek dobrami z rąk króla przeszedł w ręce sejmu, *tenże*, *Plany reform skarbowo-wojskowych w pierwszej połowie panowania Zygmunta Starego*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1888, R. XVI, s. 118. Błędą interpretację statutu 1504 r. podali w najnowszym studium *Uwagi o królewskim ustawodawstwie* S. Salmonowicz i S. Grodziski, nie uwzględniając całego tekstu źródłowego. Ocena znaczenia przepisu w całości prowadzi do innego wniosku niż interpretacja przedstawiona przez autorów, zob. S. Salmonowicz, S. Grodziski, *Uwagi o królewskim ustawodawstwie*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. St. Plazie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. J. Malec i W. Uruszczyk, Kraków 1999, s. 150, przyp. 3.

²⁶ Zob. A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr...*, s. 286; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 48; tamże analiza tekstu. Zdaniem M. Bobrzyńskiego, dopuszczalna była za zgodą senatu na potrzeby państwa również alienacja w formie sprzedaży, *tenże*, *Sejmy polskie za Olbrachta i Aleksandra. Studia i szkice historyczne*, t. I, Kraków 1922, s. 236 (gdzie zamieszcza

innej formy zastawu, niezgodnej ze statutem, zagrożone zostało sankcją, na mocy której pożyczający pod zastaw królewszczyzną traci część i pożyczaną sumę²⁷. Takim samym ograniczeniem objęto kolejne zapisy na już obciążonych dobrach, które by zwiększały uprzednio dokonane kontrakty zastawne (*quod Regia Majestas nemini amplius ad summas priores in bonis regalibus adscribet quidquam*)²⁸. Zasada ekstenuacji wierzytelności²⁹, zamieszczona w statucie, miała zapewnić powrót zastawionych dóbr do rąk królewskich, bez konieczności czynienia z pustego skarbcza wydatków³⁰. Z punktu widzenia

tłumaczenie statutu); za nim H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, do druku przygot. K. Pietkiewicz, Poznań 1999, s. 522. M. Bobrzyński fragment statutu: *...nisi in Generali Conventione pro Reipublicae necessitate, Consiliarij consentirent, obliganda, donanda, vel inscribenda...* (VL, I, f. 298) tłumaczy: *...jeżeli na sejmie walnym ku potrzebie Rzeczypospolitej panowie rada nie zezwolą na ich zastawienie lub darowanie i sprzedanie...* Czasownik *inscribo* został przetłumaczony jako *sprzedawać*. Autorzy *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce* nie znają takiego znaczenia rozpatrywanego wyrazu. W ujęciu prawnym słowo to oznaczało: (a) wpisywać do ksiąg sądowych; (b) zapisać, przekazać komuś; (c) zabezpieczyć sumę pieniędzy na czyimś majątki, *ibidem*, t. V, z. 5 (39), red. M. Plezia, Kraków 1981, s. 682–683. Przyjmujemy tłumaczenie statutu za niepoprawne. Zbyt szeroko zinterpretował postanowienie statutowe J. Luciński, stwierdzając, że monarcha mógł alienować lub obciążać królewszczyznę na sejmie za zgodą senatu..., *tenże, Rozwój królewszczyzn...*, s. 86. Ostatnio I. Kaniewska wyraziła opinię, iż statut Aleksandra zakazując alienacji królewszczyzn, dopuszczał w razie koniecznej potrzeby państwa – obok zastawu za ekstenuację – również donacje, *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac., wstęp, komentarze I. Kaniewska, Kraków 1997, s. 414, przyp. 7. Pogląd ten nie znajduje potwierdzenia w źródłach.

²⁷ Zdaniem M. S. Warmskiego, sankcją za przekroczenie statutu była kara infamii i utrata pożyczonej kwoty, *tenże, Egzekucja dóbr...*, s. 13. Infamia była karą pociągającą skutki tak w prawie publicznym jak i w prawie prywatnym, HPiPP, I, s. 532–533; II, s. 339–340. O karach za naruszenie postanowień statutu zob. W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI st.*, PH 1910, t. X, z. 1, s. 146; A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr...*, s. 286; z kolei A. Sucheni-Grabowska przypuszcza, iż zwrot *perdet honorem* statutu Aleksandra należy tłumaczyć jako sankcję polegającą na utracie piastowanego urzędu, *tenże, Odbudowa domeny...*, s. 48. Z poglądem nie zgodziła się B. Waldo, *Urząd starosty sądowego w Małopolsce w XV i XVI wieku*, Łódź 1985, s. 95, przyp. 120. Badaczka argumentuje, że źródła na określenie urzędu używają terminu *officium*, rzadziej *magistratus*, zaś dla urzędów dygnitarskich – *dignitas*. Statut z 1504 r. odnosi się nie tylko do urzędów, lecz i tenut, z którymi nie było związane piastowanie urzędów. Na poparcie tego stanowiska wskażmy dwa argumenty. Pierwszy: w łacinie średniowiecznej słowo *honor* najczęściej stosowane było dla oznaczenia: uszanowania, czci, dobrego imienia, opinii, zob. (SŁśrP, IV, s. 791–794). W pojedynczych wypadkach termin używany był dla określenia zaszczytu, dostojęństwa, godności (*ibidem*, s. 794–795). Drugi: podczas obrad sejmu 1562 r. obradujący wypowiedzieli się jednoznacznie, jak rozumieją ten zwrot: *Poslowie, non summum ius urgebant, nie spomnieli, monitus in conventione, nisi dimiserit, ipso facto infamis, de Incompatibilitas nie instigowali perdet honorem et pecuniam...*, *Zrzódlopisma...*, cz. II, oddz. 1, s. 143, wypowiedź z 18 III 1563 r., brak informacji o autorze. Utrata czci pociągała za sobą negatywne następstwa dla osoby objętej taką karą.

²⁸ Zwróciła na to uwagę A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 48.

²⁹ *...nemini aliqua bona mensae Regalis Maiestas Regia deberet inscribere absque conditione extenuationis...*, VL, I, f. 299.

³⁰ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 49–51.

interesów skarbu, mankamentem powyższych ustaleń statutowych było to, że pominięto w regulacji sytuację prawną posesorów królewskich nadanych przed rokiem 1504³¹, odnosząc się – tak jak wcześniej wydane statuty – do przyszłych dyspozycji. Kwestia tych nadań nie została unormowana, gdyż inaczej doszłoby do złamania prawa. Było to wyrazem zarówno realizmu politycznego, jak i funkcjonującej w społeczności szlacheckiej zasady *lex retro non agit*, torującej sobie powoli drogę, poczynając od uregulowań zawartych w statutach Kazimierza Wielkiego³². Statut pominął sprawę udziału w rozdawnictwie królewskim izby poselskiej³³. Monarsze nie ograniczonemu zdaniem posłów łatwiej było uzyskiwać zgodę senatu, bezpośrednio zainteresowanego nadaniami ziemskimi³⁴, a możnowładcza elita polityczna Królestwa zapewniała sobie rozległe uczestnictwo w łasce rozdawniczej króla (choć odbywać się to będzie na drodze łamania prawa). Nadużyciom przeszkodzić miał przepis uchwalony na tym samym sejmie, który nakładał na kanclerza i podkanclerzego obowiązek odmowy przystawiania pieczęci na sprzecznych z prawem aktach królewskich: *...ut literas super donationibus et inscriptionibus bonorum nemini dent, aliter quam constitutiones Regni continent*. Takie dyspozycje nie miały mieć mocy prawnej, zarazem konstytucja zakazywała kancelarii wydawania sprzecznych ze sobą dokumentów³⁵. Zadanie wspomnianych dygnitarzy sprowadzono do kontroli zgodności z prawem aktów nadań królewskich. Wprowadzone rozwiązanie nie zakładało, iż nadania dokonane przed rokiem 1504 zachowują swoją moc bez jakichkolwiek ograniczeń.

Decyzja zakazu alienacji królewskich, które z zastawu wracały do rąk królewskich, nie objęły obszaru całego państwa. Wyjątkiem dopuszczającym dyspozycję królewską była sytuacja konieczności państwowej, która mogła być podstawą legalizującą sposób pozyskania pieniędzy. Dzierżenie

³¹ Zwrócił na to uwagę W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 18, przyp. 59.

³² H. Grajewski, *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*, ŁTN, Prace Wydziału II – Nauki Historyczne i Społeczne, Łódź 1970, s. 37–38, 48–52, 120–121.

³³ Wynikało to zapewne ze słabej jeszcze pozycji izby poselskiej, której udział w podejmowaniu decyzji sejmowych powinien się ograniczać do akceptacji królewskich propozycji popartych przez senat. Zob. W. Uruszczak, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980, s. 34, 55–56 i n.

³⁴ A. Wyczański, [w:] *Rozdawnictwo dóbr...*, s. 292–293; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 48–49; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 19; o pozycji króla, jaką posiadał w XVI-wiecznym senecie, o możliwościach manipulowania obradami pisze W. Uruszczak, *System władzy w Polsce ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, CPH 1986, t. XXXVIII, z. 2, s. 47.

³⁵ VL, I, f. 296, *De Cancellariatus et Vice-Cancellariatus Officijis*, konstytucja stanowiła: *Ipsisque literis literas contrarias, alter contra alterum, ac contra jus Regni commune non extradant, ut literas super donationibus et inscriptionibus bonorum nemini dent, aliter quam constitutiones Regni continent*. Uwagę na to zwrócił S. Kutrzeba, *Urzędy koronne i nadworne w Polsce ich początek i rozwój do r. 1504*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1903, R. XXXI, s. 965.

królewszczyzn było podstawowym elementem potęgi materialnej możnowładztwa; możni byli zainteresowani, aby panujący nie był ograniczony w dysponowaniu dobrami królewskimi. Dlatego przepisów zabraniających rozdawnictwa nie przestrzegano w praktyce XV, jak i XVI w.³⁶ Monarcha zastawiał swoje dobra, ilekroć zmuszała go do tego sytuacja, gdy chciał pozyskać życzliwość możnych, nie licząc się z przepisami. Z drugiej strony – biorącej – nie było z kolei żadnych sprzeciwów, czemu trudno się dziwić. Czy były szanse, by statut 1504 r., zamykający królowi rękę, mógł być wprowadzony w życie?

2. USTAWODAWSTWO Z LAT 1506–1558/59

2.1. Z OKRESU PANOWANIA ZYGMUNTA I STAREGO (1506–1548)

Początek ruchu egzekucji praw przypada na panowanie Zygmunta I Starego. W trakcie obrad sejmku w Bydgoszczy w 1520 r. udało się szlachcie skłonić panującego do złożenia przyrzeczenia zwołania sejmku sprawiedliwości, nazwanego *conventus iustitiae*³⁷. Według uchwalonej w 1520 r. konstytucji, na sejmie tym miała zostać dokonana weryfikacja wszystkich przywilejów wydanych przez władcę i przewidywano uchylenie tych, które okazałyby się sprzeczne z prawem pospolitym. Dla ich posiadaczy postanowienie to było zagrożeniem, gdyż każdy przywilej naruszał prawa pospolite; inaczej nie byłby przywilejem. Do kwestii powrócono na przełomie 1521/22 r. W konstytucjach sejmku piotrkowskiego znalazło się wówczas postanowienie, w którym ponownie, zgodnie z postulatami posłów ziemskich, zapowiadano zwołanie sejmku, który *iniuriis et necessitatibus domesticis reformandis ac etiam de regni defensione, in futurum melius disponenda, tractari et consuli debebit*³⁸. Sprawa *conventus iustitiae* była raz jeszcze omawiana na sejmie 1525 r.³⁹,

³⁶ J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn...*, s. 86–87.

³⁷ CIP, III, ed. O. Balzer, Kraków 1904, nr 242, s. 605; W. Pociecha, *Geneza holdu pruskiego (1467–1525)*, Gdynia 1937, s. 128–129; *tenże*, *Czasy Zygmunta Starego*, RH 1947, t. XVI, s. 197–199; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary 1506–1548*, Warszawa 1946, s. 113, 125 i n.; W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 1979, s. 80–89, 102–104; *tenże*, *Sejm walny koronny...*, s. 206.

³⁸ *Volumina constitutionum*, t. I: 1493–1549, vol. 1: 1493–1526, s. 371, pkt 6.

³⁹ Bp krakowski i podkanclerzy koronny Piotr Tomicki w liście wysłanym z Piotrkowa ok. 3 II 1525 r. do rajcy bocheńskiego pisał: *Na tym sejmie wielkie roznice były między posty i dotychmiast [do tej pory] są. Długosmy jich nie mogli przywieść na to, iżby byli naprzod radzili o obronie, bo około praw a sprawiedliwości swoich chcieli się wszystko pętać...*, *Listy polskie XVI wieku*, red. K. Rymut, t. I: *listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Wł. Pociechy, W. Taszyckiego i A. Turasiewicza*, Kraków 1998, s. 1, nr 1.

na którym król zobowiązał się dekretem z 20 lutego do zwołania jeszcze w tym roku nadzwyczajnego sejmu sprawiedliwości dla reformy i egzekucji prawa⁴⁰. Do zwołania sejmu nie doszło. Dwór królewski sprawę skutecznie odwlekał, przenosząc punkt ciężkości na przeprowadzenie korektury praw⁴¹. Przedstawiciele szlacheccy domagali się nadal naprawy praw. Na sejmiku w Kole 11 III 1533 r. posłowie sześciu województw wielkopolskich uchwalili szereg artykułów skierowanych do monarchy, żądając ich rozpatrzenia na najbliższym sejmie. Postulowano m. in., aby sejm, zanim przystąpi do narad nad obroną pieniężną, *omnia privilegia et statuta Regni perlegerentur et omnes errores reformarentur omnium privilegiorum et in pristinum statum restituantur*⁴². Wpierw powinny być przejrzane wszystkie przywileje i statuty Królestwa, wszystkie naruszenia każdego z przywilejów naprawione i przywrócone do stanu pierwotnego. Oczekiwano egzekucji dawnych praw, nie zaś kodyfikacji. Kodyfikacja przez szlachtę została więc odrzucona na sejmie 1534 r.⁴³ Odejście od postulatu kodyfikacji prawa nastąpiło w roku 1535⁴⁴. W grudniu 1535 r., pod nieobecność monarchy na sejmie w Piotrkowie, senat uchwalił dwa dekryty. W pierwszym postanowiono, iż na najbliższym sejmie przeprowadzić należy egzekucję wszystkich praw, przywilejów i statutów królestwa⁴⁵. Na prośbę posłów, uskarżających się m. in. na niezachowanie i niewykonywanie praw, senatorowie w drugim dekrecie postanowili, że do przyszłego sejmu, na którym następcą tronu złoży przysięgę, wszelkie prawa i przywileje będą zachowane i wykonywane. Panowie rady przyrzekli zwrócić się do króla, by polecił klasztorom, kościołom, miastom i miasteczkom oraz ziemiom i miastom Prus, zwłaszcza Gdańskowi i Toruniowi, przedłożyć do sprawdzenia wszystkie prawa i przywileje, jakiegokolwiek posiadają i które w jakiegokolwiek sposób uzyskali. Sprzeczne z prawem pospolitym miały ulec

⁴⁰ *...ut et iniurias, quas ipsa haberet, et ea, quae communem iustitiam concernunt, reformaremus, nos vero primum defensionem regni, ut par est, consultum iri volentes, non potuerimus hactenus commode, nec tempus suppetebat, huic iustitiae ministrandae intendere, conventum iustitiae generalem hoc anno circa festum sancti Andreae futurum [30 XI 1525] statuendum decrevimus et statuere praesentibus litteris pollicemur...*, *Volumina constitutionum*, t. I: 1493–1548, vol. 1: 1493–1526, s. 424.

⁴¹ Uwagę na to zwrócił W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji...*, s. 87.

⁴² AT, XV, nr 133, s. 180, pkt 2.

⁴³ Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary...*, s. 294–295; W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji...*, s. 210–211, 244–245, 247.

⁴⁴ Z badań przeprowadzonych przez W. Uruszczaka wynika, że od sejmu 1535 r. egzekucja praw stała się dominującym hasłem, natomiast hasło *naprawy praw* zeszło na plan drugi, *tenże*, *Próba kodyfikacji...*, s. 245–246.

⁴⁵ *Senatorzy volentes postulationi dominorum nuntiorum terrestrium satisfacere, exigentium decretum nostrum de exsequendis omnibus iuribus, privilegiis, status Regni, quae debito modo non servarentur, ea qua vigore praesentis conventus [...] decrevimus et statuimus...*, AT, XVII [wyd. W. Pocięcha, Wrocław 1966], nr 596, s. 747–748.

wówczas kasacji i unieważnieniu⁴⁶. O prawomocności przywilejów decydować miał nie dokument królewski nadania, lecz zgodność z prawem pospolitym. Znamienne, iż nie poruszono w dekrete sprawy nadań dla posesorów ziemskich. Senatorowie zobowiązali się poprzeć u króla sprawę przyjęcia artykułów poselskich, zawierających zestawienie przypadków naruszenia lub niewykonywania prawa⁴⁷.

Na aktywność egzekucyjną szlachty w znacznej mierze wpłynęła polityka królowej Bony, zmierzająca do wykupu z rąk szlacheckich posesorów dóbr królewskich, w zamiarze budowania materialnej podstawy dynastii. Zygmunt I Stary w 1528 r. ustnie upoważnił Bonę do wykupywania i objęcia w posiadanie wszystkich królewskich zastawionych różnym osobom – tak w Koronie, jak i na Litwie. W 1536 r. zezwolenie to potwierdził osobnym dokumentem⁴⁸. Legalne działania podjęte przez królową, przejawiające się m. in. w wykupywaniu zastawionych dóbr, spotkały się z protestami szlachty⁴⁹. Lekceważenie postulatów szlachty doprowadzi do wojny kokoszej⁵⁰. Wśród żądań wysuniętych przez szlachtę zebraną pod Lwowem w 1537 r., na pospolitym

⁴⁶ *Promittimus etiam nos intercessuros et acturos apud S. Mtem R., quod eadem M. Regia mandare dignabitur omnibus monasteriis, ecclesiis, civitatibus, oppidis et terris ac civitatum Prussiae et praesertim Gedanensibus et Thorunensibus, ut iura et privilegia, quaecunque per eos habita et qualitercunque obtenta, in praefata proxime futura conventione generali reponerent, quae praetenduntur iuri communi esse contraria, quae si iuri communi contraria reperta fuerint, ut cassarentur et abolerentur...*, AT, XVII, nr 597, s. 749; zob. E. Zivier, *Neuere Geschichte Polens*, Bd. 1: *Die zwei letzten Jagiellonen (1506–1572)*, Gotha 1915, s. 393.

⁴⁷ *...testatum facimus, quod cum terrarum nuntii nonnullos articulos in medium proposuissent, qui secundum iura et constitutiones Regni executione indigerent exigentque a nobis, ut ipsos articulos et alia omnia, quae in statutis et constitutionibus Regni tam antiquis quam novis, in conventionibus generalibus laudatis et approbatis, continerentur neque debito modo observarentur, ad effectum executionemque deduceremus...*, AT, XVII, nr 598, s. 750.

⁴⁸ W dokumencie wystawionym w Wilnie 25 VI 1536 r. monarcha postanawiał: *...considerantesque animum Mti suae ad recuperanda bona nostra tam in Regno Poloniae, quam in Magno Ducatu Lithuaniae ad mensam nostram pertinentia, variis tamen inscriptionibus obligata et eppignorata esse propensum, eidem ut praefata bona nostra quo[modo]cumque et quibuscumque personis ubilibet in dominiis nostris praefatis oppignorata aut inscripta de manibus ipsorum redimere et in summis in litteris originalibus descriptis tenere et possidere valeat et possit, iam ante annos octo admisimus et consensimus per expressum...*, AT, XVIII, nr 235, s. 267–268. Uwagę na dokument zwrócił W. Pocięcha, *Królowa Bona*, t. III, Poznań 1958, s. 68–69; za nim M. Bogucka, *Bona Sforza*, Warszawa 1989, s. 226–227.

⁴⁹ Stanisława Okszyca *Orzechowskiego kroniki polskie od zgonu Zygmunta I*, wyd. T. Mostowski, Warszawa 1805, s. 240; odpowiedź króla Zygmunta I Starego na postulat szlachecki zob. *Stanisłai Górski Conciones in Conventu 1537*, wyd. W. Kętrzyński, AKH, I [Kraków 1878], s. 65, pkt 30. Zob. *ibidem*, s. 75; *Articuli novi circa Leopolim confecti per nobilitatem et regiae maiestati exhibiti et petiti*, pkt 3.

⁵⁰ A. Prochaska, *Rokosz lwowski w roku 1537*, KH 1902, R. XVI, z. 2, s. 217–219, 227–229; E. Zivier, *Neuere Geschichte...*, s. 408–413; W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, s. 81–82; M. Bogucka, *Bona Sforza*, s. 239–242.

ruszeniu przekształconym w rokosz, znalazł się postulat dotyczący egzekucji praw. Zebrani podkreślali, iż nie odstąpią od tego postulatu, wnioskując zarazem, aby senatorzy *chętnie y chciwiey przyczyniali ku V. K. M. o exequutią praw naszych y swoich*⁵¹. Posesorzy dóbr królewskich, chcąc uniemożliwić królowej wykup zastawionych dóbr, co groziło im utratą czerpanych z nich dochodów, podejmują działania ustawodawcze⁵². Ustawodawstwo to nie ma nic wspólnego z przysłymi postulatami egzekucyjnymi. Wręcz przeciwnie: broni interesów tenutariuszy, uderzając w politykę prowadzoną dotychczas przez dwór królewski. Przypada ono na okres po wojnie kokoszej. Konstytucja *De redemptione bonorum regalium* uchwalona na sejmie 1538 r. ograniczała swobodę wykupu królewszczyzn przez króla lub inne osoby za jego zgodą. Mając na względzie interesy posesora, zabroniono dokonywania sekwestru pieniędzy wykupywanego tenutariusza na poczet szkód wyrządzonych, jeśli przedstawił poręczyeli. Wykupujący królewszczyznę mógł dochodzić szkód na byłym posesorze przed sądem ziemskim. Wyznaczono posesorom sześciotygodniowy okres na opuszczenie dóbr i zabranie dobytku ruchomego, zakazując natychmiastowej eksmisji⁵³. Ograniczono, w sporach o prawo posiadania dóbr królewskich, wartość dowodową wpisów w aktach Metryki Koronnej⁵⁴. Wprowadzono zakaz wykupu dóbr nadanych przez władcę z przywilejem dożywocia⁵⁵. Konstytucja miała charakter generalny, udzielała bowiem gwarancji wszelkim dyspozycjom zaopatrzonym w klauzulę dożywocia⁵⁶. Na sejmie 1540 r. postanowiono, że wykup dóbr z rąk posesora zastawnego musi być prowadzony przed sądami ziemskimi⁵⁷. Wskazane postanowienia nie były związane z egzekucją, lecz miały na uwadze ochronę praw posesorów dóbr królewskich, wykupywanych przez królową Bonę.

W ustawodawstwie sejmowym za rządów Zygmunta I Starego nie było odwołań do statutów z lat 1440, 1454 i 1504. Takich odesłań w zasadzie nie napotykałyśmy również w postulatach zawartych w instrukcjach sejmikowych, spisanych dla posłów udających się wówczas na sejmy⁵⁸. Wyjątkiem było

⁵¹ Stanisłai Górski *Conciones...*, s. 57 (SRP, IV).

⁵² Ustawodawstwo to omawiają: Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary...*, s. 316–317; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 138–142; W. Uruszczak, *Sejm walny...*, s. 212–214.

⁵³ VL, I, f. 520.

⁵⁴ VL, II, f. 528–529, *De libris seu registra Cancelariae*.

⁵⁵ VL, I, f. 531, *De advitalitatibus*.

⁵⁶ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 140; J. S. Matuszewski, *Dożywocie w dyspozycjach królewskich za Jagiellonów*, CPH 1987, t. XXXIX, z. 1, s. 36.

⁵⁷ VL, I, F. 563, *De redemptione bonorum*.

⁵⁸ Postulaty sejmików: w Środzie 1525 r. (AT, VIII, nr 4, s. 11–14); sześciu województw wielkopolskich III 1533 r. (AT, XV, nr 133, s. 179–181); poselskie złożone na sejmie w Piotrkowie I 1534 r. (AT, XVI/1, ed. W. Pocięcha, Wrocław 1960, nr 51, s. 100–107); w Środzie XI 1534 r. (*Humanizm i reformacja w Polsce. Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich*, wyd. J. Chrzanowski i S. Kot, Lwów 1927, s. 428–430; AT, XVI/2, nr 572, s. 355–358);

ogólnikowe odwołanie do statutów, bez ich wymienienia, zamieszczone w postulatach poselskich, złożonych na ostatnim sejmie za panowania Zygmunta I Starego⁵⁹. Za życia starego króla nie było jeszcze problemu egzekucji dóbr. Wysuwano hasła egzekucji praw, które jeszcze nie rodziły ruchu społecznego, a stanowiły jedynie margines spraw, którymi żyli politycy zjazdów szlacheckich.

2.2. Z OKRESU PANOWANIA ZYGMUNTA II AUGUSTA (1548–1558/59)

Przechodzimy obecnie do okresu rządów Zygmunta II Augusta. Na drugim sejmie za jego panowania, w Piotrkowie 1550 r., dokonał on confirmacji praw i przywilejów. Monarcha przyrzekał, że nie będzie naruszał praw, przywilejów nadanych przez poprzedników – tak osobom duchownym, jak świeckim. Przyrzeczenie powyższe odnosiło się do praw, przywilejów, które były *slusznie y sprawiedliwie dane y wydane*. Król zapewniał, że nie będzie wprowadzał przeciwnych tym prawom postanowień ani też nakazywał czynić to innym⁶⁰. Decyzje takie nie miały mieć żadnej mocy prawnej. Zobowiązywał się usunąć skutki naruszenia praw, zaś do egzekucji przywieść przywileje i swobody koronne⁶¹. W confirmacji zawarto m. in. potwierdzenie ważności wszystkich tych nadań w dożywocie, które nie są sprzeczne z prawem. Postanowienie to ograniczało konstytucję z roku 1538, która nie zawierała takiej klauzuli. Powtórzony został przepis, że zamki i tenuty może król nadawać tylko osiadłej szlachcie polskiej⁶².

w Proszowicach z 1534 r. (AT, XVI/2, nr 573, s. 358–361); w Środzie ok. 2 X 1536 r. (AT, XVIII, nr 379, s. 410–414); postulaty szlacheckie z 1537 r. (*Stanisława Okszyca Orzechowskiego kroniki polskie od zgonu Zygmunta I*, wyd. T. Mostowski, Warszawa 1805, s. 244–251); *Stanisłai Górski Conciones...*, s. 63–66, 75–77; *Artykuły sejmiku sandomierskiego z 1538 roku* (wyd. A. Wyczański, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w 60-lecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 352–355); żądania izby poselskiej 1539 r. (*Panowanie Zygmunta Starego (1506–1548) w świetle źródeł przedstawił [...] W. Pocięcha, Teksty źródłowe...*, z. 30, Kraków 1923, s. 28–29); *Postulata equestris ordinis regi et senatui oblata Cracouiae in conventu generali [...] anni 1545* (Biblioteka PAN w Kórniku, rkps 221, s. 11–25, wyd. drukiem: *Pamiętnik Warszawski [Warszawa] 1819, R. V, t. XIII, s. 286–305*).

⁵⁹ *Imienia ziemskiego, aby ludzie ziemscy nie dzierżyli, gdyż to wielu królów przeszłych statuty opatrzyli i statutem też moderni Serenissimi Regis zakazano. A oni in levipendium Mtis Regiae et statutorum Regni aż do tego czasu imion ziemskich nie spuścili...*, art. 43, Biblioteka PAN w Kórniku, rkps 221, s. 289.

⁶⁰ VL, II, f. 593, pkt 3.

⁶¹ *...iż od niemalego czasu w wielu rzeczach przeciw tym prawom, przywilejom, y swobodom koronnym, iest się wykroczyło, y im się ubliżyło, a za proźbami Posłom od Rycerstwa, y radami Rad naszym, tu na tym seymie naprawili, y ku pierwszemu sposobu przywrócili y przywiedli a w powiną exekucyą wstawili...*, *ibidem*, pkt 4.

⁶² VL, II, f. 598, pkt 45.

Na kolejnych sejmach lat 1555 i 1556/57 nie udało się uchwalić żadnych konstytucji w sprawie egzekucji. Efektem obrad było jedynie wydanie recessu odkładającego rozstrzygnięcie spraw związanych z egzekucją do następnego sejmu⁶³. Został on utrzymany w mocy przez sejm piotrkowski 1558/59 r.⁶⁴

Rozdział II

SZLACHECKI PROGRAM EGZEKUCJI DÓBR PRZED 1562 R.

1. KSZTAŁTOWANIE SIĘ KONCEPCJI EGZEKUCJI PRAW

1.1. REWIZJE DÓBR DO POCZĄTKU XVI w.

Działania monarchii zmierzające do restytucji dóbr królewskich, z drugiej zaś strony kroki podejmowane przez rycerstwo celem ograniczenia rozdawnictwa spotykamy już tak samo w XIV, jak i w XV stuleciu. Miały one miejsce również za panowania Kazimierza Wielkiego⁶⁵. A. Gąsiorowski stwierdza, iż dokonywane przez panującego zabory były wynikiem arbitralnych decyzji charakterystycznych dla monarchy państwa opartego na prawie książęcym i mającego ambicje centralistyczne. Stanowiły one przedmiot nadań na rzecz nowych ludzi⁶⁶. Rycerstwo za panowania Władysława Jagiełły, obawiając się takiej praktyki i wykorzystując nadarzające się okoliczności, wymusiło na królu w przywileju czerwieńskim zapewnienie, iż nie będzie konfiskować ani zajmować dóbr ziemskich szlacheckich bez

⁶³ ...beliśmy pokornie proszeni od posłów ziemskich, abyśmy im to pozwolili, aby ni od czego innego sejm ten przyszedł nie zaczynał się, ażeby to wszystko, w czymkolwiek Rzeczpospolita tak wedle recessu łódzkiego roku 1555, którego ...odstępć nie chcieli, tak my jej też w swej zupełnej mocy [...] zostawiamy, jako też we wszystkim tem, w czymkolwiek egzekucyjnej potrzebnoby było, dostatecznie w egzekucyjną od deszczki do deszczki wedle praw i przywilejów i swobod koronnych wwieśli, a tak my z Radami [...] pozwoliliśmy im na to i pozwalamy..., *Diariusz sejmu walnego warszawskiego z roku 1556/7*, wyd. S. Bodniak, Kórnik 1939, s. 126.

⁶⁴ *Dzienniki sejmów ...1555 i 1558 r.*, s. 300. Zob. T. Troskoleński, *Andrzej Radwan Zebrzydowski*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1906, t. XXXIV, s. 939.

⁶⁵ K. Potkański, *Sprawa restytucji (Rok 1374 i 1381)*, Rozprawy Wydz. Hist. Filozof. AU [Kraków] 1900, S. II, t. XIV.

⁶⁶ A. Gąsiorowski, *Donacje Kazimierza Wielkiego dla rycerstwa*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* (25) 1979, t. XIII, z. 1, s. 81.

wyroku sądowego, wyjednało zarazem ogólne zatwierdzenie wszystkich dawniejszych nadań⁶⁷. Do sprawy kontroli, czy aktualny posesor królewszczyzny trzyma ją legalnie, powrócono za panowania Kazimierza Jagiellończyka i kontynuowano ją za jego następców, aż do początku XVI w.⁶⁸ Ówczesna rewizja sprowadzała się do kontroli posiadanych dokumentów nadań, zmierzając w kierunku uporządkowania i spisania obciążeń dóbr królewskich. Podobne działania spotykamy za panowania Zygmunta I w latach 1514–1515, 1545–1547. Kontrolą posiadanych uprawnień do ziemi objęto obszar Podola. Dotyczyła ona dóbr królewskich, dziedzicznych, lennych. Posiadacze, pod rygorem utraty trzymanych dóbr, obowiązani byli przedłożyć przywileje nadań⁶⁹. Działania zmierzające do zakreszenia ram rozdawnictwa dóbr królewskich spotykamy w przywilejach szlacheckich, od koszyckiego poczynając⁷⁰. Chciano w ten sposób ograniczyć ewentualną ingerencję i samowolę ze strony władcy-obcokrajowca. Rozdawnictwo dóbr w ręku monarchy było narzędziem służącym zarówno zwalczaniu opozycji, jak i zjednywaniu poparcia możnych. Rządząca możnowładcza ekipa biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego, w sytuacji sprzyjającej, będzie dążyć do ograniczenia zakresu władzy rozdawniczej panującego, aby mieć nań większy wpływ, czego wyrazem był statut Władysława Warneńczyka wydany w 1440 r.⁷¹, ale jednocześnie przyjmie uchwałę wskazującą, że służby dla władcy winien on wynagradzać nadaniami dóbr ziemskich. Elita możnowładcza skupiona wokół tronu zainteresowana była natomiast korzystaniem z łaski rozdawniczej. Moźni nie chcieli się dzielić dostępem do łaski rozdawniczej ze szlachtą. O hamowaniu zapędów szlachty przez dygnitarzy, celem pozbawienia jej tego, co zdobyła w Cerekwicy w 1454 r., pisze S. Roman⁷². Z kolei szlachta żywiła obawę przed posesorami-dzierżawcami królewszczyzn graniczących

⁶⁷ Przywileje w Czerwińsku 1422 r. (IP, s. 222, pkt 3; s. 223, pkt 9; przywilej w Jedlni 1430 r.; *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, zebra. i oprac. J. Sawicki, t. I, cz. I, Warszawa 1952, s. 91.

⁶⁸ K. Górski, *Wojciech z Żychlina*, Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historycznej [Poznań] 1936, t. IX, z. 1; I. Sułkowska-Kurasiowa, *Rewizje nadań królewskich na przełomie XV/XVI wieku*, KH 1967, R. LXXIV, z. 2, s. 292, 295; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 37–39; J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn...*, s. 89–90; J. S. Matuszewski, *Le rôle du gage...*, s. 40. Ostatnio o restytucji dóbr ziemskich zabranych przez władców niezgodnie z prawem pisał K. Goźdz-Roszkowski, *Problem restytucji dóbr ziemskich zabranych przez monarchę nullo iure w konstytucjach pierwszych sejmów egzekucyjnych*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo...*, s. 161–172.

⁶⁹ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny...*, s. 93–95.

⁷⁰ *Wybór tekstów źródłowych...*, oprac. J. Sawicki, t. I, cz. 1, s. 72, pkt 15, 16; M. Handelsman, *Przywilej piotrkowski 1388 r. Szkic historyczno-prawny*, PH 1907, t. IV, z. 2, s. 151–152; IP, s. 226, pkt 5.

⁷¹ J. S. Matuszewski, *Statut Władysława Warneńczyka...*, s. 115, 116.

⁷² S. Roman, *Przywileje nieszawskie*, s. 145–147, 153, 154, 158–160, 162–163.

z posiadłościami szlacheckim⁷³. Przywileje uzyskane przez szlachtę miały na celu ukrócenie ewentualnej arbitralności władcy oraz nadużyć, których dopuszczali się urzędnicy-dostojnicy królewscy. Stąd dążenie szlachty, aby monarcha, obejmując tron, potwierdzał prawa nabyte przez szlachtę, a następnie ich przestrzegał. M. Bobrzyński, pisząc o Kazimierzu Jagiellończyku, wyraził opinię, że władca przywykł z zasady łamać wszelkie istniejące ustawy, nie robił sobie zbyt wiele z tego, że nowe jeszcze przybyły statuty, i myślał, że te los wszelkich innych podzielił⁷⁴. Nie była to jeszcze egzekucja. Podsumowaniem ustawodawstwa antyrozdawniczego był statut króla Aleksandra Jagiellończyka z 1504 r. Kwestia ta nabierze charakteru wręcz sprawy stanu dopiero w połowie XVI stulecia, stając się źródłem ostrego konfliktu między królem, możnowładztwem świeckim, duchownym i szlachtą, co zapoczątkowane zostało ideą zwołania sejmu sprawiedliwości, wysuniętą na sejmie obozowym w Bydgoszczy⁷⁵.

1.2. POJAWIENIE SIĘ POSTULATU EGZEKUCJI PRAW

Hasło egzekucji praw po raz pierwszy w znaczeniu niewątpliwie odpowiadającym już przyszłemu politycznemu programowi szlacheckiemu pojawia się w uchwałach sejmu 1535 r., podjętych pod nieobecność przebywającego na Litwie monarchy⁷⁶. Pod tym terminem rozumiano, że wszystkie przepisy zawarte w przywilejach koronnych będą egzekwowane *według ich brzmienia*, zaś wszystkie przywileje uzyskane z naruszeniem praw koronnych – zarówno przez osoby świeckie, jak i duchowne jakiegokolwiek stanu – powinny być *skasowane i unieważnione*⁷⁷. Pojęcie egzekucji ujmowane było wówczas w sensie negatywnym – jako jednoznaczna generalna krytyka

⁷³ R. Hube, *Statuta nieszawskie z 1454 r.*, Warszawa 1875, s. 27, pkt 13, 14; s. 38, pkt 17; s. 39, pkt 19; s. 45–46, pkt 18, 19 – postanowienia o rozgraniczeniu dóbr szlacheckich do królewskich. Zob. też M. Handelsman, *Przywilej piotrkowski...*, s. 151–152; J. S. Matuszewski, *Statut Władysława Warneńczyka...*, s. 112.

⁷⁴ M. Bobrzyński, *O ustawodawstwie nieszawskim...*, s. 161.

⁷⁵ Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary...*, s. 119; W. Pocięcha, *Czasy Zygmunta Starego*, s. 195, 197; W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji...*, s. 80–82, 85–87, 104.

⁷⁶ M. S. Warmcki, *Egzekucja dóbr...*, s. 18–19; L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, [w:] *Archiwum Naukowe*, Lwów 1914, dz. I. Historyczno-Filologiczny, t. VII, s. 44, 55–56; A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, SH 1973, R. XVI, z. 2 (61), s. 277; W. Uruszczak, *Sejm walny...*, s. 191. Sejm 1535 r. został pominięty w wyliczeniu sejmów, które odbyły się za panowania Zygmunta I Starego bez jego udziału, zob. S. Salmonowicz, S. Grodziski, *Uwagi o królewskim...*, s. 154, przyp. 24.

⁷⁷ AT, XVII, wyd. W. Pocięcha, Wrocław 1966, s. 747–750, nr 596, 597 i 598; *Panowanie Zygmunta Starego (1506–1548...*, s. 23; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary...*, s. 295–297; W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji...*, s. 178–179.

polityki monarszej w Koronie⁷⁸. W roku 1537 Zygmunt August złożył wobec sejmu oświadczenie, że po śmierci ojca przeprowadzi egzekucję praw⁷⁹. Wtedy jeszcze nie występowały dwa charakterystyczne dla rozwiniętego ruchu egzekucyjnego pojęcia: egzekucja praw i – zawierające się w tym pierwszym, ale stanowiące samodzielny i znaczący w całym ruchu element – egzekucja dóbr⁸⁰. Wówczas jeszcze nie podjęto wyraźnie sprawy rewindykacji zastawionych (czy alienowanych w inny sprzeczny z prawem sposób) królewszczyzn, bowiem nie sprecyzowano dotąd programu egzekucji. Szlachta wielkopolska w artykułach sformułowanych w marcu 1533 r., na sejmiku w Kole, na zbliżający się sejm, zamieściła postulat, aby następny sejm zajął się reformą i egzekucją praw, nim zabierze się do omawiania spraw związanych z obroną państwa⁸¹. W zachowanych *Articuli generales nuntiorum ex omnibus terris et palatinatibus regni Poloniae*, przyjętych około 25 I 1534 r., aż jeden z 33 artykułów nie był poświęcony egzekucji praw⁸². Podobnie nie znajdujemy takiego postanowienia w 17 artykułach spisanych na sejmiku w Środzie dla posłów wielkopolskich udających się na sejm walny w Piotrkowie⁸³, jak również w postulatach zgłoszonych na sejmiku w Proszowicach przez Małopolan⁸⁴. Wspomniane listy szlacheckich postulatów były wyliczeniem zagadnień, których uregulowaniem szczególnie zainteresowana była szlachta. Do sprawy egzekucji praw powrócono na sejmie 1535 r., pod nieobecność monarchy, na prośbę posłów ziemskich. Posłowie skarżyli się, iż prawa, statuty i przywileje królestwa nie są zachowywane i wykonywane. Postanowiono wówczas, aby *należytą egzekucję wszystkich i poszczególnych wspólnych przywilejów koronnych, na sejmach walnych lub gdzie indziej uchwalonych i zatwierdzonych, według ich brzmienia przeprowadzono w czasie między tym a najbliższym sejmem walnym i zanim najj. książę i pan Zygmunt August, król młody, złoży przysięgę*⁸⁵. Egzekucją objąć zamierzano również przywileje nadane klasztorom, kościołom, miastom i ziemiom prus-

⁷⁸ J. Bukowski, *Dzieje reformacji w Polsce. Od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. II: *Polityczny wzrost i wzmaganie się reformacji aż do sejmu w r. 1558/9*, Kraków 1886, s. 123; O. Halecki, *Polska w epoce Jagiellonów*, [w:] *Polska, jej dzieje i kultura*, t. I, Warszawa 1930, s. 329; L. Kolankowski, *Zygmunt August...*, s. 54–55; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 82.

⁷⁹ *Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.*, wyd. J. Szujski, Kraków 1872, s. VIII (SRP, I); J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, t. II, s. 123; A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 32.

⁸⁰ Rozróżnienia i ogólnej charakterystyki dokonuje A. Sucheni-Grabowska, [w:] EHGP, I, s. v. egzekucja dóbr, egzekucja praw, s. 154–155.

⁸¹ AT, XV, ed. W. Pociecha, Wrocław 1957, s. 180, nr 133, pkt 2.

⁸² AT, XVI/1, ed. W. Pociecha, Wrocław 1960, s. 100–106.

⁸³ AT, XVI/2, s. 355–358, nr 572.

⁸⁴ AT, XVI/2, s. 358–361, nr 573.

⁸⁵ Cytuję za: *Panowanie Zygmunta Starego...* przedstawił W. Pociecha, s. 23–24; AT, XVII, s. 749, nr 597.

kim⁸⁶. Ten szlachecki program był dopiero kreowany polityką prowadzoną przez monarchę, zwłaszcza pod wpływem wszechwładnej w końcowym okresie życia Zygmunta Starego, jego małżonki, Bony Sforzy. Na sejmach tego okresu, jak i na późniejszych, za panowania Zygmunta Augusta wysuwane będzie pozornie integrujące szlachtę hasło egzekucji praw, hasło atrakcyjne dla wszystkich, bo każdy mógł liczyć na egzekwowanie tego, co dlań było atrakcyjne, skoro obejmowało sobą cały szereg zagadnień, których realizacji domagać się będzie stan szlachecki.

1.3. FORMOWANIE SIĘ HASŁA EGZEKUCJI DÓBR

1.3.1. WNIOSKI SZLACHECKIE NA SEJMIE 1547/48 R.

Dezyderatu egzekucji dóbr nie spotykamy w ogóle w artykułach zgłaszanych przez szlachtę na wcześniejszych sejmach za panowania Zygmunta I Starego⁸⁷. Jego zwiastun pojawił się dopiero na ostatnim, za życia tego monarchy, sejmie obradującym w dniach 15 XII 1547 – 5 II 1548 r. Na początku obrad szlachta przedstawiła królowi szereg postulatów. Były to *Postulata legatorum equestris ordinis...*⁸⁸. Wśród wyszczególnionych 53 punktów, dotyczących różnych problemów polityki państwa, umieszczono dwa odnoszące się do rozdawnictwa dóbr królewskich (art. 10 i art. 43). Widać wyraźnie, iż kwestia egzekucji dóbr nie była jeszcze jednym z zasadniczych celów, do

⁸⁶ AT, XVII, nr 597, s. 749. Zdaniem H. Łowmiańskiego, senat ograniczył działanie dekretu z 1535 r. do duchowieństwa i miast pruskich, tenże, *Polityka Jagiellonów*, s. 532. Pogląd ten nie znajduje potwierdzenia w wyżej wymienionym dekrete.

⁸⁷ *Articuli seu postulata ex Conventu Szedensi, allata per nuntios Majoris Poloniae ad Conventum Generalem Piotrcoviensem*, [w:] *Humanizm i reformacja w Polsce. Wybór źródeł do ćwiczeń uniwersyteckich*, wyd. J. Chrzanowski, S. Kot, Lwów 1927, s. 428–430; A. Wyczański, *Artykuły sejmiku sandomierskiego z 1538 roku*, [w:] *Parlament, prawo...*, s. 352–354; *Żądania izby poselskiej w r. 1539*, [w:] *Panowanie Zygmunta Starego (1506–1548)...*, s. 28–29; L. Kolankowski, *Zygmunt August...*, s. 56–57; *Postulata Equestris Ordinis Regi et Senatui oblata Cracoviae in conventu generali ad diem S. Catherine indicto in fine anni 1545 quorum rogabant executionem*, Biblioteka PAN w Kórniku, rkps 221, s. 11–25, dokument opublikowano drukiem: *Pamiętnik Warszawski 1819*, R. V, t. XIII, s. 286–305 (omówienie postulatów zob. A. Dembińska, *Zygmunt I. Zarys dziejów wewnętrzno-politycznych w latach 1540–1548*, Poznań 1948, s. 253–264); *Plebiscitum in castris ad Leopolum factum*, [w:] SRP, IV [Kraków 1878], s. 54–66, 75–77; AT, XV, nr 133, s. 179–181; XVI/1, nr 51, s. 100–107; XVI/2, nr 572, s. 355–358, nr 573, s. 358–361; XVIII (call. V. Urban, A. Wyczański, suppl. et edit R. Marciniak, Kórnik 1999), s. 410–414, nr 379.

⁸⁸ Biblioteka PAN w Kórniku, rkps 221, s. 277–291. Dokument został opublikowany w: *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. I, wyd. W. S. hr. de Broel-Plater, Warszawa 1858, s. 160–169. O postulatach z 1547/48 r. wspomina A. Dembińska, *Zygmunt I. Zarys...*, s. 282–283.

którego w przyszłości z takim uporem zmierzać będą posłowie. Autorzy przedstawionych królowi artykułów w artykule 10, odnoszącym się do rozdawnictwa królewskich ziem, wnioskowali, aby monarcha rozdawał dobra zgodnie z prawem: szlachcie osiadłej w ziemi, w której znajdują się owe dobra. Domagano się, *by czy którzy by czo przeciw prawu wzięli, aby to puszczili niewymawiając się dożywociem, gdyż to przeciw prawu odzierzeli*, wskazując przy tym na konieczność przestrzegania statutów⁸⁹. Wnioskowano zarazem, aby w stosunku do osób naruszających prawo były wyciągane sankcje statutowe⁹⁰. W artykule 43 zamieszczony został wniosek nawiązujący do prawodawstwa antyzastawnego. Stwierdzano w nim jeszcze ogólnikowo, iż wbrew zakazom wynikającym z dawnych statutów królewskich posesorzy nie powinni dzierżyć dóbr monarszych. Mimo to – jak zauważyła osoba spisująca żądania szlacheckie – posesorzy *mało in levipendium Mtis Regiae et statutorum Regni aż do tego czasu imion ziemskich nie spuścili*⁹¹. Autorzy postulatów uznali fakt trzymania królewskich ziem wbrew statutom za naruszający powagę monarchy i prawa. Postulat powyższy nie znajduje odpowiednika we wcześniejszych artykułach wręczanych na sejmikach posłom udającym się na sejm. W jednym z końcowych artykułów (50) tego zbioru posłowie przypomnieli o zgłaszanych do egzekucji, na poprzednich sejmach, dezyderatach: *Częstokroć przez pany posły przeszłych sejmów i na woinach te doległości coronne biwali wspomniane zawzdi, o czym pisma niemal pisano. Proszą waszej Krol. Mci swojego Miłościę Pana, aby te rzeczy efekt swój mogły wziąć [...] aby Wasza K. MĆ [...] exekucją tym rzeczom oznajmionym już na tym sejmie uczynić raczyli*⁹². Powyższe sformułowanie świadczyłoby o szerokim zakresie szlacheckiego rozumienia egzekucji praw.

1.3.2. WNIOSKI O EGZEKUCJĘ NA PIERWSZYM SEJMIE ZA PANOWANIA ZYGMUNTA II AUGUSTA

Na sejmie piotrkowskim (31 X – 12 XII 1548 r.) hasło egzekucji praw zostało wysunięte obok sprawy małżeństwa młodego króla, konfirmacji praw, która doprowadzić miała do ich wyegzekwowania⁹³, i o którą zabiegała

⁸⁹ Biblioteka PAN w Kórniku, rkps 221, s. 281.

⁹⁰ *A na takowe, ktorzi przeciw prawu czo czynią, abi statut bil exequowan..., ibidem.*

⁹¹ *Ibidem*, s. 289.

⁹² *Ibidem*, s. 291.

⁹³ Zygmunt August w liście z sejmu do Mikołaja Radziwiłła 9 XI 1548 r. pisał: *...posłowie nas od rycerstwa witali, w którym witaniu i z powinowactwa nas upominali i inszych wiele artykułów jako okolo exekucyje, praw confirmaciej przymieszali. Król w dalszej części listu stwierdzał: Pierwej nas żądali i napominali, abyśmy naprzód exequitią tych artykułów, któreby teraz mogły być exequowane, uczynili, a potem wszyscy, acz jedni tępiej a drudzy ostrzej nas prosili, żebyśmy to małżeństwo nasze precz puścić raczyli..., Dopełnienie pamiątek o królowej*

szlachta w latach trzydziestych za panowania Zygmunta I Starego. Witając monarchę na rozpoczęcie sejm, poseł Jan Sierakowski wnioskuje, aby Zygmunt II August przeprowadził egzekucję praw⁹⁴. Z kolei poseł Piotr Boratyński w wystąpieniu do senatu wymienił niektóre z postulatów, takie jak: (a) potwierdzenie praw i ich egzekucję; (b) zwołanie sejm dla Korony, Litwy, Prus i księstw śląskich w celu zawarcia unii; (c) sprzeciw wobec bicia niepełnowartościowej monety w Prusach Książęcych; (d) spisanie i ujednoczenie praw i statutów; (e) zniesienie różnic między stanem świeckim i duchownym. Wśród nich nie było dezyderatów z zakresu egzekucji dóbr. Wyliczenie Boratyńskiego nie było jednak wyliczeniem wyczerpującym katalog szlacheckich żądań⁹⁵.

1.3.3. STOSUNEK SENATU I MONARCHY DO ŻAŁAŃ POSELSKICH

Charakterystyczne dla przyszłych losów egzekucji dóbr było postępowanie senatorów na sejmie 1548 r. Wszyscy opowiadali się werbalnie za przeprowadzeniem egzekucji praw. Obecni wówczas na sejmie bracia starsi zaprezentowali równocześnie szereg poglądów, proponując obradującym inne podejście do zagadnienia egzekucji i wysuwając zarazem pod jej adresem pewne zastrzeżenia.

Biskup krakowski Samuel Maciejowski, kanclerz wielki koronny, starał się wykorzystać okazję dla wystąpienia przeciwko swoim przeciwnikom: *Byłoby dobrze nad takowemi exekucję uczynić*⁹⁶ mówił. Natomiast ustosunkowując się do wyrażającej poparcie dla egzekucji wypowiedzi Zygmunta Augusta, twierdził, iż król, *gdy się k'temu przychylicie, łatwo ją z wami wspolek uczynić może*. Ale zarazem dodawał: *A dalej ja nie wiem coby czynić miał i ja, cobym więcej powinien*⁹⁷.

Z kolei Mikołaj Dzierzgowski arcybiskup gnieźnieński, postulując dokonanie przez młodego władcę konfirmacji praw, z czym wiązał egzekucję⁹⁸,

Barbarze, [w:] Studia historyczne Michała Balińskiego, Wilno 1856, s. 160, 163. H. Łowmiański ogranicza problem egzekucji do postulatu posła P. Boratyńskiego, którego wystąpienie nazywa frazesem, nie wzbudzającym wówczas większego zainteresowania, tenże, Polityka Jagiellonów, s. 610.

⁹⁴ *Dyaryusz sejm..., 1548 r., s. 162.*

⁹⁵ *Jest i innych wiele a potrzebnych miłościwi Panowie artykułów o dolegliwościach koronnych poczet nie mały, z których niektóre tak rok były podane Królowi Jmci, niektóre się też teraz przyczyniły, które wymieniając z osobna przed WM., czasby długi wziąć musiało, wszakże gdy ku temu przyjdzie [...] podane będą na piśmie..., ibidem, s. 173.*

⁹⁶ *Ibidem, s. 167.*

⁹⁷ *Ibidem, s. 236.*

⁹⁸ *Arcybiskup gnieźnieński głosił, iż monarcha powinien nie tylko potwierdzić prawa, wolności, przywileje koronne tak pospolite jako i osobliwe, ale też i exekucją przywieść. Bo tam stoi tak: konfirmować et exequi. [...] A tak mnie się zda, aby WKM pierwey opisanemu obowiązku dosyć uczynił, exekwował prawa, jeżeli się coś w nich wykroczyło..., ibidem, s. 166, zob. również s. 191.*

opowiadał się za tym, aby egzekucję rozpocząć *na sejmie pospolitym, gdzieby był książę pruski, Panowie litewscy. A tak mi się widzi, aby sejm inszy był złożony*⁹⁹. Warunków tych nie spełniało ówczesne zgromadzenie. Prymas odwołał się też do rzekomo występujących formalnych przeszkód, które uniemożliwiały niezwłoczne podjęcie egzekucji.

Kasztelan krakowski Jan Tarnowski postulował *Statuta, które są dobre, święte, bo w nich dotknięto i o stanie, i o radach, i o urzędach, od deszczki do deszczki wypełnisz, a z nich exekucję prawom czynić będziesz raczył. [...]* *Nie zarazem ci ma być, ale się z nienagła, potrosze wprawować*¹⁰⁰.

Wśród głosów opowiadających się wówczas za egzekucją pojawił się także głos wojewody krakowskiego Piotra Kmity, postulującego wprowadzenie, aby egzekucję rozpocząć, *ale od głowy naprzód, aby król J. M. swe wykroczenie naprawił opisaniu własnemu dość uczynił. [...] A potem Panowie Ich M., aby sami z siebie exekucję dość uczynili, to co jedno przeciw prawu trzymają, puścili, nie czyniąc w tym dalszego ubliżenia wolnościom koronnym, których sami stróżami są i prawom, które sami uchwalili*¹⁰¹. Wypowiedź odnosiła się do egzekucji praw i do wypełnienia przez władcę obowiązku confirmacji. Z egzekucją praw łączyła się sprawa egzekucji dóbr. Równocześnie senatorzy nie dopuszczali jednak do siebie myśli, iż niektóre dobra ziemskie z nadania królewskiego trzymali z naruszeniem prawa. Podzielali bowiem powszechnie przekonanie, iż przywilej królewski zachowuje zawsze swoją moc, jest więc nie do podważenia. Świadczy o tym m. in. jedno z następnych wystąpień wojewody krakowskiego Piotra Kmity. Przytoczył on następującą historię, która wydarzyć się miała na habsburskim dworze: *...za cesarza Maksymiliana trafiło [się], iż do niego był przyszedł jeden opat z przywilejem na majątność niemalą, która mu była odjęta. Cesarz [...przeczytawszy przywilej], a pieczęć oglądawszy, wrócił mu [...] rzekł: [...] schowajcież [...] list pilno, bo dobry przywilej jest. Wojewoda swą wypowiedź zakończył stwierdzeniem: A my też imienia pilnować każemy, takżeby nam się działo, gdy nam król dawszy na się list, miał się w co innego wdawać nad opisanie swe*¹⁰². Było to zapowiedzią postawy posesorów, iż w kwestii dzierzonych dóbr królewskich nie zamierzają ustąpić.

Posłowie szlacheccy orientowali się w umiarkowanym poparciu dla egzekucji ze strony senatu. Zwrócił na to uwagę w przemówieniu do senatu Piotr Boratyński, wskazując, że wśród senatorów niektórzy zgadzają się *jakoby na confirmacji samej było dość, a egzekucja, aby była takowa, jaka*

⁹⁹ *Ibidem*, s. 235.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 168. Kasztelan krakowski zaleca sprawne wykonywanie wymiaru sprawiedliwości, wywiązywanie się starostów i innych urzędników z obowiązków, *A ci jeźliby winni co komu byli, sprawiedliwość z nich czynić i exekucyą...*, *ibidem*.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 169.

¹⁰² *Ibidem*, s. 238.

być może na ten czas¹⁰³; postawa senatorów dawałaby w tej sytuacji królowi możliwości manewru w odniesieniu do zakresu egzekucji. Tymczasem posłowie domagali się od władcy, aby wszystkie prawa potwierdził i skutecznie egzekwował, przedkładając ów postulat przed konfirmację praw¹⁰⁴. Wynikała z tego zarazem niemiła dla Zygmunta Augusta idea podległości władcy prawu. Król oświadczył, iż to co teraz będzie mogło być in executionem przywieziono, iż tego wszystkiego egzekucyjną radzi uczynić chcemy...¹⁰⁵. Co prawda, ostatni Jagiellon wielokrotnie deklarował przychylność dla egzekucji, lecz na deklaracjach się kończyło¹⁰⁶. Podsumowując wyniki obrad sejmowych w zakresie egzekucji, Piotr Boratyński z izby sejmowej mówił, iż na artykuły podane przez posłów na piśmie, które reformacji i exekwowania potrzebowały, aż do tego czasu ani z osoby WKMcI, ani kogo innego nic się przez te wszystkie sześć niedziel exekwować i naprawiać nie począł¹⁰⁷, stwierdzając tym samym bezowocność, z punktu widzenia szlachty, prowadzonych obrad. Zwracał się do króla z prośbą o zwołanie sejmu dla wszystkich ziem (w tym również dla Litwy, Śląska i Prus), na którym to sejmie wyegzekwowane byłyby sprawy uznawane przez szlachtę za poprzedniejsze, do których poseł zaliczył m. in. *alienatio bonorum a Regno*¹⁰⁸. Na zakończenie sejmu, w pożegnaniu króla dokonany przez posła Jana Sierakowskiego, wojskiego włocławskiego, szlachta domagała się również aby: *WKM. Ich Mciom Panom duchownym i świeckim [...] z zamków i kościołów, i z niektórych ratuszów miejskich przywileje koronnych, które mają na ten to sejm znieść, rozkazać raczył, aby je WKM. oglądał, i my*

¹⁰³ *Ibidem*, s. 170; zob. też listy pisane podczas sejmu przez Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła z 9 XI i 6 XII 1548 r. w *Dopelnienie pamiętników*, s. 163, 174, 175.

¹⁰⁴ W liście z 9 XI 1548 r. Zygmunt II August pisał, iż *posłowie pierwszej exekucji niż konfirmacji się dopierają...*, zob. *ibidem*, s. 162.

¹⁰⁵ List Zygmunta Augusta z 9 XII 1548 r. do Mikołaja Radziwiłła Rudego, zob. *Listy króla Zygmunta...*, nr 27, s. 85. Większość senatorów poparła stanowisko króla, zdając sobie sprawę z niemożności natychmiastowego przystąpienia do egzekucji: *A jako okolo uniej i okolo innych rzeczy, ponieważ się teraz egzekucya dziać nie może, aby tym artykułom namowy były uczynione na tym sejmie, a namowy uczyniwszy, ich egzekucyja, żeby na drugi sejm była odłożona...*, list króla do Mikołaja Radziwiłła Rudego z 6 XII t. r., *ibidem*, nr 36, s. 97; analogiczna wypowiedź zob. nr 37, s. 98 – list z 11 XII t. r.

¹⁰⁶ *...co się tyczy exekucyi, tej chce JKM. tak pilnować, aby na wszem była wypełniona, gdy będą naprzód prawa i wolności wszech stanów koronnych potwierdzone od JKMcI wedle przywileju JKMcI, którym się był obowiązał i któremu dosyć czynić jest gotów. [...] Powtórzył i po drugi raz JKM.: jakożem ja terminował tę exekucyę, iż ją czynić gotów jest, składając z siebie ten obowiązek swój. [tu na marginesie dodano] Co za exekucya być miała, gdyż Litwy, Prusow, Ślązaków i Krolowej sprawy nie było..., *Dyaryusze sejmów...* 1548, 1553, 1557 r., s. 176–177, zob. też s. 248.*

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 243. W dalszej wypowiedzi P. Boratyński, ustosunkowując się do wypowiedzi senatorów, stwierdził: *...się to jawnie okazało, iż ten sejm jest tak złożon, na którym się rzeczy potrzebne exekwować nie mogą...*, *ibidem*, s. 244.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 247.

także albo posłowie nasi...¹⁰⁹. Wyrażano w ten sposób zamiar objęcia egzekucją panów duchownych, świeckich, a także miasta, co miałyby się odbywać na sejmie, pod okiem monarchy i posłów. Reces królewski, wydany po zakończeniu sejmiku piotrkowskiego, obciążał posłów za nieprowadzenie obrad sejmowych¹¹⁰.

2. ROZWÓJ KONCEPCJI EGZEKUCJI DÓBR W RAMACH EGZEKUCJI PRAW NA SEJMACH LAT 1550–1553

2.1. SEJM 1550 r. – TRZY SPISY ŻAŁA SZLACHECKICH W ZAKRESIE EGZEKUCJI. REAKCJA KRÓLA I SENATU NA POSTULATY SZLACHECKIE

W instrukcjach na sejmiki poprzedzające zwołanie sejmiku roku 1550 król zapowiadał, iż pierwszą sprawą poruszaną w czasie obrad będzie debata *de iuribus Regni publicis et privatis sive stabiliendis sive corrigendis et de eorum executione*¹¹¹. Na sejm posłowie szlacheccy przybyli zatem z ponownymi nadziejami na realizację zamierzeń i z przygotowanymi na tę okazję obszernymi wykazami problemów związanych z egzekucją praw nurtujących szlachtę¹¹². Zawierały one odwołania do statutów wydanych przez poprzedników Zygmunta II Augusta, które w praktyce – zdaniem szlachty – nie były przestrzegane. Niektóre z nich występowały w instrukcjach sejmikowych sprzed 1550 r. Pierwszy zbiór – *Articuli od wszego rycerstwa KJMci podane koronne* – obejmował 23 postanowienia ujęte w formę projektów konstytucji sejmowych¹¹³. Wśród nich żaden nie poruszał kwestii egzekucji dóbr. Drugi zbiór – zatytułowany *Articuli, któremi się w świebodach praw i w osobach*

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 256.

¹¹⁰ Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie*, oprac. H. Barycz, Wrocław 1950, s. 31; J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, s. 124. W. Uruszczak przypisuje recesowi charakter propagandowy, *tenże*, *System władzy...*, s. 151 z odesłaniem: SRP, I, s. 258–274.

¹¹¹ Cyt. za J. Szujkim, autorem wstępu do wydania: *Dyaryusze sejmów... 1548, 1553, 1557 r.*, SRP, I [Kraków 1872], s. IX.

¹¹² Król zamieścił wiadomość o postulatach zgłoszonych przez szlachtę w liście wysłanym z Piotrkowa 2 VII t. r. do Mikołaja Radziwiłła Rudego: *Belo nam barzo wiele podano artykułów od posłów ziemskich prosząc pokornie, iżbyśmy je podle statutu a prawa pospolitego w egzekucyją wstawić raczyli...*, zob. *Listy króla Zygmunta*, nr 91, s. 184. Na znaczenie rejestru dezyderatów poselskich w wykrystalizowaniu się programu egzekucyjnego oraz odpowiedzi królewskie ustosunkowujące się do nich zwraca uwagę A. Sucheni-Grabowska, *Korespondencja królowiecka i jej znaczenie dla badań nad dziejami Polski u schyłku czasów jagiellońskich*, SZ 1978, t. XXIII, s. 174.

¹¹³ *Articuli in conventu Piotrcoviensi Anno 1550 od wszego stanu rycerskiego ad exequendum dane*, SRP, I, s. 38–43.

niektórych wykroczyło – zawierał w 30 punktach dalsze kwestie, które również winny być objęte egzekucją. Wśród wielu poruszonych w nich spraw, tylko jedna dotyczyła rozdawnictwa dóbr królewskich, nawiązując do ogólnikowo sformułowanego na poprzednim sejmie wniosku. Wyraźnie już w nim zarzucano monarsze dysponowanie królewskimi niezgodnie ze statutami, wciąż jeszcze – co warte szczególnego podkreślenia – nie kwestionując samego faktu dyspozycji, lecz ograniczając się do żądania, aby odbiorcami nadań był zawsze posesjonat, indygena ziemi, w której leżały nadawane dobra: *aby imiona i dobra królewskie, [...] były wedle statutów rozdawane, a nie cudzoziemcom, ale wiernym ludziom w onej ziemi albo w województwie osiadłym*¹¹⁴. Powołano się przy tym na statut Aleksandra z roku 1504 i postanowienie statutu Kazimierza Jagiellończyka z roku 1478, przypominając równocześnie o określonym jeszcze w przywileju nieszawskim, przeznaczeniu królewskich: *...bona mense regiae pro tuitione et conservatione totius regni, aby był[y] i dla innych osobie królewskiej potrzeb skarbu królewskiego wolne*¹¹⁵. Nie była to jeszcze egzekucja dóbr. Postulaty wywołane były polityką rozdawniczą monarchy lat 1548–1550¹¹⁶.

Zachowały się królewskie odpowiedzi na wysuwane przez posłów żądania. Pozwalają one jednoznacznie poznać stosunek monarchy do szlacheckich oczekiwań. Władca, odnosząc się do nadań zastawnych tenut królewskich, na usprawiedliwienie swoje przewrotnie tłumaczył, iż *będąc i laty młodym, i nowym na państwie, wiedzieć nie raczy, kto by był coby przeciw prawu co dzierżał. A dlatego napominać raczył Rady swoje, aby oni z powinowactwa swego każdy sam siebie w tym upominal. A co by nad prawo dzierżał, aby to z siebie złożył*¹¹⁷. W ten sposób inicjatywa zwrotu nadań wyszła nieumyślnie od nie zdającego sobie, chyba, sprawy króla. Monarcha nie przewidywał podjęcia jakichkolwiek kroków w stosunku do osób trzymających dobra wbrew prawu. Formalnie zdawał się na ich dobrą wolę: to sami posesorzy

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 43. Postulat ten odwołuje się do jednego z artykułów przywileju nieszawskiego z 1454 r., w statutach Jana Olbrachta, zob. R. Hube, *Statuta nieszawskie...*, s. 33, 49; S. Roman, *Przywileje nieszawskie*, s. 171–172; IP, s. 333.

¹¹⁵ SRP, I, s. 43–44, II *Articuli, któremi się w swiebodach praw i w osobach niektórych wykroczyło*.

¹¹⁶ O przyczynach i rozmiarach rozdawnictwa dóbr królewskich pisał w 1565 r. nuncjusz papieski F. Ruggieri: *Król terazniejszy najwięcej ich może rozdarował; będąc bowiem zakochany w Barbarze Radziwillównie i chcąc się z nią żenić, gdy widział że mu się matka i przedniejsi panowie sprzeciwiają, żeby sobie ujął szlachtę, ledwo że nie pozostała reszta dóbr koronnych rozdał...*; zob. *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. I, wyd. E. Rykaczewski, Berlin-Poznań 1864, s. 145; zob. relację F. Ruggieriego z 1567 r., *ibidem*, s. 215.

¹¹⁷ *Annexum II: Responsum ad secundos articulos a nuntiis terrestribus porrectos*, [w:] *Elementa ad fontium editiones XXXIX Documenta ex archivo regiomontano ad Poloniam spectantia*, IX Pars HBA, B 2, 1550–53, ed. C. Lanckorońska, Romae 1976, s. 56.

winni ogłosić, co trzymają wbrew prawu, i nieprawnie trzymaną tenutę zwrócić do skarbu. Praktycznie wszystko miało pozostać bez zmian. Z relacji zawartej w tekście diariusza wydaje się, że powyższe sformułowanie nie było żądaniem czy też życzeniem wypowiedzianym przez króla. Gdyby miało taki charakter, wówczas posłowie nie omieszkaliby wykorzystać takiego argumentu w walce o egzekucję. Nie zauważamy takiej reakcji w wypowiedziach posłów szlacheckich. Tą luźną myślą kończył monarcha swoją wypowiedź skierowaną do posłów.

Na koniec obrad przygotowany został dla władcy jeszcze jeden zbiór – najobszerniejszy – 75 różnych szlacheckich postulatów: *Articuli tertii regi a nuntiis terrestribus porrecti*. Wśród nich znajdujemy jeden, do sformułowania którego przez szlachtę najwyraźniej doprowadził Zygmunt August swą polityką w zakresie rozdawnictwa królewskich, podjętą po objęciu tronu w 1548 r. Polityka ta zmierzała do przełamania antymażeńskiej opozycji senatu¹¹⁸. Proszono króla, aby m. in. wszelkie nadania oraz ekspektatywy uczynione po roku 1548 uległy kasacji¹¹⁹. Reakcja króla była negatywna: *...nie zda się Jego K.M., aby to, co rozdać raczył, odmienić się a wrócić się mogło, dokąd to stoi w swej mierze, co przodkowie J.C.M., rozdały, boby to było z ubliżeniem dostojęstwa J.C.M.*¹²⁰ Monarcha opowiadał się za ochroną praw nabytych przez posesorów. Panujący powrócił do myśli wyrażonej w odpowiedzi na drugi zbiór artykułów szlacheckich, iż ten, kto uprosiłby coś wbrew obowiązującemu prawu, powinien nadanie sam zwrócić¹²¹. Król zajmuje tu zatem postawę legalisty uznającego z jednej strony nienaruszalność raz wydanego przywileju, z drugiej chyba nie naiwnie, ale nieszczerze deklarując oczekiwanie, iż obdarowani z naruszeniem prawa, tak uzyskanego przywileju nie będą wykorzystywać. Ocena stanowiska królewskiego dokonana przez posłów została odnotowana na marginesie odpowiedzi Zygmunta Augusta. Szlachta obstawała przy swoim postulatcie, wyrażając

¹¹⁸ O rozdawnictwie dóbr królewskich w latach 1548–1550 i jego skutkach pisze A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 64 i n., zob. *też*, *Zygmunt August...*, s. 242, 244–245, 247–248.

¹¹⁹ *Item proszą, aby Król IM. też to cokolwiek rozdać po śmierci ś. pamięci ojca swego, Króla Zygmunta, raczył, iako są listy na imiona, na nowe myta, na cla i na wszelkie urzędy, dostojęstwa i pożytki, sumy i też cokolwiek kto za expectatywami odzierzał, aby to było kasowane. Pierwszego podanego o tym artykule w tej mierze w niczym nie odstępując, jako szerzej napisanego, gdyż przywilej Króla IM. 1537 anni, przeciw któremu się w tym rozdaniu wykroczyło, inaczej exekwowano i naprawiono być nie może, jedno aby to, co się w tych dwu leciach działo, było exekwowano wedle statutu seu przywileju, zwłaszcza jako w sędziach, tak i około rozdania, albowiemby całej nadzieje o wypełnieniu przywilejów pośledniejszych, które się ten niedawno dany, a snacz ledwie oschli przywilej nie naprawił...*, zob. *Articuli tertii regi a nuntiis terrestribus porrecti*, [w:] *Elementa ad fontium...*, aneks do nr 1235, s. 38.

¹²⁰ *Ibidem*, nr 1245, *Annexum III*, s. 60–61.

¹²¹ *...wszakóż stojąc przy odpowiedzi, którą dać raczył na pierwszy artykuł wtórego podania, ta powiadać raczy, iż gdzieby kto u I.C.M. co uprosił przeciwko prawu pospolitemu, aby to wrócić był powinien wedle wyżej mianowanej odpowiedzi...*, *ibidem*, s. 61.

uzasadnioną opinię, iż Zygmunt August swoją odpowiedzią w gruncie rzeczy utrzymuje wspólny front z senatorami¹²².

Z relacji obrad sejmowych zamieszczonej w *Kronikach* Stanisława Orzechowskiego wynika, iż wśród senatorów zarysowały się wówczas dwa stanowiska w sprawie egzekucji praw. Jedni skłaniali się za przeprowadzeniem egzekucji praw ustanowionych od czasów panowania Jana Olbrachta i Aleksandra. Drudzy skłonni byli zaakceptować takie rozumienie egzekucji, które obejmowałoby wykonanie wszystkich praw – od najdawniejszych statutów i konstytucji poczynając¹²³. Przyjęcie takiego rozwiązania rozciągnęłoby bardzo w czasie realizację egzekucji. Z opisu Orzechowskiego odnieść można wrażenie, iż główny przedmiot kontrowersji stanowił problem *incompatibilitatis*. W rzeczywistości obejmowała ona już również zagadnienie egzekucji praw, w tym i dóbr. Po złożeniu urzędu kanclerskiego przez biskupa krakowskiego, Samuela Maciejowskiego, a przez kasztelana krakowskiego, Jana Tarnowskiego, dożywocia na starostwie sandomierskim¹²⁴, Zygmunt August oświadczył – jak rzecz przedstawia S. Orzechowski – że *gdy objął królestwo, nie przysiągł na te lub owe prawa, lecz ogólnie na wszystkie, podług której przysięgi, iż zechce wykonywać prawa*¹²⁵. Król opowiadał się tym samym za stanowiskiem tych senatorów, którzy postulowali egzekucję wszystkich przywilejów¹²⁶. Był to dalszy ciąg walki z opozycją antykrólewską. Wystąpienie to wpłynęło na senatorów skutecznie¹²⁷, gdyż

¹²² *Stoi K. Iego M. przy odpowiedzi, bo się zda słuszną i C. lego M. i Panom Radom...*, *ibidem*, s. 66.

¹²³ *Stanisława Okszyca Orzechowskiego...*, s. 66–67.

¹²⁴ Kazimierz Jagiellończyk zobowiązał się nie alienować w żadnej formie tej ziemi, czynności prawne przeciwne temu zobowiązaniu były nieważne, a kto by wykroczył przeciw niemu, uważany byłby za wroga publicznego, VL, I, f. 232; J. Luciński, *Rozwój królewstwach...*, s. 337–338. Jak stwierdził W. Dworzaczek, rezygnacja z dożywocia nic istotnego nie zmieniła, bowiem Tarnowski zatrzymał dzierżawę tenuty sandomierskiej przez kilka lat do chwili przekazania jej synowi, *tenże, Hetman Jan Tarnowski...*, s. 161.

¹²⁵ *Stanisława Okszyca Orzechowskiego...*, s. 70. M. Bielski pisze: *Król widząc, iż posłowie ostro zaprzęgli w egzekucję, powiedział, iż nie po części ale wszystkie prawa poprzysiągł, a tak aby wszystkie egzekucję miały...*, *Kronika Marcina Bielskiego*, z. 17–20, wyd. K. J. Turowski, Sanok 1856, s. 1120. Jako działanie wymierzone w opozycję antykrólewską ocenia to posunięcie Zygmunta Augusta J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, t. II, s. 126. Podobnie I. Kaniewska, według której, ta forma presji wywieranej przez monarchę w celu ostatecznego spacyfikowania opozycji magnackiej przyniosła zamierzony rezultat, *teżże, Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572*, Kraków 1974, s. 98.

¹²⁶ *Stanisława Okszyca Orzechowskiego...*, s. 70. Z krótkiej notatki z obrad sejmu 1550 r., dołączonej do diariusza z roku 1548, wydanej przez J. Szujskiego, dowiadujemy się że: *Posłowie jęli śmieje o exekucję Króla upominać, a obietnic pewnych według praw a przywilejów żądać. Król obaczywszy i rzecz słuszną, o co prosili i dawno prawem, konstytucjami utwierdzoną, jął do tego chutliwy być...*, SRP, I, s. 275.

¹²⁷ *Znajdowało się bowiem nie mało senatorów i posłów, którzy pod dawne podpadali prawa, które gdyby był król wykonał, musieliby byli przeświadczeni prawem, przepłacić, skoroby*

zapowiadało objęcie rewizją również znajdujących się w ich posiadaniu dóbr królewskich. Świadczy o tym wypowiedź wojewody sandomierskiego Jana Tęczyńskiego, człowieka sędziwego, przyniesionego do sali obrad, który zdecydowanie sprzeciwiał się obejmowaniu egzekucją praw dawnych: *Wierzę [...] iż musiał być kiedyś [...] w Polsce czas, kiedy [...] dawne prawo o zwierzchnościach i majątnościach królewskich [...] pożyteczne było, lecz przypadki nadeszły [...] owo prawo zniosły, a inne przez zwyczaje ustanowiły, tudzież uchwały, iż aniby to być miane nie powinno za zdradę, gdybym ja lub kto inszy [...] zwierzchność przeciw prawu trzymał, lub gdybym królewszczyzny od dawnych Królów przodkom moim zapisane dzierzył dobrym sumieniem i za swoje pieniądze. Mówca domagał się zarazem, aby egzekucję rozpoczynać od wyegzekwowania praw najnowszych, z lat panowania Jana Olbrachta i Aleksandra¹²⁸. Trudno zaprzeczyć, że była to rozsądna i możliwa do praktycznej realizacji propozycja! Ale ta jej realność stanowiła też dla senatorów zagrożenie.*

Tymczasem wystąpienie monarchy zapowiadało sprawdzenie tytułów prawnych posiadanych królewszczyzn – od początku ich nadawania, nie zaś dopiero od czasów Jana Olbrachta¹²⁹. Wywarło to pożądany efekt. W krótkiej notatce sporządzonej po zakończeniu sejmu 1550 r. nieznanymi autorami odnotowano reakcję senatorów na taki obrót sprawy: *Król Pany te, którzy pro parte ejus et uxoris stali, łaską i majątnościami bogacił. Panowie ci widząc, iż o nie szło, a więcej o ich possessye, które nad prawa dzierżyli¹³⁰, zdecydowali się odstąpić od popierania egzekucji (dóbr). Spotkało się to z aprobatą tych posłów, w których posiadaniu również znajdowały się dobra królewskie, a więc i im groziło, że zostaną dotknięci jej skutkami: w rezultacie egzekucję*

oszczędzić zostali, taką bowiem karę przepisują prawa dla tych, którzyby na sejmie co przeciw prawom otrzymawszy opowiedzeni będąc, zaraz złożyć nie chcieli. Wszakże albowiem stare owe i przedawne prawa, gdyby Król w Polsce wykonać zechciał, całeby królestwo konieczne z gruntu przewrócić potrzeba, bo iako innych wieków inne są zwyczaje, tak prawa innych czasów inne się być zdają... Stanislawa Okszyca Orzechowskiego..., s. 70–71.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 72. Mówca przyznawał, iż wielu dzierżył dobra otrzymane wbrew prawu, jednakże prawo powinno ustąpić upływowi czasu: *otom już jedną nogą w grobie, weźcie mnie i póki żyję i żywo pochowajcie, jeżeli wy tego wykonania, któreście sobie ułożyli początku iakiego przed końcem tego sejmu dojdziecie. [...] dawne prawa z obyczajami precz poszły z dawnymi, a nowe zwyczaje nowemi prawy rządzić się mają? [...] A przeto, gdy zawsze czasowi ustępuje prawo, i zwyczaj prawo zatracą, moje zdanie, abys się do Jana Wojciecha i Alexandra stryjów swoich stosował, i od ich praw wykonywania początek zabierał..., *ibidem*, s. 71, 72.*

¹²⁹ **L. Górnicki** zanotował w Kronice: *...król publice powiedział, iż mali być egzekucya, tedy musi być od deszczki do deszczki statutu koronnego..., Dzieje w Koronie Polskiej..., s. 33. Zajęte przez monarchę stanowisko – zdaniem **A. Sucheni-Grabowskiej** – miało na celu, idąc po myśli senatu, odsunięcie w nieskończoność wszelkich w tym zakresie decyzji, *też*, *Zygmunt August..., s. 250.**

¹³⁰ SRP, I, s. 275.

zawieszono¹³¹. Część posłów miała za złe senatorom, iż w sprawie egzekucji pozostawili ich samych, nie popierając wysuniętych przez nich żądań, idąc na współpracę z monarchą¹³².

2.2. WYNIKI OBRAD 1550 r.

Jednym z efektów obrad sejmowych jest konstytucja z 1550 r., skierowana przeciw polityce rozdawniczej stosowanej przez Zygmunta Augusta. Rozdawnictwo przybrało tak duże rozmiary, że wywołało gwałtowną reakcję szlachecką. Król ustąpił jednak w bardzo niewielkim zakresie, uznając sprzeczność z prawem i nieważność nadawanych przez Zygmunta Starego i przez siebie ekspektatyw oraz przyjmując na siebie i swoich potomków zobowiązanie nienadawania ich w przyszłości: *...a my ich też, ani potomkowie nasi dawać nikomu nie maią*¹³³. W wydanych na zakończenie sejmu 26 VII 1550 r. przez króla *Literae ratione exequutionis*¹³⁴ uwidocznione zostało dwojakie podejście senatorów i posłów szlacheckich do egzekucji dóbr. Stanowisko szlachty przedstawione zostało następująco: *...pozwoliliśmy [...] posłom ziemskim, aby oni nam opowiedzieli tych [...], co przeciw prawu dźrzyżć mieli. [...] Co na się przyjąwszy posłowie, mianowali ich wiele tak tych, którzy przy nas są, jako itych których nie masz, o których to rozumieli, iżby dostojenstwa, urzędy i imiona królewskie przeciw prawu dźrzyżć mieli. [...] posłowie napominać nas pilnie nie przestali, abyśmy już skuteczną exekucyę tym rzeczom uczynili i wedle obietnicy naszej i obowiązku*¹³⁵.

¹³¹ S. Orzechowski stwierdzał: *Tak owo wykonanie praw, którego się na początku domagali wszyscy, pod wątpieniem zawieszono zostało, że któreby się można chwycić strony? nie wiedziiano. Posłowie poprawdzie więcj sobie przez nie i rycerskiemu stanowi niż senatorom mieć ostrzeżono chcieli, że się obawali, aby przez owo praw przyprawdzenie do skutku na niepewieństwie ich dobra nie zostawały...*, Stanisława Okszyca Orzechowskiego..., s. 72. Z kolei zdaniem Ł. Górnickiego, posłowie obaczywszy rzecz tę być trudną i niebezpieczną i sobie i swym przyjaciółom, zaniechali tej egzekucy, co odnosilo się do zamysłu przeprowadzenia egzekucji od deszczki do deszczki, *Dzieje w Koronie Polskiej*, s. 33. Zbliżoną relację zamieścił M. Bielski [w:] *Marcina Bielskiego Kronika...*, s. 1102–1103. Uwagę o zastraszeniu przez króla nie tylko senatorów, lecz i niektórych posłów zamieszcza H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, s. 611.

¹³² *Odstąpiwszy wot swoich i Rzeczypospolitej nas braci swej młodziej udali się na łakomstwa pochlebne, magis obediendo commodo ac ventri quam Reipublicae...*, SRP, I, s. 275. I. Kaniewska stwierdza, iż doszło do ugody opozycyjnych senatorów z królem, co w efekcie doprowadziło do zaniechania realizacji wniesionego pod obrady programu szlacheckiego, *teżże, Małopolska reprezentacja...*, s. 98.

¹³³ VL II, f. 595, pkt 14. Obok uchylone zostały nadania *in solidum* oraz *ius patronatus* uzurpowany sobie przez niektórych duchownych. Konstytucja zastrzegala jednak, iż *dożywocia y konsensy wszystkie podle statutu w mocy zostawiamy, które prawu pospolitemu nie są przeciwne*.

¹³⁴ SRP, I, s. 298.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 298–299.

Tymczasem posesorzy dóbr królewskich, pod adresem których wysunięto żądania egzekucji dóbr, którzy przy nas są, to opowiadali, [...] iż to co im jest przypominano, słusznie dzierżą, albowiem przypominali zasługi swe i przodków swoich, przeciwko przodkom naszym i Rzeczypospolitej korony tej, i na prawa, statuta i na przywileje, które się mieć mienili, odzywali się. Senatorzy w trzymaniu dóbr królewskich, które otrzymali wbrew prawu, nie chcieli widzieć nic sprzecznego z prawem. Dla ochrony nabytych przez siebie praw powoływali się na nadane im przywileje. Nie zapomnieli powołać się na zasługi poniesione przez swych przodków, jak i przez siebie względem Rzeczypospolitej, jako argument uzasadniający otrzymanie dóbr królewskich.

Szlachta dążąca do odebrania dzierzonych bezprawnie przez senatorów dóbr królewskich, długo nie zdawała sobie sprawy, iż i ją objąć muszą skutki wywołane tak rozumianą egzekucją. Ale znakomicie był tego świadom Zygmunt August: ...wszyscy ci, którzy tu są od nich [sejmików] mianowani, ktemu się nie znają, aby co przeciwko prawu dzierżyć mieli, i owszem prawem się a statutem i przywilejami, na które się wolną bronią nie godzi się nam nic czynić, dokąd obron ich wysłuchawszy u siebie nie poważymy¹³⁶. Zachowywał więc monarcha prawo wszystkich – tak szlacheckich, jak i senatorskich – posesorów królewszczyzn do obrony swych posiadłości, oddziałując hamująco na zabiegi zmierzające do przeprowadzenia egzekucji. Ostatecznie rozpoczęcie egzekucji wraz z rewizją przywilejów zostało ponownie odłożone na najbliższy sejm, mający się zebrać w 1551 r.¹³⁷ Król zapowiadał przeprowadzenie podczas jego obrad m. in. weryfikacji przywilejów nadawczych na królewszczyzny, przyrzekając nie dopuścić, aby kto przeciwko statutom a prawom koronnym i przywilejom dzierżyć co miał. Niezgodne z prawem nadania ulegałyby skasowaniu. Już po sejmie, w liście do Mikołaja Radziwiłła Rudego, król pisał w jakże charakterystycznych słowach o zakończonych obradach sejmowych: ...teraz posłowie ziemscy na tym sejmie barzo panów nagrzelili egzekucyją, z czym wiązać się musiało już w najbliższej przyszłości m. in. żądanie rewindykacji do skarbu zastawionych wbrew prawu dóbr królewskich. Przeciwko temu ostro występowali senatorzy – jak pisał król – panowie wszytcy barzo przeciwko temu są i beli bo ich [senatorów] to bez mała wszystkich barzo a barzo dolega¹³⁸. Obrazowało to nastroje osób

¹³⁶ *Ibidem*, s. 299.

¹³⁷ *Litterae ratione exequutionis* miały łagodzić doznany na sejmie zawód, dając szlachcie przynajmniej formalną podstawę do podjęcia egzekucji na następnym sejmie, I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 98.

¹³⁸ List z 12 VIII 1550 r., *Listy króla Zygmunta*, nr 92, s. 186. Zob. też A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August...*, s. 254–255. W liście z 12 VIII 1550 r. Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła po zakończeniu sejmu pisał m. in.: ...ci wszytscy Panowie, nie tak jako Sejmu Końskiego przeciw nam Panu swemu się zachowują, ale owszem wszytcy pilnie łaski naszej

zdecydowanie zainteresowanych obstrukcją wobec przewijających się na sejmie egzekucyjnych postulatów. Monarcha wykorzystał szlachecki wniosek o egzekucję do poskromienia opozycji senatorskiej: *Myśmy tę egzekucyjną na drugi siem zawiesili i mniemy, że ta egzekucyja wiele ich skróci i uskromi, bo się panom do niej barzo nie chce*¹³⁹.

Na sejmie 1553 r. Hieronim Ossoliński tak przedstawiał taktykę stosowaną przez króla w czasie sejmiku roku 1550: *Jednę rzecz z podania naszego W.K.M. odrzucić raczył, drugieś W. K. M. na przyszły sejm odłożył, niektóreś też [...] przyjął, które były acz potrzebne, ale jednak takie, żeby ich była nasza RP. mogła jeszcze dłużej poczekać bez szkody. A wszakże i z tych rzadki artykuł, i to pewnie jaki mały, któryby swą skuteczną egzekucyją wziął. Ale z tych, któreś W. K. M. odłożyć raczył, czuje RP wielką szkodę...*¹⁴⁰. Monarcha po zakończonym sejmie – jakby demonstrując swój stosunek do egzekucji – celem dalszego pozyskania opozycji senatorskiej rozdał ponad 50 wsi i 2 miasta oraz lennie – 3 miasta i 20 wsi¹⁴¹.

2.3. SPRAWA EGZEKUCJI NA SEJMIE 1552 r.

Na obradującym od 2 lutego do 1 IV 1552 r. sejmie w Piotrkowie – wbrew przyrzeczeniom królewskim wydanym na zakończenie poprzedniego sejmiku – nie zdołano się zająć programem egzekucyjnym¹⁴². W propozycjach od tronu, przedstawionych przez kanclerza Jana Ocieskiego, nacisk położono na zagrożenie zewnętrzne państwa i konieczność radzenia nad środkami na jego obronę¹⁴³. Posłowie wnioskowali natomiast debatę o *uspokojeniu domowych*

szukają. Ilustruje to zmianę nastawienia senatorów do monarchy na tym sejmie w porównaniu do negatywnych postaw zaprezentowanych na sejmie 1548 r., co wskazuje na przełamanie opozycji antykrólewskiej wśród senatorów, Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, t. I, wyd. J. U. Niemcewicz, Lipsk 1838, s. 332–333. Zob. również *Listy króla Zygmunta*, nr 92, s. 185–186. W idei sejmiku konnego – jak pisze H. Olszewski – tkwiła zasada legalizmu, sejm taki miał przywracać prawo i stać na jego straży, tenże, *Sejm konny. Rzecz o funkcjonowaniu ideologii demokracji szlacheckiej w dawnej Polsce*, CPH 1985, t. XXXVII, z. 2, s. 233.

¹³⁹ *Listy króla Zygmunta*, nr 92, s. 186. A. Sucheni-Grabowska, stwierdza, iż monarcha zainteresował się programem egzekucyjnym, spodziewając się osiągnąć tą drogą ograniczenie nadmiernych wpływów politycznych swoich ministrów i senatorów, tenże, *Zygmunt August...*, s. 350.

¹⁴⁰ *Dyaryusz sejmiku... 1553 r.*, s. 3.

¹⁴¹ A. Sucheni-Grabowska, *Badania nad elitą władzy w latach 1551–1562*, [w:] *Spółczesność staropolskie*, t. I, red. A. Wyczański, Warszawa 1976; zob. tenże, *Monarchia dwu...*, s. 62, przyp. 19; s. 106, gdzie badaczka przedstawia rozmiary królewskiego rozdawnictwa w latach 1548–1550, 1551–1554.

¹⁴² Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie...*, s. 44; *Stanisława Okszyca Orzechowskiego...*, s. 129 i n.; J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, t. II, s. 191 i n.; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 108.

¹⁴³ *Stanisława Okszyca Orzechowskiego...*, s. 130.

rozruchów [...] przeto wprzód o domowych potrzebach z królem poczynać, niż o iakich obcych¹⁴⁴. Uczestnikom nie udało się dojść do porozumienia. Niezadowolenie posłów budziło rozdawnictwo m. in. królewszczyzn, niezgodne z prawem. Na zakończenie sejmku król wydał 5 IV 1552 r. *Prorogatio executionis ad futurum Regni Conventum eiusque efficacia adimpletionis obligatio*¹⁴⁵, w której ponownie deklarował na przyszłość gotowość przeprowadzenia egzekucji. Jako przyczyny zakończenia sejmku podawał: ...czas się już skrócił i powietrze podejrzone było, a ktemu wiele ich nie było, których exekucya dotknąć musi, którzy pozwani być musieli¹⁴⁶. Zakończenie obrad, bez choćby rozpoczęcia realizacji szlacheckich postulatów, monarcha próbował uzasadniać obiektywnymi przyczynami (m. in. zagrożeniem zarazą czy nieobecnością osób, które miały być objęte egzekucją), deklarując równocześnie, iż na następnym sejmie już nieodwołalnie przeprowadzi skuteczną egzekucję praw od deski do deski¹⁴⁷. W interesie realizacji przyrzeczenia nakazywał, aby wszyscy obywatele koronni, którychkolwiek stanów by byli, którzybykolwiek dostojęństwa, urzędy tak ziemskie jako też koronne, albo też imiona od stołu królewskiego [...] przeciwko prawu pospolitemu dzierżyli, stawili się na sejmie i celem rewizji dóbr okazali dokumenty nadań. Polecenie to miało być ogłoszone uniwersałami królewskimi po powiatach tak, by nikt z zainteresowanych nie mógł zasłonić się niewiedzą. Warto zauważyć, jak zřęcznie król sformułował swoje polecenie: jest ono adresowane nie do wszystkich dzierżycieli królewskich nadań, ale tylko do tych, którzy dobra królewskie wbrew prawu otrzymali. Czy nie otwierała się tu furtka do uniknięcia egzekucji przez tych wszystkich, którzy uznają że ich przywilej nie narusza prawa? A więc, że nie do nich adresowany jest królewski mandat, i że nie oni muszą stawić się z przywilejami na następnym sejmie.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 131; zob. *Kronika Marcina Bielskiego*, s. 1108–1109.

¹⁴⁵ SRP, I, s. 301–302.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 301.

¹⁴⁷ Skuteczną prawom wszystkim, statutom i przywilejom koronnym egzekucję... od deski do deski, pierwszej niżli które inne sprawy przed się weźmiemy..., *ibidem*. A. Sucheni-Grabowska stwierdza, iż po każdym prawie sejmie monarcha wydawał oświadczenie przyrzekające zwołanie następnego sejmku, celem załatwienia wysuwanych przez szlachtę żądań egzekucyjnych, *też*, *Monarchia dwu...*, s. 150, przyp. 21, gdzie odesłanie do MK 80, k. 36–38; 82, k. 150v–151v; *Dyariusze sejmów koronnych 1548, 1553, 1570*, s. 298–304. Zob. też *też*, *Sejm w latach 1540–1587*, [w:] *Historia sejmku polskiego*, t. I, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 127. Znajduje to potwierdzenie w źródłach, zob. *Dyaryusz seymu warszawskiego anno 1548*, [w:] *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce ... przez J. U. Niemcewicza*, t. I, Warszawa 1822, s. 52; *Literae ratione exequutionis* z 26 VII 1550 r., SRP, t. I, s. 298–299; *Prorogatio executionis ad futurum Regni Conventum eiusque efficacia adimpletionis obligatio*, SRP, t. I, s. 301–302; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 106, przyp. 56; *Diaryusz sejmku... 1556/7 r.*, s. 126.

2.4. SEJM 1553 r. NIEZADOWOLENIE POSŁÓW Z BEZOWOCNYCH OBRAD NAD EGZEKUCJĄ PRAW

Na kolejnym sejmie, krakowskim (1 II – 29 III 1553 r.), król jednak wciąż nie zamierzał zajmować się sprawą egzekucji praw¹⁴⁸. Posłowie byli niezadowoleni z bezowocności w tym zakresie obrad dotychczasowych sejmów. Przedstawiciel Małopolan Hieronim Ossoliński poddał krytyce stosunek monarchy do postulatów egzekucyjnych szlachty, a także jego politykę rozdawnictwa dóbr ziemskich prowadzoną z naruszaniem statutów. Wyraził również oburzenie wywołane rozdawnictwem królewskimi na sejmie 1552 r.¹⁴⁹ W wystąpieniu do króla, powołując się na wykaz przypadków łamania praw przekazany Zygmuntowi Augustowi na sejmie roku 1550, poruszył problem egzekucji dóbr¹⁵⁰.

2.4.1. STOSUNEK ZYGMUNTA II AUGUSTA DO POSTULATU EGZEKUCJI DÓBR

Król, zwykle werbalnie deklarujący poparcie i gotowość przeprowadzenia egzekucji, w udzielonej za pośrednictwem kanclerza J. Ocieskiego odpowiedzi nazwał królewskimi prywatnymi dobrami panującego, którymi wie, jak szafować, z którego to rozdawnictwa nie jest zobowiązany do składania sprawozdań¹⁵¹. Monarsza deklaracja zasady swobodnego szafunku mieniem królewskim kłóciła się z wcześniejszymi wypowiedziami panującego, opo-

¹⁴⁸ Zob. *Instrukcja na sejmiiki przed sejmem (15 X 1552 r.)*, [w:] SRP, I, s. 302–304; T. Troskołański, *Andrzej Radwan Zebrzydowski biskup wrocławski i krakowski (1494–1560)*. *Monografia historyczna*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1901, R. XXIX, s. 346; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 101.

¹⁴⁹ *Na przeszłym sejmie widzieliśmy [...] limitacje przeciw prawom a wolnościom naszym, widzieliśmy szafunek tak dostojęństw, jako dóbr a skarbow RP. nie wedle przywilejów naszych, co jaką turbam malorum za sobą wewlokło, ze złem naszym widzimy...*, *Dyaryusz sejmowy...* 1553 r., s. 3.

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 2–3: *...i imienia królewskiego abusus okazywaliśmy W.K.M. [...] i raczyłeś W.K.M. to mieć, abyżmy i osoby te, któreby nam się widziały, iż przeciw prawu pospolitemu coby dzierżyli, mianowicie [po nazwisku] przed Waszą K.M. mianowali i tośmy uczynili...*, nie wywołało to jednak w zakresie egzekucji dóbr żadnych skutków.

¹⁵¹ *De privatis bonis regis wie J. K. M. jako je szafuje, ani z tego powinien liczby czynić, ibidem*, s. 9. W udzielonej przez monarchę i senat posłom odpowiedzi dotyczącej władzy rozdawniczej króla stwierdzano: *Okolo dóbr J.K.M. i szafowania ich, do tego nie jest zamkniona ręka J.K.M., aby zapłaty dobrym czynić nie miał, a też ich J.K.M. nie daje cudzoziemcom [...] ale Polakom. Jako cnota w ludziach nie ustaje, tak też i swoboda J.K.M. ku zaplacie...*, *ibidem*, s. 14.

wiadającymi się za egzekucją¹⁵², ale zapewne była tym razem i szczerą, i w pełni zgodną ze stanowiskiem senatu. Król w ten sposób sprzeciwił się dążeniu posłów do objęcia kontrolą władzy rozdawniczej monarchy, prowadzącemu bezpośrednio do odebrania dóbr rozdanych niezgodnie z przepisami. Mimo to władca chętnie opowiadał się za egzekucją, *ale takową, któraby sprawiedliwa była. Bo pomni J. K. M. tak dwuletniego sejmu podanie i baczy k'czemu się ciągnęło, iż niektóre były przeciwne prawom i drogi podane do tego, aby były przyczyną wewnętrznego zamieszania. Bo brać komu co za czyją interpretacją byłaby to nie bracka, ale nieprzyjacielska...* Mówca (kanclerz) powołał statuty, których dotyczyło m. in. jego wystąpienie, a więc: *De incompatibilibus* i *De dignitatibus et officiis* z 1538 r.¹⁵³ W kwestii królewszczyzn i ich rozdawnictwa argumentował, że wyegzekwowanie sankcji wynikających ze statutu 1504 r., w postaci utraty czci i pożyczanej sumy, doprowadziłoby do wewnętrznego zamieszania i niepokoju w państwie. Monarcha ma prawo szafowania dobrami ziemskimi jako zapłatą ludziom za służbę wobec Rzeczypospolitej, przy czym podkreślił, że taką zapłatę otrzymują Polacy, nie zaś cudzoziemcy. Kanclerz czynił ukłon w stosunku do posłów domagających się egzekucji, stwierdzając, że gdyby nastąpiło naruszenie prawa, wówczas monarcha nie omieszka sam na takiej osobie dokonać egzekucji¹⁵⁴. *W Podaniu Krola JM. i Rad koronnych posłom rycerskim zdania Ich MM na propozycję sejmową przez [...] kanclerza od Króla J. M. dokonany, sprawa egzekucji dóbr królewskich została przemilczana*¹⁵⁵.

¹⁵² Zwraca już na to uwagę J. Szujski w komentarzu do *Dyariusza sejmu 1553 r.*, [w:] SRP, I, s. 81, przyp. 17. Posłowie zdawali sobie sprawę ze stosunku króla do egzekucji, o czym dowiadujemy się z diariusza: *...około exekucyi też różną odpowiedź słysząc, a takową, która już wszystką nadzieję im odejmowała, gdy baczyli, że jej pan zbraniał i tylko ją na małych rzeczach sądził...*, *ibidem*, s. 17.

¹⁵³ *Ibidem*, s.13. A. Sucheni-Grabowska sądzi, iż wypowiedź kanclerza skierowana była przeciw postulowanej rewindykacji dóbr, co miałyby – zdaniem kanclerza – stanowić posunięcie bezprawne wobec posiadaczy odpowiednich tytułów, a przy tym zaszkodziłoby dobrej opinii monarchy – tak w kraju, jak i za granicą, *teżże, Monarchia dwu...*, s. 156. Autorka odsyła do SRP, I, *Diariusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.*, s. 9, 13. We wskazanym fragmencie diariusza, wystąpienie kanclerza odnosi się do kwestii rozdawnictwa starostw grodowych w związku z konstytucją sejmu 1538 r., zabraniającą rozdawnictwa dygnitarzom pod karą infamii tych starostw, gdyby napomnieni ich nie zwrócili, VL, I, f. 527–528, *De incompatibilibus*. W następnej konstytucji, *De dignitatibus et officiis*, odraczano wykonanie wskazanej wcześniej ustawy, VL, I, f. 530; zob. komentarz J. Szujskiego w: SRP, I, s. 83. A. Sucheni-Grabowska zastosowała, naszym zdaniem niezasadnie, wobec wystąpienia J. Ocieskiego wykładnię rozszerzającą.

¹⁵⁴ *Dyaryusz sejmu...* 1548 r., s. 14.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 12–16, poruszono natomiast kwestię naruszania *incompatibilitas*, *ibidem*, s. 13.

2.4.2. EGZEKUCJA DÓBR WEDŁUG MIKOŁAJA SIENICKIEGO

W odpowiedzi na wystąpienie kanclerza zarzucono królowi, iż *exekucję i wyszczenie praw naszych sprowadza do tego, żeby to komu brać, co przeciw prawu dzierży, acz i to jest niemało*, co najpewniej wyrażało obawy senatorów wobec egzekucji praw zagrażającej utrzymanym przez nich urzędom i królewskoczynom. Ustosunkowując się do tego, Mikołaj Sienicki zdefiniował termin egzekucji, tak jak rozumiała go szlachta. Egzekucja praw nie ogranicza się tylko do tego, *aby komu wziąć królestwo [królewskoczynę], które za swemi pieniędzmi dzierży przeciw prawu, albo dostojęństwo, iż osiadłości nie ma (acz i to jest, jakom pierwej powiedział, potrzebna, ani my, tego odstępujemy)*, bo RP. *szkodliwa, prawom przeciwna, ale nie już wszystko na tem zawisło*¹⁵⁶, gdyż znaczenie jej jest szersze¹⁵⁷. Mówca, kontynuując swoją wypowiedź w sprawie egzekucji praw, zwrócił uwagę, wyrażając niewątpliwie intencje stanu szlacheckiego, iż *urzędy, starostwa, imiona królewskie sąc to dochody skarbu koronnego WKM., które by sprawiedliwie dochodziły mógłby każdy król mniej potrzebowac*¹⁵⁸. Zawarta w niej została intencja zmniejszenia ciężarów podatkowych z łańców chłopskich w dobrach szlachty. Niezbędne dla państwa wpływy – w myśl zamierzeń posłów – pozyskiwano by z odzyskanych królewskoczyn, z których dochody obecnie przejmowali tenentariusze.

Dostrzegamy tu niezmiernie istotny element w poglądach szlacheckich: nie obejmują one żądania pozbawienia posiadaczy dóbr królewskich tych tenet, nawet jeśliby je uzyskali wbrew prawu. Nadal mieliby je dzierżyć, ale do skarbu powinni zacząć wpłacać część dochodów. Mikołaj Sienicki odwołuje się do artykułów przedstawionych królowi jeszcze na sejmie 1550 r., w których postulowano m. in. sprawdzenie tytułów prawnych posiadanych królewskoczyn, z powołaniem się na przywileje nieszawskie, statut króla Kazimierza Jagiellończyka z 1478 r. i statut Aleksandra z 1504 r.¹⁵⁹ Król

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 20.

¹⁵⁷ Pod pojęciem egzekucji M. Sienicki rozumiał wykonywanie przez władzę wymiaru sprawiedliwości; unię z Litwą; wywiązywanie się urzędników królewskich z ich obowiązków; niepodleganie szlachty właściwości sądów duchownych; likwidację gdańskiego prawa składu; sprawa monety; wolny spław rzekami. Nie było to wyczerpujące, gdyż mówca konkludował: *Jest i innych wiele wykroczeń z prawa pospolitego abusus, wolności koronnych uszczerbienia, w których my naprawy a wiszczenia od WKM. potrzebujemy...*, *ibidem*, s. 19–21.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 20.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 21, 43 – *O rozdawaniu urzędów i dostojęstw*. Zwrócił na to uwagę J. Szujski, *ibidem*, s. 91, przyp. 39. T. Troskoleński przyjmuje, że powyższe wystąpienie M. Sienickiego miało miejsce podczas sejmu 1550 r., *tenże, Andrzej Radwan Zebrzydowski...*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1897, R. XXV, s. 997, z odesłaniem do *Dyaryusza sejmku... 1553 r.*, SRP, I, s. 91. To oczywiście nieporozumienie, skoro omawiając sejm 1553 r., powołuje się *tenże* autor na to samo przemówienie M. Sienickiego, *ibidem*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1901, R. XXIX, s. 432–433.

przez kanclerza skrytykował wystąpienia posłów odnoszące się do egzekucji¹⁶⁰, oświadczając przy tym, jak na ironię, swoją gotowość do przeprowadzenia egzekucji. Powtórzył jednak obawę, iż byłaby to dla osób zainteresowanych *zelrywość*, gdyby miał im odbierać *dostojeństwa i imiona królewskie*, sprzeciwia się zatem odbieraniu posesorom królewszczyzn. Ta klauzula niepraworządności będzie odtąd towarzyszyła wytrwale całemu ruchowi egzekucyjnemu¹⁶¹. Ponawiała ona stary przepis, utrzymując jednocześnie prawa nabyte na podstawie przywilejów królewskich, które były nadane z pogwałceniem przepisów prawa obowiązującego już poprzednio.

2.4.3. WYSTĄPIENIE HIERONIMA OSSOLIŃSKIEGO

Okazany przez władcę brak gotowości do pozbawiania kogokolwiek dóbr królewskich kłócił się jaskrawo z celem, do którego miała prowadzić egzekucja dóbr. Wywołało to zrozumiałe, ale wciąż bezsilne niezadowolenie wśród posłów. Hieronim Ossoliński oskarżając senatorów, iż wzbogacili się kosztem Rzeczypospolitej¹⁶², w krótkim wyliczeniu zawarł wykroczenia, których dopuszczał się monarcha, naruszając istniejące prawa, czy też zaniedbując swoje obowiązki¹⁶³. Znalazł się w nim zarzut, iż *królewskim imieniem nie wedle przywileju szafuje*. Mówca przypomniał, dlaczego statut Kazimierza i konstytucja Aleksandra ograniczyły władzę rozdawniczą królom. Wskazał na konsekwencje grożące osobom, które uzyskały dobra wbrew postanowieniom wspomnianych aktów prawnych. Jednocześnie podkreślał

¹⁶⁰ *Jakoście WM. dnia onegdajszego przemową swą uczynili, która była dosyć barwionemi ale mało potrzebnemi słowy około exekucyi...*, *Dyaryusz sejmu... 1553 r.*, s. 22.

¹⁶¹ Pojęcie klauzula niepraworządności wprowadził do literatury H. Grajewski, omawiając zagadnienie wykształcania się w XVI–XVIII w. mechanizmów prowadzących w prawie Rzeczypospolitej do zabezpieczenia uprawnień nabytych, nie zawsze zgodnie z prawem, *tenże*, *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*, Łódź 1970, s. 93–119.

¹⁶² *...panowie ci, którzy nierządem a szkodą naszej RP. potyli, bo nie mów(ic) nic złego o dobrych, zdobią się tam przed bracią, że oni i sami radzi się chcą usprawiedliwić, jeźliby byli nalezieni w czem winni i co potrzebnego RP. mogliby postanowić, by nie tak uporni a szaleni byli poslowie, ale zabawiwszy się leda na czem, mniej potrzebnem, tak zwłoką czas darmo...*, *Dyaryusz sejmu... 1553 r.*, s. 26.

¹⁶³ *A tak będą prosił WM. Króla Jmci, aby pamiętając na to wejrzał w prawa nasze, a tam oglądał, że sam z siebie przodkiem dosyć im nie czyni, nie sądzi, sprawiedliwości nie czyni, urzędy nie wedle prawa rozdaje, królewskim imieniem nie wedle przywileju szafuje, urzędów swych, które po ziemiach postanowione są doglądać tak nie raczy, aby tego im bronił, aby z swego powinowatwa nie wykraczali, co wszystko w prawach naszych najdzie dostatecznie opisane, co na który urząd czynić należy...* Do wykroczeń zaliczono wydawanie przez kancelarię królewską listów przeciwnych prawu, szafowanie skarbem pospolitym nie na obronę albo na inne rzeczy potrzebne Rzeczypospolitej (*ibidem*, s. 27), egzekucję starościńską wyroków sądów biskupich (*ibidem*, s. 28).

intencje przyświecające szlacheckiej aktywności: ...wszystko czynione jest, aby Król miał czem stan swój królewski i potrzeby koronne a RP. opatrować. A tak, jeżelibyśmy się znowu na takie potrzeby RP. składać mieli, a te dochody RP. naczby [na co by] się obracać miały? leda na co? nie wiem, tak-li ma być?¹⁶⁴ Nawiązał tu zatem do myśli wyrażonej już wcześniej przez Mikołaja Sienickiego, określającej cel, na który mają być przeznaczane dochody płynące m. in. z królewszczyzn; miały chronić dobra szlacheckie przed podatkami. Znamienne były też słowa Sienickiego, zwracające uwagę na czas stracony, na bezowocne obrady nad egzekucją¹⁶⁵. W rezultacie prowadzonej przez monarchę polityki sprawy egzekucji znowu nie ruszyły z martwego punktu¹⁶⁶.

3. USAMODZIELNIENIE SIĘ PROGRAMU EGZEKUCJI DÓBR NA SEJMACH LAT 1555–1558/59

3.1. SEJM 1555 r. – STATUTY LAT 1440, 1454 i 1504 JAKO KRYTERIUM PRAWOMOCNOŚCI NADAŃ KRÓLEWSKICH

Na najbliższym sejmie piotrkowskim (22 IV – 15 VI 1555 r.) początek obrad zdominowały sprawy związane z wywołanym przez szlachtę się reformację sporem między duchowieństwem a szlachtą. Następnie zajęto się egzekucją praw¹⁶⁷. Posłowie przedstawili przebieg obrad dotychczasowych sejmów nad egzekucją¹⁶⁸. Do króla wystąpiono z wnioskiem o przeprowadzenie

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 29–30.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 18: *I już to sejmów kilka za panowania WKM. mija, jako nic innego nie zebrzemy, jedno naprawy a wyszczenia praw, wolności naszych starych na każdy sejm. Uprosićmy nie mogli nie tylko co nowego od WKM., ale i dawnego nic otrzymać; zob. też wypowiedź H. Ossolińskiego, ibidem, s. 25 i n.*

¹⁶⁶ **W. Pocięcha**, *Arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Dzierżgowski Prymas Polski (ok. 1490–1559). Zarys biograficzny*, [w:] *Nasza Przyszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. II, Kraków 1947, s. 75, stwierdza, że poza podatkiem, nic nie udało się uchwalić na tym sejmie.

¹⁶⁷ Uwagę na to zwróciła **I. Kaniewska** analizując obrady sejmu 1555 r. Badaczka dzieli je na dwie fazy. Pierwszą poświęconą sprawom reformacji i drugą, której przedmiotem była egzekucja, *Małopolska reprezentacja...*, s. 103. Potwierdzenie tego wniosku znajdujemy w liście (z 5 VI 1555 r.) Zygmunta II Augusta do Mikołaja Radziwiłła wojewody wileńskiego: *Ten sejm pierwszy się kilka niedziel zabawił religij, teraz za się exequcją, więc jeszcze niewiemy, quo fine determinabitur...*, *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego...*, wyd. S. A. Lachowicz, Wilno 1842, s. 90, LIII.

¹⁶⁸ *O exekucji praw. Act drugi. Posłowie krothczie szie w tym namawiały, bo już od sejmów kilka, i za panowania jeszcze ojca królewskiego, i za pana niniejszego nioczym więtsza zminka na sejmiech nie była, jeno de execucione iurium, których wykroczenia, wielokroć na piśmie królowi*

egzekucji, proszono, aby biorąc za punkt wyjścia statuty koronne, ustalić wykroczenia przeciw prawu pospolitemu i następnie przywrócić poprzedni stan prawny¹⁶⁹. Dowodząco niesłuszności argumentu o wiążącej mocy przywilejów nadanych wbrew prawu pospolitemu¹⁷⁰. Z wystąpienia Mikołaja Sienickiego wynika, że niektórzy z członków rady królewskiej w trakcie wotów senatorskich wyrazili aprobatę na rzecz egzekucji¹⁷¹. W diariuszu sejmu 1555 r. głosy senatorskie nie zostały odnotowane. Nie wiemy czy wyrażały one rzeczywiste poparcie czy też były elementem taktyki w toczącej się walce politycznej. Przedstawiciele szlachy znowu przygotowali dla króla, który tradycyjnie już wyraził poparcie dla ich postulatów, wykaz nadanych wbrew przepisom prawa przywilejów, m. in. zawierających zestawienie dyspozycji królewskimi¹⁷². Tą drogą domagano się, aby dobra królewskie w wielkorządach krakowskich nie były dawane w zastaw, ani w częściach od nich odłączane¹⁷³, zaś dobra rozdane po wydaniu konstytucji Aleksandra powróciły do stołu królewskiego¹⁷⁴, jak również, aby nie nadawano starostw z jurysdykcją¹⁷⁵. W ten sposób, wśród wielu postulatów tworzących program egzekucjonistów zaczyna wyodrębniać się zestaw żądań związanych z nieprawym rozdawnictwem królewskimi, zestaw nazwany następnie programem egzekucji dóbr¹⁷⁶.

Dopiero po paru latach walki o egzekucję szlachta przyjmuje wyraźnie, jako kryterium prawomocności nadań dóbr królewskich, statuty z lat 1440, 1454 i konstytucje z 1504 r.¹⁷⁷ Zastanawiające jest pominięcie przez posłów

podawali, a zawždy z sejmu na sejm było odkładane, bo i listy królewskie, po wielekroć bierali, ktorymi król zobowiązywał się takową exekucją czynić na sejmiech blisze przychodzących, i ci, ktorzi co przeciw prawom dzierzeli, pozywać, edicto publico obwoływać, aby z obroną swą, ieśliby jaką mieli, na te imiona, dzierzawy, urzędy, o które byli winowany, żeby je przeciw prawom trzymali, na sejmiech stali, co do tego czasu żadnego skończenia nie brali, zob. *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 31.

¹⁶⁹ *Ibidem*, s. 31. Posłowie zmuszeni byli spisać swoje postulaty ponownie, gdyż – co znamienne – w kancelarii monarszej nie zachowały się wcześniej składane pisma z wyliczeniami przypadków łamania praw koronnych, *ibidem*, s. 34–35.

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 33–34.

¹⁷¹ *I sliszeliśmy ze ich m. p. z radi W. K. Mci nyektorzi dali w woczech swich na zacencziu seimu tego sliszecz, ysz ku thei execuciei szą gothowi, i thesz kazdi tho wiedział, ze dla thego W. K. M. seimi pospolithe skladacz racisz, abisz kazdemu z kazdim, a powinney R. P. sprawiedliwoszcz czynil, prawa pospolithe, a nye privata exequował...*, *ibidem*, s. 34.

¹⁷² Zdaniem A. Sucheni-Grabowskiej, został on spisany za zgodą monarchy, który pragnął zapewne pozbyć się uporczywych nalegań posłów w zakresie egzekucji, żądając poparcia dokumentacją wszystkich wypadków łamania prawa w tej dziedzinie, *Zygmunt August...*, s. 361. Nie wskazano jednak źródłowego uzasadnienia dla tej hipotezy.

¹⁷³ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 37.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 37–45, wyliczenie z podziałem na poszczególne województwa.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 45.

¹⁷⁶ Zwrócił na to uwagę W. Uruszczak, *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów odrodzenia*, CPH 1980, t. XXXII, z. 2, s. 54.

¹⁷⁷ Uwagę na to zwraca A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 160.

statutu z 1478 r., zakazującego królowi alienacji w jakiegokolwiek formie ziemi sandomierskiej¹⁷⁸. Spowodowane to było prawdopodobnie charakterem zakazu. Zakres postanowień statutu z 1478 r., ograniczony wprawdzie do ziemi sandomierskiej, był bezwzględniejszy od postanowień statutu Aleksandra z 1504 r. Statut odnoszący się do ziemi sandomierskiej wykluczał w jakiegokolwiek postaci możliwość dysponowania królewszczyznami tam się znajdującymi. Nie przewidywał od tej zasady żadnych wyjątków, które z kolei dopuszczał statut Aleksandra.

Zgłoszone propozycje poselskie teraz już bardzo wyraźnie i konkretnie uderzały w interesy posiadaczy królewszczyzn zasiadających w senacie. Nie mogły więc uzyskać uznania wszystkich senatorów, prowadząc do wewnętrznych sporów w radzie¹⁷⁹. Godna odnotowania była postawa (czy taktyka?) Zygmunta II Augusta. Monarcha i wobec posłów, i senatu deklarował swoją gotowość zadośćuczynienia swoim obowiązkom i przystąpienia do egzekucji praw, wywołując u jednych nadzieję, u drugich przerażenie, i w konsekwencji zaognił między nimi konflikt. Ustosunkowując się poprzez kanclerza do postulatów szlacheckich, uzasadniał, dlaczego na tym sejmie egzekucja nie może być przeprowadzona¹⁸⁰, wytykał argumentacji posłów wewnętrzną sprzeczność, naruszanie obowiązującego prawa oraz małą ich użyteczność¹⁸¹. Równocześnie podkreślił, że chętnie zaspokoiliby życzenia wyrażone przez posłów. Na najistotniejsze postulaty zgoda nie została wyrażona¹⁸². Posłowie, widząc opór osób zainteresowanych wobec przedstawionego przez nich wyliczenia przypadków łamania prawa i chcąc doprowadzić egzekucję do końca, zdecydowali się złagodzić swoje wymagania. Zdając sobie sprawę, że rady koronne najwięcej ta egzekucja obrażała, o dobra i dzierżawy królewskie, o sumy nowe, o dożywocia, by się snadz prze nie inne rzeczy nie omieszkały, uczinili moderacją okolo imion, nowo dostających, o dożywociach y solidach, o sumach i arendach¹⁸³. Występujący w imieniu posłów Hieronim Ossoliński przypomniał statuty ograniczające władzę rozdawniczą władcy. Statut Władysława III, rozciągający się na

¹⁷⁸ Wskazuje na to A. Sucheni-Grabowska, *ibidem*.

¹⁷⁹ *Na tho podanie poszelskie bila namowa w radzie po kilka dny, bo iako bilo sliszecz, ysz krol J. M. opowiedzial się byl panom ossobno, ysz execucią yusz czinicz chczial, czo niektore doliegalo, kxiENZA k temu ysz de religione panowie mye docziraly, gdi przislo de execucione oddawali ym dothiskuqncz iey, y thak bylo disturbium w radzie nyemale...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 56–57.

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 57.

¹⁸¹ *Drugie thesz rzeczy, ktore sąz na pismye od w. m. podane, albo sąz szobie niezgodne, albo prawu pospolithemu przeciwnie, albo mało potrzebne...*, *ibidem*.

¹⁸² *Tho podanie K. J. M. poslowie ku sobie wziąwszy, uwaziwali między sobą, ysz czo przednieisze podania probz ych bili zgoła odrzucone, na niektóre wathpliwa odpowiedz dana, na mało ich y tho lzeiszich rzekomo zwolono...*, *ibidem*, s. 59.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 59–60.

potomków króla, zakazywał rozdawnictwa dóbr wielkorządowych. Według statutu Kazimierza (Jagiellończyka), nie wolno było zastawiać zamków głównych z jurysdykcją sądową, pozostałe dobra mogli królowie nadawać *wedle woliei swojej, a rad koronnych*. Z kolei statut Aleksandra zamknął ostatecznie ręce królowi w zakresie rozdawnictwa dóbr stołu królewskiego. Wniosek ustawodawczy złożony przez mówcę zakładał przeprowadzenie egzekucji dóbr, która była jednym z wielu postulatów w ramach egzekucji praw.

3.1.1. PROJEKT EGZEKUCJI DÓBR Z 1555 R. AUTORSTWA HIERONIMA OSSOLIŃSKIEGO

Wniosek przeprowadzenia egzekucji dóbr zawierający dezyderaty konkretnych rozwiązań został wysunięty na sejmie piotrkowskim 1555 r. Wnioskodawcą z izby poselskiej był poseł z województwa sandomierskiego Hieronim Ossoliński¹⁸⁴. Temu zagadnieniu poświęcił on dwa wystąpienia. W pierwszym założenia egzekucji przedstawiane przez wnioskodawcę były następujące: ♦ w zakresie nielegalnych zastawów; ♦ w zakresie innych bezprawnych dyspozycji oraz ♦ proponował też modyfikację zgłoszonych postulatów.

♦ W zakresie nielegalnych zastawów. Punktem wyjścia były statuty Władysława III Warneńczyka, Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra Jagiellończyka. Według projektodawcy, do przepisów w nich zamieszczonych miała być zastosowana moderacja. Zdaniem I. Kaniewskiej, moderacja zawarta w wystąpieniu mówcy miała polegać na sprowadzeniu egzekucji do królewskich rozdanych po 1504 r. do: dożywoci, sum zapisanych na dobrach i arend¹⁸⁵. Wynikająca z idei egzekucji propozycja kryła w sobie w rzeczywistości zamiar odejścia od dotychczasowych rozwiązań prawnych. Mianowicie osoba, która po ogłoszeniu wymienionych aktów prawnych otrzymała nadania za sumy pożyczone monarsze i zapisane na dobrach dla zabezpieczenia długu, winna dzierżyć dobra nadal, lecz odtąd na zasadach ekstenuacji. Nie miały podlegać kasacji dyspozycje królewskich dokonane wbrew postanowieniom statutu Władysława III na wielkorządach krakowskich, wbrew statutowi Kazimierza Jagiellończyka na zamkach głównych, i nadania na królewskich poczynione wbrew uregulowaniom zawartym w statucie Aleksandra z 1504 r. Miały zachować moc pod warunkiem wprowadzenia

¹⁸⁴ Projekt został w pierw przedstawiiony izbie poselskiej, *ibidem*, s. 60.

¹⁸⁵ I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 104. Z tekstu wynika, że wspomniana moderacja miała szerszy zakres, niż to przedstawia badaczka. Zob. też biogram H. Ossolińskiego, [w:] PSB, XXIV/1, z. 100, Wrocław 1979, s. 396 (autor: I. Kaniewska).

ekstenuacji za wiedzą rad koronnych i po przeprowadzeniu oszacowania dochodów, jakie te dobra przynoszą¹⁸⁶. Po wydzierzeniu, według przeprowadzonego szacunku dochodów, dobra winny wracać do rąk króla. Panujący mógłby je ponownie, ale teraz zgodnie z postanowieniami statutów, *ku dzierzeniu themu, ktoby z tego pożytek dawał, ku dobremu koronnemu nadawać*. Przedstawiciel izby poselskiej wskazywał na potrzebę uchwalenia statutu w sprawie egzekucji dóbr. Gdyby powyższe rozwiązanie zostało zaakceptowane, choć byłoby ono odejściem od rozstrzygnięć zawartych w dotychczasowym ustawodawstwie antyrozdawniczym¹⁸⁷, doprowadziłoby ono wreszcie do likwidacji stosunku zastawnego między monarchą a zastawnymi posesorami. W myśl projektu zgłoszonego przez szlachtę, zmiany miały polegać na wprowadzeniu obowiązku ekstenuacji przez dotychczasowego posesora. Dotychczas statuty Władysława III i Kazimierza Jagiellończyka zakazywały zastawów w ogóle, w związku z czym nie mogło być mowy o wprowadzaniu klauzuli ekstenuacji. Dopuszczalność zastawu do wydzierzenia wprowadzał dopiero statut Aleksandra. Proponowane rozwiązanie obejmujące wydzierzeniem nadania dokonane wbrew prawu po 1440 i 1454 r., a także związana z tym racjonalna myśl określenia dochodowości dóbr królewskich, kryły w sobie zamysł groźny dla posesorów: trzymane dobra w końcu muszą powrócić do skarbu państwa bez zwrotu sumy zastawnej, gdyż posiadacz z uzyskanych pożytków już mógł odzyskać kwotę pożyczki, jaką udzielił jego przodek lub on sam królowi. Niewątpliwie było to rozwiązanie korzystne finansowo zarówno dla państwa, jak i dla wnioskodawców liczących, że zwiększenie dochodów państwa zmniejszy obciążenie podatkowe ich dóbr. A zatem: pierwsze ze szlacheckich propozycji przewidywały legalizację naruszeń prawa dokonanych w trakcie dyspozycji domeną, ale pod warunkiem wprowadzenia korzystnego dla skarbu publicznego sposobu eksploatacji dóbr przez tenentariusza trzymającego dotąd wbrew prawu nadane królewsczyzny.

♦ **Dotyczące innych bezprawnych dyspozycji.** Kolejny element propozycji przedstawiony przez Ossolińskiego także nie prowadził do bezpośredniego wyegzekwowania naruszanych przepisów, lecz do ich zmiany. Moderacja objąć miała również sprzeczne z prawem dyspozycje królewsczyznami: na wieczność, w lenno bądź na czas kilku dożywcici.

¹⁸⁶ Oszacowanie pożytków miało być dokonane szybko, aby z jednej strony nie ponosiła Rzeczpospolita szkody, zaś wierzyciel nie musiał czekać *pieniędzy swoich [...] darmo [...], a wydzierzawssi swe wedlie szacunku dobra zwrócił królowi...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 64.

¹⁸⁷ Statut Kazimierza Jagiellończyka stanowił, że kto przyjmie w zastaw zamki główne i ziemie, w których są starostwa sądowe, winien stracić tak królewsczyznę, jak i pożyczone pieniądze, S. Roman, *Przywileje niezawskie*, s. 172.

Wymienione kategorie dóbr winny po śmierci aktualnego posiadacza powracać do rąk panującego¹⁸⁸. Rezygnowano w tym przypadku z natychmiastowego uchylenia dyspozycji uzyskanych na drodze łamania prawa, pozostawiając je w dożywociu aktualnych posesorów. Wniosek ustawodawczy, zgłoszony przez Hieronima Ossolińskiego, zakładał uznanie za nieważne nadań na wieczność, w lenno, nadań na kilka dożywoci lub innych, poczynionych wbrew statutom Władysława III, Kazimierza Jagiellończyka czy Aleksandra, przyznając w to miejsce odbiorcy przywileju (lub jego prawnemu następcy – aktualnemu dzierżycielowi) prawo dożywotniego zachowania posesji, pod warunkiem ponoszenia określonych opłat na rzecz skarbu Rzeczypospolitej. Zamierza się legalizować nielegalne rozdawnictwo królewskie; posesorzy pozostają w tenutach, ale zmienia się tytuł prawny dzierżenia. Zamiast nielegalnej własności (wynikającej z darowizny-nadania, donacji lennej itd.) posłowie chcą przyznać jedynie prawo dożywotniego użytkowania. Aktualny tenutariusz nie jest pozbawiony na okres swego życia królewskiej tenuty. Propozycja Ossolińskiego to nie tylko skrócenie czasu dzierżenia z wieczności na dożywocie. Ale obok pojawia się druga możliwość dla tenutariuszy: mają oni płacić coś do skarbu. Dla właściciela to cios.

Powyższe postulaty – z uwagi na potrzeby Rzeczypospolitej czy interesy szlachty, tak aktualnych, jak i przyszłych posesorów – miały pozytywne cechy. Z jednej strony, wprowadzenie ekstenuacji, poczynając od nadań na wielkorządach od 1440 r., a następnie rozszerzenie na inne kategorie dóbr rozdanych po statutach 1454 i 1504 r., z drugiej zaś eliminacja innych kategorii nadań na rzecz nadań dożywotnich – przyspieszyłyby obrót królewskimi, prowadząc do odzyskania przez monarchię części dochodów. Z punktu widzenia odbiorców naruszających prawo nadań, postulaty były o tyle atrakcyjne, o ile chroniły ich przed bezwzględny wyegzekwowaniem prawa, a więc przed natychmiastowym, nieodpłatnym usunięciem z tenuty. Odrzucenie przez nich tego kompromisu musiało zasadać się na przekonaniu, że egzekucji dóbr polegającej na unieważnieniu sprzecznych z prawem dyspozycji nigdy nie będzie!

◆ Modyfikacja zgłoszonych postulatów. Na zakończenie swego wystąpienia Ossoliński postulował, aby darowizny, zastawy, lenna, *solidum*, nadania na kilka dożywoci dokonane po statutach lat 1440, 1454 i 1504 ulegały kasacji i unieważnieniu¹⁸⁹. Było to odejściem od przedstawionych

¹⁸⁸ Ci, którzy na wieczność odzierżeli, albo w lena, albo też do kilka żywotów, aby to wszystko puścili, to jest wieczność i lena, i kilka dożywoci, jedno tylko tego imienia posesję mieli do swego żywota własnego, a po śmierci każdego takiego, aby [...] wróciło się na W. K. M., albo na potomki..., *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 64. Podobnie I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 104.

¹⁸⁹ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 68.

na wstępie postulatów egzekucji¹⁹⁰. Konsekwencje tego postulatu byłyby dotkliwsze. Nie można wykluczyć, że prawdopodobnie miało to być formą presji wywieranej na posesorów, w celu skłonienia ich do ustępstw wobec ukazanej, groźnej egzekucyjnej alternatywy.

3.1.2. KOLEJNE PROPOZYCJE HIERONIMA OSSOLIŃSKIEGO W PRZEDMIOCIE EGZEKUCJI DÓBR

Zagrożenie egzekucją stawało się realne. Powyższemu programowi król z senatem nie przeciwstawili w zakresie polityki wewnętrznej alternatywnego programu¹⁹¹. Jediną propozycją był postulat odłożenia obrad poświęconych egzekucji do przyszłego sejm, za czym usilnie optował kanclerz Jan Ocieski. Nie było to nic nowego. Ta obstrukcja skłoniła ponownie Hieronima Ossolińskiego do zabrania głosu. W swym wystąpieniu zawarł deklarację, że posłowie w przedmiocie egzekucji nie zamierzają ustąpić. Mówca podkreślał, iż po wydaniu statutu Aleksandra (1504 r.) rozdano wiele królewszczyzn zdecydowanie wbrew postanowieniom statutu, o czym wiedzą i posłowie, i senatorowie¹⁹². Zgłosił propozycje w odniesieniu do: ♦ nadań na wieczność, kilka dożywoci; ♦ zastawów.

♦ Propozycje odnośnie do nadań na wieczność, kilka dożywoci. Mówiąc o dokonanych po 1504 r. nadaniach na wieczność lub na jedno bądź kilka dożywoci, powrócił do wcześniejszego wniosku, aby posesorzy ustąpili ze swoich praw. Nadane królewszczyzny dzierżyliby tylko dożywcotnio, zaś po ich śmierci powracałyby one do rąk monarchy¹⁹³. Ich potomkowie – jego zdaniem – nie powinni się temu sprzeciwiać, powołując się na dotychczasowy status prawny tych dóbr, który w ten sposób ulegałby zmianie, lecz winni zwracać królewszczyzny. Mówca poruszał sprawę dyspozycji na wielkorządach krakowskich, poczynionych wbrew statutowi Władysława III, wnioskując, aby nadania te również nie przechodziły na potomków dotychczasowych tenentariuszy¹⁹⁴.

¹⁹⁰ Zob. *ibidem*, s. 75–76.

¹⁹¹ W. Uruszcak, *Kultura polityczna...*, s. 55.

¹⁹² *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 75.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 77, 79.

¹⁹⁴ ...aby kto miał a dzierzał wieczność, albo jedno, albo kilka dożywcotnia, odstąpili, a każdy z nich, albo z takich którzyby co dzierzał, aby tego do żywota swego własnego używał i dodzierzał, a po śmierci onego, aby się ani wiecznością, ani jednim albo wtórym dożywcotniem, któreby nań przypaść miało po umarłym, ani bronić się nie mógł, ale owszem, żeby to królowi [...] wolno ku dzierżeniu ono imienie polecili, jakobi się jego K. Mci wedle prawa widziało. [...] k temu listow kłaść żadnemu nie potrzeba, gdyżemy nie chcieli, aby kto teraz puścił co dzierży, jeno aby jego

◆ Odnośnie do *z a s t a w ó w*. Nieco inaczej mówca potraktował sprzeczne z prawem nadania zastawne. Tu dostrzegamy wyraźną wolę kompromisu i złagodzenia niekorzystnych dla posesorów skutków egzekucji. Przy zastawie, który jest prawem akcesoryjnym, anulowaniu podlegałyby dyspozycje ustanawiające ograniczone prawa rzeczowe, a zarazem leżącą u podstaw zastawu, naruszającą prawo, relację obligacyjną. Królowi wolno było przyjmować kredyt. Można było jednakże wskazać wyraźny przepis zakazujący zastawiania określonej kategorii królewszczyzn (przed 1504 r.), grożący pozbawieniem wierzyciela zastawnego prawa do dochodzenia swej wierzytelności (statuty niezawskie). W przypadku naruszającego prawo zapisu na dobrach królewskich zaproponowana zatem została zasada ekstenuacji. Dzięki temu, po przeprowadzeniu oszacowania dochodów, tenutariusz miał zagwarantowany zwrot należnej mu kwoty, bez oglądania się na korzyści, które dotąd z królewszczyzny wyciągnął¹⁹⁵. Na sejmie tym rzucona została myśl przeprowadzenia rewizji nadań rozdanych po 1440, 1454 i 1504 r.¹⁹⁶ Kryła ona w sobie niebezpieczeństwo dla posesorów dzierżących od dziesięcioleci dobra królewskie. Przyjęcie tej propozycji zmuszałoby ich potomków do podjęcia zabiegów o nowe źródła dochodu.

3.1.3. WNIOSEK USTAWODAWCZY MIKOŁAJA SIENICKIEGO

Uzupełnieniem projektu Ossolińskiego był wniosek ustawodawczy zgłoszony przez Mikołaja Sienickiego¹⁹⁷. Zawarto w nim propozycje w zakresie: ◆ nadań królewszczyzn; ◆ wykładni statutu Aleksandra; ◆ rozdawnictwa dóbr i praktyki dopisywania sum do starych.

◆ W zakresie *nadań królewszczyzn*. Postulowano zamianę dyspozycji na wieczność, w lenno, kilka dożywoci, wspólne dzierżenie (*solidum*)

potomek puścił, i rozumiemi temu, że każdy inakszego listu nie ma, jeno jako kto albo na wieczność, albo na jedno albo na kilka dożywoci, a data też jest, kiedy ten list otrzymał na to. A też kiedy się taki statut uczyni, iż wieczności wszystkie, jedno albo kilka dożywoci, których post statutum Alexandri in Radom de bonis mensae regiae, post statutum Jagiellonis de bonis procurationis cracoviensis, kto odzierzał, to uchwałą sejmową wedle zwolenia stanów, (jako w statucie stoi) kasowane były, aby już imienie takowe po śmierci onego dzierżawce zesłego, przychodziło ad mensam regiam, a potomek onego, aby nie mógł się ani wiecznością takowego imienia, ani jednym prawem, ani dożywociem jakim szczyścić, ani obronić..., ibidem, s. 78–79.

¹⁹⁵ *Co się pieniędzy [...] w statucie danych dotyczy, tedy takieśmi byli podali W. K. Mci., iżby ad extenuationem byli dane. Acz i to widzieliśmy być przeciw prawu, bo tam opisano, jako a kiedy ad extenuationem dano być ma, a przydaliśmy to byli, aby się tak wyważyło, jakoby i ten nie daremno czekał i Rzecz Pospolita [...] uciśniona była..., zob. ibidem, s. 78–79.*

¹⁹⁶ *Ibidem, s. 81–82, pkt 3.*

¹⁹⁷ *Loc. cit.*

w jedną kategorię nadań: nadań (zastaw) do wydzierżenia. Nadania sprzeczne z prawem pozostawałyby nadal w ręku dotychczasowych posesorów. Rozwiązanie powyższe odbiegało od tego, które zgłosił H. Ossoliński. W miejsce dotychczasowych nadań królewskich (projekt Ossolińskiego) postulowano wprowadzenie umowy zastawu za ekstenuacją, gdzie pożytki pobierane przez zastawnika zaliczane były na poczet długu. Gdy uzyskane dochody zamortyzowały pieniądze wyłożone przez zastawnika, wówczas dobra wracałyby do rąk króla.

◆ W zakresie wykładni statutu Aleksandra. Mikołaj Sienicki wnioskował, aby po przyjęciu takiego uregulowania posesorzy nie odwoływali się do przywilejów ani nie wyszukiwali przepisów w prawie publicznym na swą obronę¹⁹⁸. W związku z tym żaden posesor, broniąc się, nie mógłby powoływać się na sformułowanie zawarte w konstytucji Aleksandra: *...[quod bona Regalia] dum exementur, vel quoppiam modo devolventur ad R. Majestatem, amplius non impignorabuntur, neque donabuntur per R. M.*¹⁹⁹ Zgodnie z powyższym tekstem statut odnosiłby się tylko do tych królewskich, które zostały wykupione lub w inny sposób powróciły do stołu królewskiego. Posłowie zorientowali się, iż powyższy ustęp może stanowić furtkę ratunku dla posesorów, zawężając zakres przedmiotowy realizacji egzekucji dóbr. Postanowili więc dać swoją wykładnię statutu. Według Sienickiego, postanowienia konstytucji Aleksandra – o zakazie rozdawnictwa – mają zastosowanie do wszystkich rodzajów dyspozycji dóbr królewskich. Mówca wymienił nadania: na wieczność, w lenno, *in solidum*, kilka dożywoci, dopisywanie sum do starych. Wszystkie podlegać powinny rewizji, a więc nie tylko te, które przed dyspozycją zostały wykupione i powróciły do króla.

◆ Sprzeciw wobec rozdawnictwa dóbr i praktyki dopisywania sum do starych. Mikołaj Sienicki raz jeszcze powtórzył, że królewskich, które były w rękach posesorów, nie może monarcha nadawać na wieczność, w lenno, wspólne dzierżenie ani na kilka dożywoci, lecz tylko w zastaw do wydzierżenia. Sprzeciwiał się zarazem praktyce dopisywania nowych sum do starych; postulat ten był nawiązaniem do postanowień statutu Aleksandra z 1504 r.

Kończąc wystąpienie, w którym zawarte były postulaty związane z egzekucją praw, mówca apelował, by król przystąpił do egzekucji, znosząc nowe cło, sprawując wymiar sprawiedliwości, zwołując sejm z Wielkim Księstwem Litewskim, *donaciię wsithki y obligaciię, thes lenna albo solida, takież i kilka dożywocia, po statuciech wyżej mianowanych wydane, albo*

¹⁹⁸ *Loc. cit.*

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 85.

*nadane i uczynione, dekretem i statutem takim cassowacz, i już abrogowacz jakiby był uczynion za zezwoleniem wszystkich stanów, wedle statutu*²⁰⁰.

3.1.4. USTOSUNKOWANIE SIĘ KRÓLA I SENATU DO SZLACHECKICH PROPOZYCJI EGZEKUCJI DÓBR

Sprzeciw w imieniu monarchy wobec egzekucji, w myśl postulatów wysuniętych przez posłów szlacheckich, wyraził kanclerz Jan Ocieski²⁰¹. W tym momencie przyjęta została taktyka, która ostatecznie pozwoli skutecznie przeciwstawić się poselskim postulatam. Na wstępie, przywołując posłów do porządku, minister podkreślił zwierzchnią rolę senatu, któremu izba poselska winna się podporządkować, bo jej rola – jego zdaniem – sprowadzała się jedynie do zadbania o to, aby był utrzymany pokój na granicach państwa²⁰². Opozycja antyegzekucyjna, broniąc sprzecznych z prawem nadań królewskich, sięga zarazem po – jakże skuteczny wśród politycznie wyrobionej, uznającej suwerenność prawa w Rzeczypospolitej szlachty – argument legalizmu. Powołując się na statuty, Jan Ocieski wysunął argument stałości prawa; doniesienie nie może być podstawą do odebrania przez monarchę dóbr, nikt nie może być ich pozbawiony bez wyroku sądowego, a jak dotychczas, nikt nie został pozwany do sądu²⁰³. Ustosunkowując się do przedstawionego przez posłów wykazu osób, ilustrującego naruszenia prawa koronnego, bronił aktualnych posiadaczy dóbr królewskich²⁰⁴. Wysuwano argument obrony praw nabytych; król winien dotrzymać zarówno praw, przywilejów nadanych osobom prywatnym, jak i praw pospolicich²⁰⁵. Aby skłonić posłów do zakończenia obrad, powołano się na pogłoski o pojawieniu się oznak zarazy, stanowiącej zagrożenie dla życia

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 68.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 69.

²⁰² *Loc. cit.*; zob. też s. 82.

²⁰³ *...execucia, ktorej się upominacie, tu teraz konczyć się nie może przeto, iż iest także statutem opatrzoneo, aby żaden posądzon nie był, ani czego priwowan, jeno jure victus. A gdyż ku takowej execuciey tu nie iest żaden pozwan, nie może być niczego priwowan, a težby to była res mali exempli na potomne czasy, aby pan tym sposobem na czyją delację, miał co komu brać, nieobejrzawszy prawa jego, i nie oszczędziwszy prawem...*, *ibidem*, s. 69–70. Kanclerz odwołał się w tym przypadku do przywileju czerwińskiego.

²⁰⁴ Argumentował, iż ci, co otrzymali nadania wieczyste, to otrzymali tego *nieco*, a odpuścili na rzecz państwa wielkie sumy. Osoby wskazane jako naruszające prawo, wcale nie uważają, iżby je naruszyły. Mają one również prawo do obrony, w związku z czym król rozpatrzenie sprawy odkłada do przyszłego sejmku, aby osoby te mogły przygotować się do obrony. Część z nich już wyjechała, zaś obecni na sejmie powołują się na uzyskane przywileje nadawcze, których z sobą nie zabrali. Aby mogli je okazać, potrzeba czasu, którego brak. W tym celu rozesłane zostaną uniwersały, by o tym poinformować wszystkich w powiatach, *ibidem*, s. 70.

²⁰⁵ *...królowi należy prawa y przywileie thak osobliwe, iako y pospolithe trzinnacz, a nie bracz, alie reddere unicuique quod suum est...*, *ibidem*, s. 70, wypowiedź kanclerza J. Ocieskiego.

obecnych²⁰⁶. Kończąc, kanclerz postulował odłożenie egzekucji na następny sejm, powtarzając z naciskiem: *...a iusz tho jesth nie obiethnicza, alie skuteczna execucia, wedlie żądanya waszego*²⁰⁷; uznawał to wyjaśnienie za konieczne, bowiem posłowie mając w pamięci analogiczne obietnice odnośnie do egzekucji, składane przez dwór na zakończenie poprzednich sejmów, byli wobec takich przyrzeczeń nieufni²⁰⁸.

W odpowiedzi udzielonej w imieniu króla odpowiedzialnością za niedochodzenie egzekucji do skutku obarczono stronę poselską²⁰⁹. Na poprzednich sejmach wydawane były listy zapowiadające rewizję nadań dóbr, urzędów i godności, lecz brak jedności posłów wielkopolskich i małopolskich uniemożliwił ich wyegzekwowanie²¹⁰. Stwierdzono w niej, iż do takiej egzekucji dojść nie może, gdyż wyrządziłaby uszczerbek prawu, gdyby osoba nie pozwana do sądu ani też osądzona przez sąd byłaby ukarana pozbawieniem dóbr²¹¹. W tym przypadku powoływano się na przywilej czerwiński. Odnośnie do dożywoci, senatorowie – znowu przewrotnie sięgając po tę samą broń – odwołali się do konstytucji sejmowej (1538 r. *De advitalitatibus*)²¹², która stanowiła o zachowaniu dożywoci w całości. Wywodzili stąd, iż wniosek zgłoszony przez posłów stanowiłby złamanie prawa. Posłowie powinni poprzestać na tym, *co szie kroliowi J. Mci podoba y radom koronnym*²¹³; w tymże stwierdzeniu zamykał się stosunek króla i elity

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 71.

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ *Długa tho była namowa p. canclerzowa, która ysz R. P. nycz pozitecznego okrom zwyczajney obithnicze nie prziniosła, posłom sye nie podobala, bo iusz na kaźdi seim obiethnicz y listhow kroliewskich dosiecz odnaszały, ktorich s sobą nabrawszy, szli nazaiutrz ku królowi J. M. prosząc, aby yusz nie obieczował, alye czynił...*, *ibidem*, s. 72. Do obietnic poczynionych przez monarchę na wcześniejszych sejmach nawiąże, w odpowiedzi na wystąpienie kanclerza, Hieronim Ossoliński, zob. *ibidem*, s. 73, 76; zob. też s. 81.

²⁰⁹ J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, t. II, s. 315.

²¹⁰ *...listhi biwali dawane na tho z seimow, alie nigdi thakowe, ktorebi yusz czasz myali assignowacz kladzenie praw na thakowe gimiona kroliewskie, na officia et dignitates. A thesz thich listhow nigdi poslowie zgodnie nie brali, bo pyrwssikroc yedni braly z Mnieysey Polki, a drudzi z Wielkiej Polski nye chcieli, po drugie ras z wielczy poliaczi wzieli a малы nie chcieli, a thesz thego nacz listhi braly, na pothim zabawiwsi szie czim ynnim na seymie, nye podpiraly, czim szie thakowe listhi nyszczili, o egregios custodes...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 80.

²¹¹ *Ibidem*, s. 80–81.

²¹² VL, I, f. 531.

²¹³ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 81. Podobną myśl zawarto w kolejnej odpowiedzi królewskiej, udzielonej na szlacheckie postulaty egzekucji: *Dana [...] odpowiedz dosiecz nielaskawa, na tho nawieczey doiezdziąc, iakobi poslowie sobie usurpowaly summam autoritatem in Republica, ysz nye tho czynią, nye tho radzą, any na thim przestawcz chcą, co szie kroliowi J. Mci y wszem senathoram podoba y zda, yeno tho, co samym s przędzszewienczia wieczey a nysz s potrzeby szie widzi. A thak zawzdi nycz potrzebnego nye postanowiwsi, obroni zadney nie ustanowiwsi seim rozriwaią. Była tho exageracia nyemala y obciążliwa przeciw posłom...*, *ibidem*, s. 88.

politycznej do egzekucji, czyli zamiar utrzymania *status quo*. Równocześnie wyrażano zdziwienie, iż posłowie od niedawna biorący udział w pracach sejmu, i to tylko w sprawach uchwalania podatków, jako *stan posledniejszi* od senatu chcą podejmować decyzje, nie uwzględniając zdania monarchy i panów rad. Na zakończenie z naciskiem podkreślano, że państwo jest zagrożone przez nieprzyjaciół, wobec czego domagano się od izby poselskiej, aby nie tracąc czasu, skupiła swoją uwagę na sprawach obrony²¹⁴. W ten sposób próbowano oderwać posłów od obrad nad egzekucją.

3.1.5. POSELSKA PRÓBA OBRONY ZGŁOSZONYCH WNIOSKÓW USTAWODAWCZYCH

Widząc opór senatu, posłowie próbowali jeszcze odwoływać się do hasła, *aby privatae personae ustąpili potriebie R. P. anizli R. P. potriebie privatae*²¹⁵, czyli interesów prywatnych nie powinni senatorowie przedkładać nad sprawy państwa. Argumentowali, iż osoby, które otrzymały dobra królewskie, nie uczyniły nic, co by uzasadniało naruszenie praw Rzeczypospolitej²¹⁶. Słowa krytyki skierowano pod adresem królewskiej polityki rozdawniczej, dokonywanej z naruszeniem postanowień statutu Aleksandra. Wyrażona została wówczas opinia, że najwięcej królewszczyzn rozdano za Zygmunta Augusta. Był to znamieny sąd, jeśli wziąć pod uwagę, że był to dopiero ósmy rok panowania tego władcy. Zdaniem deputowanych szlacheckich, rozdawnictwo to nie było w żadnym wypadku uzasadnione koniecznością państwową, która by wymuszała na monarsze prowadzenie takiej polityki.

Wnioski poselskie były pierwszą konkretną i, jak się wydaje, racjonalną propozycją rozwiązania kwestii związanej z nieprawym rozdawnictwem królewszczyzn, prowadzonym nie tylko przez obu ostatnich Jagiellonów. Byłby to niewątpliwie przewrót tak w zakresie egzekucji dóbr, jak i w ogóle w sferze dzierżenia królewszczyzn. Projekt pomijał sprawę frymarków i arend, żaden bowiem statut nie wzbraniał królowi dokonywania zamiany dóbr, ani też oddawania ich w dzierżawę. Prawdopodobnie posłom trudno było na tym etapie zaczepić tę kategorię dyspozycji królewskich. Z drugiej strony, postulowane rozwiązanie, przyspieszając w najbliższej przyszłości obrót dobrami królewskimi, stwarzałoby dla monarchy możliwość szerokiego rozwarcia ręki, zapewniając również istotne wpływy do skarbu królewskiego. Groziło to zniesieniem dotychczasowej praktyki umożliwiającej tak korzystne

²¹⁴ *Ibidem*, s. 69, 82, wystąpienie kanclerza J. Ocieskiego.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 75.

²¹⁶ *Acz thesz znamy, ysz yne poslugy w R. P. biwaią poziteczne, okrom rzeczy waliecznich, alie y tho pewnie wiemy, ze czy, ktorzi thakowe, y thak wielkie, y wielye dobr krolewskich rozebrały, nie uczinili nycz thak R. P. pozitecznego, zaczimby R. P. ublizicz prawom a swobodom swim byla s tak wielką swą niebespieczensthwem powinna...*, *ibidem*, s. 75–76.

dla posiadaczy długotrwałe dzierżenie dóbr królewskich, także ich spadkobiercom. Dla aktualnych tenentariuszy zniesienie dotychczasowej praktyki było raczej obojętne; groźniejsze dla nich było zakwestionowanie ich praw, prowadzące ostatecznie, choć w tak łagodnej formie, do odebrania królewskiej. Oni nie chcieli nic oddawać. Zrozumieli zatem, że powyższe propozycje poselskie nie mogły spotkać się z poparciem senatu. W tym momencie dalszy rozwój sytuacji zależał od stanowiska władcy. Poselskie wystąpienie otworzyło przed królem drogę do uzdrowienia skarbowości Rzeczypospolitej. Współpracując z izbą niższą, mógł postulaty szlacheckie wprowadzić w życie – z korzyścią i dla siebie, i dla państwa. Do tego jednak potrzebna była dojrzałość umysłu wytrawnego polityka. Zygmunt August zaś pełen niechęci do szlacheckiego motłochu nie potrafił się na to zdobyć. Wybrał senat²¹⁷.

Zatem widzimy, jak ten rozsądny i dobrze wyważony od strony praktycznej projekt egzekucjonistów zostaje odrzucony przez króla w sposób daleki od wszelkich wymogów strategii politycznej. Przyczynił się do tego zatarg kompetencyjno-prestizżowy pomiędzy radą królewską a izbą poselską, którą potraktowano tak, jakby przedstawiane przez posłów kwestie pozbawione były wszelkich racji rzeczowych²¹⁸.

3.1.6. SPÓR O RECES SEJMOWY

Ostatecznie, w wyniku targów między senatorami a posłami, ci ostatni zostali nakłonieni do wyrażenia zgody na kolejne odłożenie egzekucji do następnego sejmku. Posłowie nie zamierzali jednak tym razem poprzestać na ogólnikowych deklaracjach o gotowości do przeprowadzenia egzekucji, składanych wciąż przez panującego na zakończenie obrad każdego z dotychczasowych sejmów. Dążąc do realizacji swego programu, domagali się, aby pożądanym przez nich program najbliższego sejmku egzekucyjnego został zagwarantowany konstytucją²¹⁹. Efektem było opracowanie projektu recesu, według którego, obok postulatów związanych z egzekucją praw, zamieszczono i te związane z egzekucją dóbr. Sprowadzał się on do tego, że posesorzy

²¹⁷ *Dana zarasz odpowiedź doszyc nielaskawa, na tho nawieczey doiezdziaincz, iakobi poslowie sobie usurpowaly summam auctoritatem in Republica, ysz nye tho czynią, nye tho radzą, any na thim przestawacz chcą, czo szie krolowi J. Mci y wszem senathorom podoba y zda, yno tho, czo samym s przedsziewzienczia wieczey a nysz s potrzebi szie widzi. A thak zawzdi nycz potrzebnego nye postanowiewsz, obroni zadney nie ustanowiewsz seim rozriwaiq. Byla to exegeracia nyemala y obciążliwa przeciw posłom...*, *ibidem*, s. 88.

²¹⁸ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 160–161. Badaczka pisze, że stanowisko króla odbiegało od jego deklaracji wyrażających poparcie dla egzekucji.

²¹⁹ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 81, 86.

dóbr otrzymanych na wieczność po statucie Aleksandra, zamków głównych po statucie Kazimierza Jagiellończyka oraz nadań na wielkorządach powinny przedstawić na zbliżającym się sejmie przywileje do ich zrewidowania. Na posesorów nałożono zakaz wprowadzania zmian w stanie prawnym trzymanyh przez nich królewszczyzn²²⁰. Warunki te wręczył królowi w imieniu posłów Mikołaj Sienicki. Jednak senatorski wykaz postanowień dotyczący egzekucji, zwrócony jako odpowiedź posłom, nie uwzględniał części postulatów wniesionych przez posłów; mimo to, w końcu posłowie zgodzili się na następujące rozstrzygnięcie: *Gdzie stoi ad extenuacionem bonorum mensae regiae, prosimy aby było przilozono na wieczność i na lena, na kilka dożiwocia, na solida, inaczej jeno za expectativi mogą być rozumiane, a tak żebi wszyscy na to wszystko listi tamże kładli. [...] I tego, aby sobie zadni ku pomocy prziwłaszczac nie mógł, że stoi w statucie Alexandri de bonis mensae regiae, dum exementur, vel quoppiam modo devolventur ad R. Majestatem, amplius non impignorabuntur, neque donabuntur per R. M., jakoby się to jedno sciągać miało na ony królewskie imiona, które w zastawie na on czas byli, gdiż się i thi wszystkie, które wolne w rękach królewskich były, zamykają w tim przywileju a statucie. [...] przeto zdało się za potrzebne w tej constituciei [...] i wysłować, gdyż też tamże stoi: nihilominus perpetuo observandum decretum sit, quod nemini aliqua bona mensae regalis Maiestas Regia deberet inscribere, absque conditioni extenuacionis²²¹. Przedstawiciele szlacheccy wnioskowali zmianę statusu prawnego dóbr królewskich trzymanyh przez tenutariuszy: wprowadzenia dzierżenia za ekstenuacją. W kwestii postanowień statutu Aleksandra sprzeciwiali się temu, aby miał on zastosowanie tylko do tych dóbr, które w chwili jego wydania znajdowały się w zastawie. Zakazem rozdawnictwa objęte są wszystkie królewszczyzny. Dyspozycje, które nie zawierają warunku ekstenuacji, nie są prawomocne.*

Ale opór zainteresowanych donatariuszy powołujących się na swe tytuły dzierżenia, z czym wiązały się niewspółmiernie wysokie korzyści osiągnane kosztem skarbu królewskiego, spowodował, iż ostatecznie sejm nie podjął żadnego w tej sprawie postanowienia²²². Brak jakichkolwiek decyzji, uwzględniających choćby niektóre z postulowanych przez posłów rozwiązań, nie był ze strony monarchy posunięciem rozsądnym. W wystąpieniu w czasie

²²⁰ Pkt 3. Tamże aby wszyscy byli powinni kłaść listy na imiona królewskie, które otrzymali po statucie Alexandrowym na wieczność, super castra principalia, wedle statutu Casimiri Jagiellonis, super bona procurationis cracoviensis, alias wielkich rządow...

Pkt. 5. A do tego sejmu, aby żaden nie mógł prawa poprawiać dostaniem dożiwocia, albo nabiwaniem osiadłości, ani spuszczeniem prawa swego na takowe imiona i dignitarstwa i officia innemu..., *ibidem*, s. 81–82.

²²¹ *Ibidem*, s. 84, 85.

²²² Odrzucenie propozycji izby poselskiej zgłoszonej na tym sejmie uznaje A. Sucheni-Grabowska za błąd monarchy. Niebawem staną się one jednak punktem wyjścia dla przyszłej reformy egzekucyjnej, teże, *Monarchia dwu...*, s. 161.

zegnania króla przez posłów powrócił motyw, który pojawiał się już w trakcie sejmów 1550 i 1553 r. Zaczerpnięty on został ze statutu Kazimierza Jagiellończyka, a stanowił, iż dobra stołu królewskiego służą nie tylko utrzymaniu osoby królewskiej, lecz i opatrzeniu potrzeb państwa, dlatego to, co zostało rozdane, powinno być zwrócone, *abi mogl krol iego m. thim wsithkim potrzebam R. Pltey dosicz czynicz*²²³. Traktowano królewszczyzny jako dobra o charakterze publicznym, które nie służą *ad privatos usus krolia iego Mci, ani tesz tilko dla tich, ktorzi nicz nie dbaiacz o pospolite, sami to miedzi sie drapią a sarpaią bez wstidu*. Otwarcie została tu wyrażona intencja, do realizacji której zmierzała szlachecka egzekucja dóbr, sprowadzająca się do przeznaczania dochodów płynących z królewszczyzn na użytek publiczny.

Po zakończeniu sejmu monarcha wydał jedynie reces, w którym zapowiadał przeprowadzenie na następnym sejmie egzekucji polegającej na rewizji dokumentów, które mieli przedstawić posesorzy królewszczyzn²²⁴. Natomiast odrzucone propozycje izby poselskiej miały się stać później punktem wyjścia do podjęcia na dalszych sejmach starań o przeprowadzenie egzekucji po myśli posłów.

3.2. PRÓBA OGRANICZENIA TEMATYKI OBRAD NA SEJMIE 1556/57 r.

Kolejny sejm zebrał się w Warszawie (6 XII 1556 – 14 I 1557 r.). Mimo deklaracji królewskich zawartych w recesie sejmu minionego, w przedstawionych przez kanclerza Jana Ocieskiego propozycjach do tronu sprawę egzekucji pominięto. Król zamierzał zawęzić tematykę obrad tylko do spraw obrony, czyli znowu jedynie do uchwalenia podatku na wojsko²²⁵. Również w wotach senatorów kwestia egzekucji nie została w zasadzie poruszona²²⁶. W swoich wystąpieniach najwięcej uwagi przykładali oni do sprawy obrony państwa. Mimo to, przed problematyką egzekucyjną nie udało się podczas dyskusji sejmowych uciec²²⁷. Posłowie, nawiązując do recesu z poprzedniego

²²³ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 119–120; zob. też s. 114.

²²⁴ *Aby wszyscy na przyszłym sejmie prawa, listy i obrony swoje okazali, którzykolwiek imiona królewskie trzymają przeciw statutom [...], o darowiznach, obligacjach, wytrzymaniu sum pieniężnych, które są na imionach stołu królewskiego obligowane...*, cyt. za: I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 106, przyp. 56 (Bibl. Narod. 6601, s. 311). Dokument ten wcześniej powoływał J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, t. II, s. 315–316, z odesłaniem: *Teki Naruszewicza w arch. XX. Czartoryskich*, T. 68, N. 212.

²²⁵ *Diariusz sejmu... 1556/7 r.*, s. 23, 24.

²²⁶ *Ibidem*, s. 22–25, tylko jeden z senatorów nawiązał do sprawy egzekucji: *Biskup chełmski Iacobus Uchański natrącał nieco ku egzekucji, a wszakoż ani na tę ani na owę stronę nie dorażał...*, *ibidem*, s. 25.

²²⁷ Inny pogląd wyraziła A. Sucheni-Grabowska, zdaniem której, w trakcie sejmu nie starczyło czasu na zajęcie się problematyką egzekucyjną, tejsze, *Zygmunt August...*, s. 362.

sejmu, w którym król z senatem zapowiadał egzekucją *prawy pospolitemu uczynić*, nie widzieli powodów, dla których egzekucja nie miałaby być realizowana²²⁸. Nie zgadzali się z próbą ograniczenia problematyki obrad tylko do zagadnienia obrony państwa, pod którym krył się podatek na wojsko. Domagali się, zgodnie z postanowieniem recessu z 1555 r. dotyczącym rewizji dóbr, aby stawiały się osoby trzymające dobra królewskie. Zarzucali królowi niedopełnienie przyrzeczenia w kwestii obwieszczenia o tym obowiązku przed zwołaniem sejmu²²⁹. Sprzeciwiali się temu senatorowie z królem, dążący do skierowania obrad na sprawy związane z obroną²³⁰. Ostatecznie znowu posłowie zgodzili się, *aby o obronie postronnej było radzono, gdyż tu się egzekucją kończyć nie może przez to, iż tu wszystkich tych nie masz, z których by się egzekucja stać miała, a jeśli którzy są tu, tedy nie ku temu się zgotowali*²³¹. Wskazywali zatem na obiektywne powody uniemożliwiające przeprowadzenie egzekucji. Senat zgłosił też wniosek o odłożenie egzekucji na inny sejm, skłaniając się do ustępstwa wobec posłów, iż ci mogą *za obwarowanie(m), jakie by sobie [...] wymyślić chcieli*²³² uczynić, że egzekucja będzie przeprowadzona. Chciano zatem odwołać się do wypróbowanego już przez senatorów i monarchę na poprzednich sejmach środka odwlekającego egzekucję. Inną próbą odsunięcia debaty nad egzekucją była, wysunięta ze strony senatu, propozycja poparcia starań posłów o uzyskanie diet za cenę rezygnacji przez nich z dyskusji nad egzekucją²³³. To usiłowanie pozyskania czy wręcz przekupienia posłów kosztem rezygnacji z realizacji ważnego z punktu widzenia państwa interesu publicznego, jakim była egzekucja, nie spotkało się z poselską aprobatą. Problematyka egzekucji powracała w ich

²²⁸ Ustosunkowując się do wystąpienia kanclerza i senatorów, posłowie stwierdzili, że *nie o tym była i propozycja i wota pańskie. O czym sejm być miał wedle recessu sejmku pośledniejszego, którym Krol JM i z Radami upewnił, że egzekucją prawu pospolitemu uczynić miał [...], nie baczyli jenak przyczny, przeczby się egzekucyji na terażniejszym sejmie dosyć stać nie miało...*, zob. *Diariusz sejmku... 1556/7 r.*, s. 25; E. Závier, *Neuere Geschichte...*, s. 564–565.

²²⁹ *Diariusz sejmku... 1556/7 r.*, s. 28.

²³⁰ *Posłowie bacząc, iż panowie na to się udali a wszytcy się zgodzili, aby o obronie tylko było radzono postronnej, namawiając między sobą rozumnieli, że tego przelomić nie mogli sami, gdyż się już panowie z Królem na jedno zgodzili...*, *ibidem*, s. 27.

²³¹ *Ibidem*, s. 26–27; *Bo iż ten czas przeminął, który był w recessie przeszłego sejmku naznaczon, na ktorym się z obronami i prawy swemi znieść mieli, a sejm za słusznemi potrzebami nie (do)szedł, na ten też sejm terażniejszy nie są obwieszczeni, aby z listy i obronami swemi tu być mieli. Dla czego egzekucyja dość nie może, bo jej nie masz z kiem i jako czynić, gdyż i czasu do tego niedostawa. Bo gdzieby się miało co koło egzekucyji zacząć, niemałego do tego czasu potrzeba...*, *ibidem*.

²³² *Ibidem*, s. 28.

²³³ *Jeśli się z nami zgodzicie na ten spiszek odłożenia egzekucyji na iny sejm wedle spisku, któryście z nami namówili a między sobą macie, tedy się przyczyniemy, iż wam opatrzenie będzie dano...*, *ibidem*, s. 32; zob. s. 31, 37, 38.

wypowiedziach²³⁴. W swym wystąpieniu do króla Hieronim Ossoliński wyraził pogląd, że przeprowadzenie egzekucji będzie miało korzystny wpływ na obronę państwa. Mówca wskazywał zarazem, iż są w państwie osoby zainteresowane niedopuszczeniem do przeprowadzenia egzekucji, z powodu korzyści uzyskiwanych z istniejącego stanu rzeczy²³⁵. Osoby te, kładąc nacisk na sprawy obrony, pragną, aby posłowie szlacheccy *nie dociskali tak bardzo tej egzekucji, aby oni tym czasem mogli używać przedsię tego, czego nabyli, a przedsię obietnicami ludzie cieszyć, że chcą i o egzekucji radzić i prosić potym. [...] ten strach, który mają [ludzie] przed nieprzyjacielem, łącznie się tym ulżył między ludźmi, gdyby obronę na granicy widzieli, a stąd pewnie nie prosiliby WKM tak z wielką instancją, aby ta egzekucja, z której ten porządek, który zginął, wrócić się może, doszła*. Ossoliński połączył sprawę obrony państwa z problemem egzekucji dóbr. W wypowiedzi wyrażono przekonanie, iż gdyby państwo zapewniło obronę przed wrogiem zewnętrznym, społeczeństwo szlacheckie nie wywierałoby takiej presji w celu przeprowadzenia egzekucji. Zarzucał on dalej, iż kancelaria królewska nie przestrzega postanowień statutów ograniczających rozdawnictwo królewszczyzn, wydając listy nadań z naruszeniem prawa. Obwinił Zygmunta Augusta o zbyt wielką ustępliwość w zakresie rozdawnictwa. Ossoliński nie był jednak przeciwny temu, by monarcha wynagradzał zasłużonych, lecz powinno się to odbywać na zasadach zgodnych z prawem. Dlatego przywileje, które by zostały wydane na szkodę Rzeczypospolitej przez kancelarię, winny ulec kasacji²³⁶. Żądania te wywołała kontynuowana przez Zygmunta II Augusta, rozpoczęta w 1548 r., polityka w zakresie rozdawnictwa dóbr. W końcu posłowie wyrazili zgodę na podatek na wojsko, lecz nie w takiej wysokości stawki, jakiej domagał się król. Monarcha i senatorzy postawili na swoim i nie ugięli się wobec żądań szlacheckich. Reces wydany na zakończenie obrad, tego bezwocnego w zakresie egzekucji sejmu, przywracał ważność recesu sejmu poprzedniego i zawierał kolejną deklarację króla i senatu przeprowadzenia *we wszystkim tem, w czymkolwiek egzekucyjej potrzebno było*,

²³⁴ J. Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). *Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Rozprawy Hist. Tow. Nauk. Warsz. 1939, t. XXII, s. 171, z odesłaniem: *Rkps Bibl. Narod. Raznojaz.*, F. XVII. 58, f. 103 i n.

²³⁵ ...rozumiemy, że muszą być między nami tacy ludzie, którzy za takim nierządem potyli i tyją jeszcze w Koronie, którzy by podobno musieli w swem ciele tak zostać, gdyby Rzeczypospolita w takim porządku zachowana była, jaką przodkowie naszy nam zostawili. Jakoż my się tego mamy nadziewać, aby ci, którzy w nierządzie potyli, mieli się dobrowolnie do (rządu) dać przywieść, gdy to rozumieją, żeby zasię pochudnąć musieli?, [...] Przeto tak wolą mieszać a odwłoczyć, żalując tego stracić, czego nabyli..., *Diariusz sejmu... 1556/7 r.*, s. 67–68.

²³⁶ *Ibidem*, s. 73–74. Mówca podkreślał, iż nadania te naruszały statuty Kazimierza Jagiellończyka z 1454 oraz Aleksandra z 1504 r.

dostatecznie w egzekucyją od desczki do desczki wedle praw i przywilejów i swobod koronnych²³⁷, weryfikacji przywilejów objętych egzekucją praw.

3.3. SEJM 1558/59 r.

Sejm piotrkowski, debatujący od 5 XII 1558 do 8 II 1559 r.²³⁸, był kolejnym, który miał się zająć sprawą egzekucji dóbr. W instrukcji królewskiej na sejmiki, na pierwsze miejsce została wysunięta sprawa egzekucji, następnie obrona granic, na trzecim miejscu znalazło się osądzenie spraw zaległych²³⁹. W propozycjach zgłoszonych od tronu przez podkanclerzego Jana Przerębskiego oznajmiono, iż monarcha polecił, aby wszystkie przywileje przedstawiono do rewizji, a to co z praw koronnych naruszono, by zostało naprawione²⁴⁰. Winę za niedojście egzekucji do skutku mówca złożył na *trudności tak koronne, jak księstwa Lithewskiego*, wyrażając nadzieje udzielenia przez obradujących poparcia działaniom władcy, mającym za cel przeprowadzenie egzekucji. Nieobecność króla na początku sejmu, z powodu choroby, wzbudziła obawy wśród posłów co do prawomocności obrad²⁴¹. Od uczestnictwa monarchy w obradach zależało zadośćuczynienie przedkładanym przez posłów postulatami²⁴². Wyniki obrad miały być przedstawione królowi do akceptacji²⁴³.

Głosując nad propozycjami od tronu, senatorowie opowiadali się za egzekucją. Deklarowana zgoda na przeprowadzenie egzekucji obwarowana

²³⁷ Reces sejmu walnego w: *Diariusz sejmu... 1556/7 r.*, s. 126; w myśl recesu, *A iż przywileje i listy niektory Koronie należące u kapituł są i na zamczek i w domiach panów starożytnych, te wszystkie tak z kapituł, tak z zamków, jako też i z domow panow starożytnych i gdziebykolwiek w Koronie byli, na sejm przysły zniesione być mają i będą powinni, aby się im tam na sejmie przysłem egzekucyja zupełna stała...*, *ibidem*.

²³⁸ Zdaniem A. Sucheni-Grabowskiej, sejm ten został zerwany (*Monarchia dwu...*, s. 70, przyp. 33), ale odsyła do s. 162–164 swojej pracy, gdzie nie znajdujemy potwierdzenia dla tej informacji.

²³⁹ T. Wierzbowski, *Jakub Uchański arcybiskup gnieźnieński (1502–1581)*, Warszawa 1895, s. 187. W. Dworzaczek stwierdził, że Zygmuntowi Augustowi zależało głównie na uchwaleniu podatków, natomiast kwestia egzekucji została podjęta z uwagi na to, że na poprzednim sejmie król do tego się zobowiązał, *tenże, Hetman Jan Tarnowski*, s. 213.

²⁴⁰ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 143.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 146. S. Cynarski sądzi, iż monarcha próbował odwlec sprawę egzekucji, zastaniając się chorobą uniemożliwiającą mu – jak twierdził – udział w obradach, *tenże, Zygmunt August*, Wrocław 1988, s. 100.

²⁴² W. Uruszczak, *Sejm walny...*, s. 17.

²⁴³ *...tedi iednak abi się sprawam pospolithim nye omieszkało, czokolwiek namawiacz spolnie będą, referowacz to krolowi J. Mci zwiklim obiczaem będą [...] abi on iako głowa wszithko autoritate sua concludował...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 146.

była pewnymi zastrzeżeniami, które ostatecznie stawiały ją pod znakiem zapytania²⁴⁴. Według biskupa krakowskiego Andrzeja Zebrzydowskiego, egzekucja powinna objąć całe prawo pospolite, poczynając od króla, przez senatorów, na osobach pozostałych stanów kończąc²⁴⁵. Biskup kujawski Jakub Uchański zalecał, *gdzieby tego potrzeba abi bila w nich moderacja znośna i sprawiedliwa*²⁴⁶, co odnosiło się do sposobu jej przeprowadzenia. Z kolei biskup płocki Andrzej Noskowski przeciwny był odbieraniu komukolwiek dóbr, gdyż taka egzekucja prowadziłaby do niepokoju wewnątrznych. Proponował, aby [...] *teraz dać pokój, jedno na potym, aby nie dawano, zabiezecz temu*²⁴⁷; oznaczało to akceptację nadań poczynionych wbrew statutom i było to – co oczywiste – równoznaczne z zaniechaniem całkowitym egzekucji. Sama zaś egzekucja miała się rozpocząć od króla, do którego obowiązków należy *sądzić i bronić*²⁴⁸. Odbieraniu dóbr przeciwny był również wojewoda kaliski Andrzej Kościelecki²⁴⁹. Według podkanclerzego Jana Przerębskiego, sprawą, którą na sejmie należałoby się w pierwszej kolejności zająć, była kwestia obrony państwa. Egzekucja pochłonie zbyt wiele czasu właśnie kosztem obronności państwa²⁵⁰. Poparł go wojewoda podolski Jan Mielecki. Niektórzy z senatorów ponownie zwracali uwagę, iż egzekucji nie można rozpoczynać pod nieobecność przedstawicieli Wielkiego Księstwa Litewskiego i Prus Królewskich²⁵¹.

3.3.1. SENACKA PROPOZYCJA PRZEJRZENIA I UZGODNIENIA PRAW

Na tym tle wyjątkiem wydawałyby się wypowiedzi Jana Tarnowskiego hetmana koronnego, wojewody krakowskiego Stanisława Tęczyńskiego,

²⁴⁴ Zdaniem A. Tomczaka, król z senatem po raz pierwszy zgodził się, lecz nieszczerze, na egzekucję *chyba tylko po to, aby się na niczym skończyła, tegoż, Walenty Dembiński kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963, s. 49. Z kolei A. Sucheni-Grabowska wspomina o dwuznacznym stanowisku senatorów wobec postulatów egzekucyjnych, *Zygmunt August...*, s. 401.

²⁴⁵ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 148.

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ *Ibidem*, s. 149.

²⁴⁸ *Bronić* jest to termin jasny, ale czy należałoby tę wypowiedź rozumieć, jakoby zdaniem wnioskodawcy, król powinien finansować obronę państwa?

²⁴⁹ *Nie to jest egzekucya, wypelnic, brać komu co, ale wolnościom dosyc uczynicz i statutom pospolitem, w ktorich sie wszystko naydzie...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 151.

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 149.

²⁵¹ M. in. wojewoda sieradzki i starosta generalny wielkopolski Jan Kościelecki niby opowiadał się za egzekucją, ale postulował ją odłożyć do czasu przybycia przedstawicieli Litwy i Prus, celem wspólnego rozpatrzenia problemów z nią związanych, *ibidem*, s. 152.

Spytka z Melsztyna wojewody sandomierskiego²⁵², Jana Służewskiego wojewody inowrocławskiego, Stanisława Ławskiego wojewody mazowieckiego, które, wyrażając poparcie dla egzekucji postulowanej przez posłów, nie zawierały tego typu dwuznacznych zastrzeżeń. Jednakże w ich wystąpieniu, jak się wkrótce miało okazać, kryło się dla egzekucji zagrożenie. Precyzując myśl podaną przez biskupa kujawskiego Jakuba Uchańskiego, mówcy podjęli wniosek przejrzenia i uzgodnienia statutów i przywilejów. Czynność ta miała umożliwić ustalenie obowiązków spoczywających na monarcha, senatorach i szlachcie. Zabieg taki pozwoliłby na stworzenie nowych praw.

Myśl o przejrzeniu przywilejów nie była zupełnie nowa. Spotykamy ją już w połowie XV w. Realizował ją wojewoda ruski, starosta ruski generalny Andrzej Odrowąż²⁵³. Na jego polecenie prowadzona była akcja, podczas której szlachta musiała przedstawiać dokumenty nadań na dzierżone przez siebie dobra królewskie²⁵⁴. Niemożność udokumentowania praw do trzymanyh dóbr prowadziła do ich utraty²⁵⁵. Kontrolę prawomocności tytułów prawnych oficjalnie przeprowadził w 1469 r. podkanclerzy Wojciech z Żychlina²⁵⁶. Akcja ta, obejmująca nadania na królewskich leżących w innych częściach Królestwa, kontynuowana była za podkanclerzych: Grzegorza Lubrańskiego, Wincentego Przerębskiego, Krzesława Kurozwęckiego i Macieja Drzewickiego²⁵⁷. Działania powyższe prowadzono aż do początków XVI w.

Postulat rewizji ważności królewskich dyspozycji rozdawniczych dotyczących dóbr ziemskich napotykały w trakcie sejmów 1548 r. W wystąpieniu na zakończenie obrad posel łączycy, wojski inowrocławski Jan Sierakowski postulował, aby na następnym sejmie panowie świeccy i duchowni, również miasta przedstawili swoje przywileje. Podlegałyby one kontroli przeprowadzanej przez monarchę wraz z przedstawicielami posłów. Nadania naruszające prawo podlegałyby egzekucji²⁵⁸. Znamienne jest, iż szlachta nie została

²⁵² Według wojewody sandomierskiego, w trakcie przeglądania przywilejów powinien się każdy stan usprawiedliwić Rzeczy Pospolitej... Propozycja ta, pozytywna, zawierała w sobie negatywne dla egzekucji skutki. Prowadziła do wyszukiwania argumentów uzasadniających utrzymanie uzyskanych wbrew prawu nadań. Zdaniem mówcy, egzekucja jest nie tylko naprawieniem statutów, ale również ustanowieniem nowych, *ibidem*, s. 151.

²⁵³ Na politykę stosowaną przez Odrowążów na Rusi zwrócił uwagę A. Prochaska, *Konfederacja lwowska 1464*, KH 1892, R. VI, s. 743–744.

²⁵⁴ Pomijamy tu motywy przyświecające wojewodzie.

²⁵⁵ A. Prochaska, *Konfederacja lwowska...*, s. 743, przyp. 3 z odesłaniem: AGZ, XIV; Munimenta et iura super Leczyn: nr 3814, 3821, 3825, dalej nr 3704, 3574, 3579; super Wodniki, Plechow, Zubrza: 3558, 3223; super Stroniatyn: 3201, 3104, 2530; iura super Podhorce, Olcuchy: XV, nr 62, 63, 64; zob. również nr 3281.

²⁵⁶ K. Górski, *Wojciech z Żychlina*, s. 9 i n.

²⁵⁷ I. Sułkowska-Kurasiowa, *Rewizje nadań...*, s. 292 i n.

²⁵⁸ *Dyaryusz sejmów... 1548 r.*, s. 256.

wymieniona jako podmiot, który miałby również przedstawić przywileje do kontroli. Ostrze wypowiedzi wymierzone było w senatorów i w mieszczaństwo. Na zakończenie obrad sejmu 1552 r. egzekucję odroczone do sejmu następnego. W dokumencie wówczas wydanym król nakazywał, aby posesorzy na nadchodzącym sejmie przedstawili listy i przywileje poświadczające, że królewszczyny trzymane są zgodnie z prawem²⁵⁹. Sankcją grożącą tenutariuszowi za niedopełnienie tego nakazu miała być utrata praw. Na sejmie 1555 r. posłowie, wskazując na bezowocność dotychczasowych zabiegów wokół egzekucji, powrócili do powyższego postulat²⁶⁰. Odnosił się on do osoby monarchy, który przejrząwszy przywileje i statuty pod kątem ich zgodności z prawem, miałby naprawiać je, gdyby było ono łamane. Idea, w tej samej postaci, wysunięta w propozycjach od tronu²⁶¹ na sejmie 1558 r. podchwyciona została przez senatorów²⁶². Biskup kujawski Jakub Uchański wnioskował przejrzenie przywilejów i statutów już jako sposób przeprowadzenia egzekucji praw²⁶³. Do głosów wspomnianych senatorów dołączył wojewoda krakowski Stanisław Tęczyński²⁶⁴. Sejm, idąc za sformułowaniami wcześniejszych recesów, zapowiadających przeprowadzenie egzekucji od deski do deski, przyjął (w gruncie rzeczy zgubny) wniosek świadomego swej kreć roboty kanclerza Jana Ocieskiego, którego wystąpienie kończyło wota senatorskie. Wniosek sprowadzał się do przeprowadzenia nie rewizji

²⁵⁹ SRP, I, s. 301, *Prorogatio executionis ad futurum Regni Conventum...*

²⁶⁰ *Zdalo się posłom, abi nie wdawiając szie w rozmowi y pisma albo myanowania ossob, generaliter proszicz, abi K. J. M. statuta koronne, prawa pospolite wziąwszy przedsię, [...]al s nich, czoby prawu pospolithemu był powinien a s niego wikrocził, a obaczywszy, aby ye exequował...; Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r., s. 31. M. Sienicki stwierdził m. in.: ...nie omieskalismi staraniem swim yeszcze y oycza W. K. Mci [...] upominacz, y za iusz panowania W. K. Mci po thich kilka seymow, nycz wieczy y pilniey nie prosilismy, yeno abysz W. K. M., thi prawa nasze wigisczicz raczil, wolnoszci, ktore szie w naywyethsich y napotrzebnieyszich nam y koronye sprawach wispozili, oswobodzicz. [...] Jenak do thego asz czasu zadney naprawy, zadnego ugisczenia nie baczemy, chociaasz nye ieden pothim seim przeminął [...] ginieniem wszego riczerstwa W. K. M. proszimi, racz W. K. M. [...] wspomniec na przysięgę swą, y czeste obietnicze, a nycz inego yeno prawa, statuta nasze przedsziewziacz [...], a pothim s kazdim thim, ktoribi ieno czo przeciw prawom myal, albo poczinal, sprawiedliwosc nieodwloczna uczinicz..., ibidem, s. 32–33.*

²⁶¹ *Ibidem*, s. 143, relacja z 22 XI 1558 r.

²⁶² *Ibidem*, s. 148; E. Zivier, *Neuere Geschichte...*, s. 682–683.

²⁶³ *Przetho ni mas iusz nicz pilnieyszego, iedno de modo, iakobi się tho execuczia zaczacz miała, mówicz, ktori inakssi bicz nie może, iedno prziwileie koronne zniescz zewsąth a statuthi wziącz przeth się, a one dobrze przeyrzecz a rostrzoszcz...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 148.

²⁶⁴ Wojewoda krakowski Stanisław Tęczyński mówił: *Przeto potrzeba statuta y prziwileie koronne przed szie wziącz, wziąwszy przethszicz y concordowacz, a tho iesth poslednieysza execucią, contraria statuta porownacz, a tak się dopiro lathwie znajdzie iako y o sprawiedliwosci y obronye mówicz...*, *ibidem*, s. 151, zob. też s. 149–150. Przejrzenie praw pozwoli uzyskać rozeznanie w prawach i obowiązkach króla, senatorów i szlachty.

nadań, lecz przeglądu praw²⁶⁵. Propozycję tę zaaprobowali posłowie. Autor diariusza sejmowego podkreślił zaangażowanie w tej sprawie kanclerza występującego w imieniu króla²⁶⁶. Za przeglądaniem całego ustawodawstwa opowiadał się wyraźnie niechętny egzekucji monarcha²⁶⁷. Szczegółowe omawianie po kolei wszystkich praw i przywilejów doprowadziło do przewlekania obrad. Realizacja przyjętych przez panującego założeń odsuwała rzeczywistą egzekucję praw i dóbr na okres późniejszy, a tym samym zapewniała tenentariuszom pobieranie dochodów z kwestionowanych nadań jeszcze przez pewien czas. Przedstawiciele szlachty zorientowali się wkrótce, iż przyjęte postępowanie, w postaci przeglądania praw, nie prowadzi do oczekiwanej przez nich egzekucji²⁶⁸. Podjęli więc próbę zmiany przyjętej procedury.

²⁶⁵ *Ibidem*, s. 153, 154, 156–157, 160–161. Zob. też J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, t. II, s. 513; T. Troskołański, *Andrzej Radwan Zebrzydowski...*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1906, R. XXXIV, s. 711–714; A. Dembińska, *Polityczna walka*, s. 15. Jak stwierdza W. Dworzaczek, fałszywa gorliwość kanclerza miała na celu w rzeczywistości zniweczenie usiłowań egzekucyjnych, *tenże*, *Hetman Jan Tarnowski...*, s. 213.

²⁶⁶ *Pan czanczlerz Johannes Ozcieski czelował inne wszihtkie swoje in eum sensum przothki. Krol J. M. ysz na prawa pospolithe nye thilko promittimus daye, alie thes opowida, ysz execucyja uczynicz ym chęza, ktore acz roznie wssiszi wkladają, a wssakos obrocziwssi szię do prawa, thedi prawo ukaze, iako komu naliezi, a nye thilko yą poczinacz od danyn, alie od desczki do desczki, niczego nye przesthepuyacz...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 153, relacja z 7 XII 1558 r.

²⁶⁷ *Ibidem*, s. 163; *A gdisz J. K. M. wsithki constitucie y przywileie exequowacz miał, nye moze iednich tich zaczentich terasz exequowacz, asz się wszihtkie przesrzą, a to społem zbierze, czo execucyie potrzebuie, bo wielie iesth statutow sobie przeciwnich, wielie przednieiszych poslednieissimi skazono, niektorich nie uziwami. A tak gdibi therasz czo J. K. M. exequowacz miał, a pothimbi się znaliazli statuta contraria, muszialbi thi zaszie iusz rasz cofirmowane, zasie znouwu psowacz, albo thi poslednieisse confirmowacz, skądbi bila nie mala confusia. Szą thesz niektore, ktorich poprawowacz iesth potrzeba, a czo zlego iesth, s nich wirzuczicz, liepsego czo na tho mieszczie wstawiwsi, na czo potrzeba spolney namowi y zgodi, abi na mieszczie niepotrzebnego y ktore w uzywaniu nie bilo, postawilo się czo liepsego, na czo gdibi zgoda bicz nie mogła, muszialbi się J. K. M. iusz tego trzimacz, czo iesth dawno napissano, a w execucyji prziwiesz, czo w uziwaniu nie bilo, albo abusu opuszczono. Alie gdi się wszihtko do koncza przesrzi a zaraz zbierze czego exequowacz potrzeba, będzie J. K. M. zarasz wszihtko exequowacz, do czego nye zda się J. K. M. yni liepsi sposob dochodzicz, yeno ten ktorim się yusz zaczelo...*, *ibidem*, s. 166, relacja z 21 XII 1558 r.

²⁶⁸ Dowodzi tego m. in. wypowiedź posła Stadnickiego: *...się czas trawi próżno nic innego nie czyniąc, jeno czytając statuta Cazimierza Wielkiego króla. A gdyż nie na czytanie, ale na egzekwowanie statutów koronnych Jego K. M. sejm złożyć raczył, prosimi aby się w. m. raczyli przyczynić, iżby już jego K. M. temu namówiono jest, execucyją uczynić raczył, jedni rzeczy aprobował tak jako stoją, a drugich też ad communem utilitatem poprawił...*, *ibidem*, s. 164, relacja z 20 XII 1558 r.; s. 167, relacja z 21 XII 1558 r. Zob. również wystąpienie M. Sienickiego, *ibidem*, s. 168–169, relacja z 22 XII 1558 r.; s. 255–256, relacja z 27 I 1559 r. Mówca wyraził m. in. zdziwienie, że monarcha częstokroć deklaruje się być gotowym przystąpić do egzekucji, aby nie obwiniano go za nie dochodzenie jej do skutku. Podobnie postępują senatorzy. Egzekucji domaga się również szlachta, tymczasem, mimo tych zbieżnych dążeń, żadnego postępu w tej dziedzinie nie było widać.

Wnioskowali, aby to, co zostało omówione, król zatwierdzał i wprowadzał w życie, i by pozostałe poprawiał *ad communem utilitatem*. Działania posłów w kierunku uproszczenia egzekucji popierał hetman Jan Tarnowski²⁶⁹. Ich zamiar z powodu sprzeciwu senatu i monarchy nie powiódł się; nie można jednak odmówić tej stronie racji. Strona ta bowiem popierana przez monarchę, dowodziła, że dopóki nie będzie przejrane całe prawo i ustalone, jakie przepisy wymagają egzekucji, dopóty nie można wprowadzać w życie praw już omówionych. W przeciwnym razie doprowadziłoby to do powstania sytuacji, w której kwestie uznane na początku za podległe wykonaniu i wyegzekwowane, mogłyby następnie znaleźć się w kolizji prawnej z postanowieniami statutów przejrzanymi w późniejszym okresie. Do kolizji takiej mogłoby dojść, gdyż *wielie iesth statutow sobie przeciwnych, wielie przedniejszych poslednieissimi skazono, niektore thesz per abusum zaniechano, niektorich nie uziwami*²⁷⁰. Pozostawała sprawa statutów wymagających poprawy. Do tego potrzebne były wspólne narady sejmowe i zgoda. Bez nich należałoby zachować dotychczasowy przepis, wprowadzając go w życie po latach niestosowania. Wszystko to miało być uregulowane, gdy prawa zostaną przejrane i ustalone zostaną sprawy wymagające egzekucji. Pod koniec stycznia 1559 r. król wraz senatorami wywierał presję na izbę poselską, by uzyskać zgodę na odłożenie obrad. Formą nacisku, stosowaną już na wcześniejszych sejmach, były rozchodzące się pogłoski o nadciąganiu morowego powietrza²⁷¹.

3.3.2. POSELSKA PRÓBA NAKŁONIENIA KRÓLA DO PRZYSTĄPIENIA DO EGZEKUCJI DÓBR – WYSTĄPIENIE POSŁA JANA KIETLIŃSKIEGO

U schyłku sejmu (3 lutego), chcąc wreszcie skłonić króla do rozpoczęcia egzekucji i dać przykład senatorom, posłowie – na wniosek posła sandomierskiego Jana Kietlińskiego – sami zwrócili władcy przywileje na posiadane przez siebie, niezgodnie z prawem, królewszczyzny²⁷². Ten niewąt-

²⁶⁹ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 150. Zwrócił na to uwagę T. Troskoleński, *Andrzej Radwan Zebrzydowski...*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1906, t. XXXIV, s. 716.

²⁷⁰ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 166.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 263–264, 31 I 1559 r.; wypowiedź w tej kwestii H. Ossolińskiego, s. 288, 7 II 1559 r.

²⁷² Nastąpiło to w trakcie namów czynionych przez senatorów, mających na celu skłonienie posłów do wyrażenia zgody na uchwalenie podatku, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 275–276, relacja z 3 II 1559 r. Zob. J. Bukowski, *Dzieje reformacji...*, t. II, s. 545; T. Troskoleński, *Andrzej Radwan Zebrzydowski...*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1906, t. XXXIV, s. 934–937; E. Zivier, *Neuere Geschichte...*, s. 686–687; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 109, przyp. 71; W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski...*, s. 215. Zob. też A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August...*, s. 364.

pliwie szczerzy i szlachetny gest, za którym zaraz z rady postąpił podskarbi koronny, kasztelan zawichojski Stanisław Tarnowski, wymusił podobne zachowanie u pozostałych senatorów: *...jeli wnet powstawać i inni senatorowie, arcybiskup, biskupi, wojewodowie i kasztelany a maximo usque ad minimum jedni listy: tamci już oddając, drudzy je opowiadając a obiecując*²⁷³. Egzekucja się właśnie dokonywała, gdy w obronie majątności senatorskich wystąpił Zygmunt August, uznając, że ten gest dobrej woli ze strony posłów i senatorów już przywrócił wzajemne zaufanie, i posłowie wobec tego powinni zająć się wreszcie decyzjami podatkowymi, a na egzekucje będzie czas na kolejnym sejmie. Uznał sprawę za zakończoną²⁷⁴. *Zathym ieli panowie listhy swe brac*²⁷⁵. Posłowie nader trafnie ocenili postępowanie monarchy: *...nie potośmi thu listhi swę thu przed W. K. M. prziniesly, aby s nich tilko ta comedii bicz miała*²⁷⁶.

Jednak nauczeni już wieloletnim doświadczeniem posłowie stawili się ponownie przed królem (4 lutego) z żądaniami, by już na obecnym sejmie przyjęta została decyzja określająca sposób i zakres egzekucji, traktując uwzględnienie swego postulatu jako warunek przyjęcia uchwały podatkowej²⁷⁷.

3.3.3. WNIOSEK USTAWODAWCZY HIERONIMA OSSOLIŃSKIEGO

Podczas obrad sejmowych wysunięty został przez posła Hieronima Ossolińskiego kolejny wniosek egzekucji praw, w ramach którego znalazł się rozbudowany, w porównaniu z poprzednim, program przeprowadzenia

²⁷³ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 277, relacja z 3 II 1559 r.

²⁷⁴ *A przy tem, upomina J. K. M., maczieli czo o obronie namowionego, abiscie podacz raczili, a iesli nie maczie ieszcze, raczcie idz do swii iszbi, a z gotową rzeczą abiscie w. m. nowo do J. K. Mci przisli...*, *ibidem*, s. 278, relacja z 3 II 1559 r. Monarcha wykazywał w ten sposób brak zainteresowania dla egzekucji. Charakterystyczna jest wypowiedź S. Orzechowskiego, odnosząca się do postawy Zygmunta II Augusta, jaką król przyjął wobec posłów: *I zaprawdę tej dobrotliwości królewskiej wydziwić się ja nie mogę; statut nikczemny wydzieramy sami na się, wolamy na króla: Bierz Królu! Król bracie nie chce...*, *Stanisława Orzechowskiego Polskie dialogi polityczne (Rozmowa około egzekucyjnej i Quincunx) 1563–1564*, wyd. J. Łoś z objaśn. S. Kota, Kraków 1919, s. 94.

²⁷⁵ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 278, relacja z 3 II 1559 r.; posłowie jednak *ocziągali szię listhów bracz, ass ye K. J. sam podawał ym. Thamze y dignitarsthwa thym, ktorzy ie puszczaly wroczone, s czego wssiszi contenci nie bili, y nie z ochotą takową odesli, iako bili przysly.*

²⁷⁶ *Loc. cit.*

²⁷⁷ *Raczce W. K. M. to thu statutem abrogowacz y tak to opatrzicz dobrze, a iusz tho nam ugiszczicz, ze na przislym seymie o thym stanowione dostatecznie będzie, zebi iusz takową dobra, dostojenstwa, urzędzi nye mogli ymo statuta bicz any brany, any rosdawany. A ynem wsitkiem, abi się sprawa na seymie przislim, pyrwey nym się czo ynego na nym zacznie, dokonala, nie bawicz się niepotrzebnim czitaniem statutów...*, *ibidem*, s. 280, relacja z 4 II 1559 r.

egzekucji dóbr (patrz tab. 1). Spotkał się on ze zdecydowanym sprzeciwem ze strony senatu.

Projekt poselski, choć nawiązywał do wcześniejszych propozycji, to jednak – zapewne wobec bezskuteczności dotychczasowych postulatów – przewidywał rozstrzygnięcia już bardziej radykalne²⁷⁸. Założenia jego dotyczyły: ♦ darowizn; ♦ zastawów; ♦ zastawów z klauzulą dożywocia; ♦ zastawów do wydzierżenia; ♦ dyspozycji w użytkowanie i dzierżawę; ♦ przywrócenia do starostw oderwanych dóbr; ♦ frymarków.

♦ W zakresie d a r o w i z n. *Donaciię po statucie Alexandri, abi wssysthkie iuss therasz statutem nowo uczinionem casowane bili, bo practiki nye potrzebiuq, gdi iuss są przeciw statutowi iasnie*²⁷⁹ – zatem wszelkie nadania dokonane po statucie króla Alexandra, jako przeciwne postanowieniom tego statutu, powinny być *ex nunc*, jeszcze decyzją trwającego sejm w postaci nowego statutu, skasowane. Wnioskodawca nie przewidywał odrębnego, indywidualnego rozstrzygnięcia dyspozycji donacyjnych. Zwraca tutaj uwagę fakt, że posłowie dość liberalnie podeszli do innych naruszeń prawa, nie kwestionując tych decyzji rozdawniczych panującego, które obchodziły wcześniejsze ograniczenia uprawnień królewskich.

♦ Postulaty w zakresie z a s t a w ó w. Rozpatrzenie spraw związanych z zapisami sum na królewskich ziemach miałyby nastąpić na przyszłym sejmie. Ossoliński przedstawił postulowane w tym celu zasady, m. in. każde nadanie miało być indywidualnie rozpatrzone, by ustalić legalność dokonanej dyspozycji królewskiej. Na początek omówiono sytuację prawną, w której posesor trzymał dobra z zapisaną na nich pożyczką udzieloną monarsze, bez żadnych dodatkowych tytułów prawnych. Poseł Ossoliński wnioskował:

a. Sumy zapisane *po statutach* [...] *tedy pod poeni statutow upadaja*. Osoby, które dały pieniądze pod zastaw starostw z jurysdykcją sądową po 1454 r., traciłyby wiarygodność. Jeżeli udzieliły pożyczki pod zastaw jakichkolwiek dóbr stołu królewskiego po roku 1504, tracić miałyby nie tylko pieniądze, ale i cześć. Wnioskodawca nie określił w swoim wystąpieniu, co miałyby się stać z nieruchomością, którą dzierżył i użytkował dotychczasowy zastawnik. Ale brak ten nie rodzi zbyt wielu wątpliwości; akcesoryjny charakter zastawu pociągał po likwidacji zobowiązania utratę prawa rzeczowego.

b. Sumy zapisane *przed statutem tedy muszq zostac*. Utrzymywano, by jako niespreczne z prawem pozostawały w mocy nadania w wielkorządach sprzed

²⁷⁸ *Ibidem*, s. 281–282. A. Sucheni-Grabowska, oceniając bardzo pozytywnie projekt H. Ossolińskiego, przedstawia go w formie uproszczonej, sprowadzając go do dwóch postulatów: kontroli zapisów zastawnych pod kątem relacji między ich dochodami a okresem użytkowania przez zastawników; nadawania dzierżaw tym, którzy zaproponują większe z nich opłaty, zob., *też*, Zygmunt August..., s. 362.

²⁷⁹ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 281.

1440 r., na starostwach sądowych sprzed 1454 r., oraz na dobrach królewskich sprzed 1504 r. Postanowienia te, że *muszą* zostać, nie mogły budzić wątpliwości, ale musiały wywoływać zgrozę wśród licznych, choć z woli monarchy, ale nielegalnych w świetle przepisów prawa, posiadaczy królewskich.

◆ **Zastawy z klauzulą dożywocia.** Następnie wnioskodawca zajął się tenutariuszami zastawnymi, którzy uzyskali klauzulę dożywocia. Dożywocie określało czas trwania uprawnienia. Regulowane ono było za panowania Zygmunta Starego specjalną wymierzoną przeciwko działalności królowej Bony konstytucją. Konstytucja zapewniała ich nienaruszalność, co wymagało szczególnej rozważliwości. Postulowano zatem:

a. Gdy sumy zostały zapisane na dobrach przed wydaniem statutów 1454 i 1504 r., to dożywocie uzyskane przez posesora na te dobra jako nieprzeciwne prawu pospolitemu, zachowują swoją moc prawną. Po upływie dożywocia stosunek wygasa nie automatycznie, ale jedynie wówczas, gdy dojdzie do wykupu zastawu.

b. Sumy zapisane po wydaniu statutów, ze względu na to, że podpadają pod sankcje statutowe, ulegałyby przypadkowi; również klauzula dożywocia nadana posesorowi byłaby kasowana.

◆ **Wniosek o zastawach do wydzierżenia.** W następnym postulacie odnoszącym się do zastawów wnioskodawca odwołał się do tekstu przywileju niezawskiego z 1454 r., w którym zawarte było sformułowanie o przeznaczeniu dóbr królewskich. Dochody z nich przeznaczone są na potrzeby monarchy, na obronę i zachowanie w całości państwa. Na tej podstawie argumentował, iż królewszczyzny powinny przynosić pożytek właśnie Rzeczypospolitej, nie zaś tenutariuszom²⁸⁰. Dlatego wszystkie tenuty zastawne winny nabrać charakteru zastawów do wydzierżenia. Dochody pobierane przez zastawnika zaliczane byłyby na poczet długu, co prowadziłoby po upływie pewnego czasu do umorzenia długu. Według wniosku, na najbliższym sejmie zastawnicy mieliby przedstawić listy nadań na sumy zapisane na królewskich celach do wydzierżenia. Planowano powołanie mieszanej komisji, złożonej z senatorów i posłów, która – po porównaniu kwot zapisanych z pożytkami osiąganymi z tych dóbr – zdecydowałaby, kiedy miałyby nastąpić amortyzacja sumy zastawnej i kiedy dobra takie powracałyby do stołu królewskiego²⁸¹. W tym momencie egzekucjoniści wyraźnie zmierzali nie do egzekucji, lecz do zmiany prawa, gdyż zasadę ekstenuacji wprowadzał dopiero statut Aleksandra 1504 r. Według zamysłu projektodawcy, ekstenuacja miałyby objąć swym działaniem również nadania królewskich dokonane jeszcze przed wydaniem statutu

²⁸⁰ Przywilej niezawski *tak* obmawia, że *król sam wznawia, ysz bona et possessiones mensae nostrae regalis ne dum pro persona, sed et pro tuicione ac conservacione regni tocus sint a principio ordinata, tedy mi widzząc, że nam tesz tak wielie na thym naliezy, yzbi myal król J. M. czym kroliesthwa swego bronicz..., ibidem, s. 281.*

²⁸¹ *Ibidem, s. 281–282.*

Aleksandra, ale już po statucie niezawskim²⁸². Przepis obowiązywałby nie od momentu wysunięcia wniosku, lecz zmieniałby wcześniej dokonane, niezgodnie z prawem, czynności prawne w czynności legalne. Sanowanie naruszenia prawa wiązać się miało z wprowadzeniem niekorzystnej dla zastawnika zasady ekstenuacji. Propozycja nosiła radykalnie rewolucyjny charakter, uderzając w zasadę nieretroakcji prawa i naruszenia praw nabytych, uzyskanych jednak niezgodnie z prawem. Wśród zainteresowanych nie mogła zatem wzbudzać entuzjazmu. Przyjęcie powyższego rozwiązania wpłynęłoby na wzrost obrotu dobrami królewskimi, które w wyniku ekstenuacji szybko wracałyby do dyspozycji monarchy.

◆ Postulaty w zakresie dyspozycji w użytkowanie i dzierżawę. Kolejna propozycja odnosiła się do dyspozycji królewskimi nadanymi w użytkowanie względnie w dzierżawę, po wydaniu statutów, niesprzecznych z postanowieniami w nich zawartymi. Jeżeli na takich dobrach nie było żadnych sum zastawnych, wnioskowano, aby: dożywocie przysługujące posesorowi, który nie wystarał się u panującego o wieczność, zachowywało moc prawną. Posesor nie tracił na takich dobrach tytułu użytkowania lub dzierżawy, gdyż nie naruszały przepisów o nadaniach wieczystych i zastawach.

a. Użytkowanie, dzierżawy z klauzulą dożywocia. Posesor mający gwarancję dożywności na użytkowanej lub dzierżawionej królewskimi (bez zapisanych na niej sum), gdyby wystarał się u panującego o zamianę na nadanie z prawem własności, miał – według wnioskodawcy – takie dobra tracić. Mówca uzasadniał to tym, że darowizny (nadania na wieczność) muszą być kasowane. Obok utraty dóbr również klauzula dożywocia w takiej sytuacji miała automatycznie wygasnąć, gdyż – zdaniem wnioskodawcy – posesor zrezygnował z dożywocia, otrzymując wieczność²⁸³. W sytuacji, gdy na takich dobrach ustanowiono zastaw, posesor miał tracić przywilej dożywocia, a dobra miały pozostawać na skupie.

b. Postulat nadań w dzierżawę na drodze licytacji. Następny postulat nie odnosił się do egzekucji; zakładał, iż królewskimi powinny być oddawane w dzierżawę na drodze licytacji: *...ktoby więcej arendy dał, aby temu taka dzierżawa poruczona była*. Wynikał on z powszechnej praktyki,

²⁸² *...prossimi, abyss W. K. M. raczył to nam ugisczic ze takowy na przislym seymie będą powinny okazacz prawa dane takowich summ y extenuacji, [...] abi się iuss dostatecznie wiedzialo, jako richlo takowe dobra mają przydz do rękę kroliewskich. Isz w thymze obowięsku szą wssithki dobra stołu kroliewskiego, jako tho Cazimierz Jagiello wyznawa...*, *ibidem*. Jak stwierdziła A. Sucheni-Grabowska, forma zastawu z ekstenuacją była rzadko stosowana za panowania Zygmunta I Starego, gdyż zastawnicy byli do niej, jako postaci nadania mało korzystnej, niechętnie nastawieni. Podobnie było w przypadku nadań w latach 1548–1562, (*Monarchia dwu...*, s. 53, 125, 128).

²⁸³ *A ktoby odzierzał dobra iakie od krolia J. Mci, na ktorzych myawssy doziwoczcie, a pothym wiecznoszcz uprossyl, tedy aby iusz pusczył takowe dobra, gdisz donacię mussą bycz cassowane, a on thész iusz doziwoczcie sobie zlamal, zwlaszcza gdi summi na nich nye biloby...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 281.

iż dzierżawy roznajmowane są niepobożnie, ze względu na rażące dysproporcje między opłatą z arendy idącą na rzecz skarbu a dochodami uzyskiwanymi przez posesora²⁸⁴. Wnioskodawca wprowadził rozróżnienie na duże i małe arendy, piętnując nadawanie wielkich dzierżaw, z których wpływają do skarbu niewielkie wpłaty. Uważał, że większą szkodę dla skarbu niesie dzierżawa za grosze dużej tenuty, dającej kilka tysięcy złotych dochodu, niż nadanie na wieczność wioski, która cała jest warta 100 czy 200 zł.

♦ Wniosek o przywrócenie do starostw oderwanych dóbr. Przewidziano także, równie dotkliwy dla licznych tenutariuszy dóbr wyrwanych ze starostw sądowych, postulat przywrócenia właściwych dochodów z tenut starostom grodowym, które ci mieli obracać na potrzeby publiczne. Termin *opatrzanie* użyty został nie tylko jako określenie wynagrodzenia starosty, ale jako źródło środków na realizację służbowych zadań urzędnika. Co więcej, wnioskowano wręcz zmianę obowiązujących w już zawartych kontraktach warunków dzierżawy starostw: *...a przytym, aby też arenda była poprawiona, gdzieby było potrzeba*²⁸⁵.

♦ Wniosek w sprawie frymarków. W końcu zainteresowano się sprawą frymarków²⁸⁶ dóbr królewskich, które najczęściej dokonywane były ze szkodą dla dochodów państwa. Wniosek H. Ossolińskiego przewidywał wysłanie rewizorów wybranych z senatu i spośród posłów, celem stwierdzenia, czy przeprowadzone umowy zamiany były rzeczywiście równoważne, czyli czy nie wyrządzały szkody interesom skarbu państwa. W razie potrzeby dokonaliby oni ewentualnej korekty w taki sposób, aby z tytułu przeprowadzonej zamiany dóbr Rzeczpospolita nie ponosiła szkody²⁸⁷. Dochody płynące z wsi uprzednio prywatnej musiały dorównywać dochodom czerpanym z wsi oddanej przez króla. Zgłoszony przez Hieronima Ossolińskiego wniosek ustawodawczy, nawiązując do statutu Kazimierza Jagiellończyka, wyrażał zasadę publicznej funkcji dóbr królewskich, związanej z finansowaniem obrony państwa²⁸⁸.

²⁸⁴ *Ibidem*, s. 282. Uzasadniał to później H. Ossoliński: *...my tess widząc w tich arendach bycz ubliżenye takiemu skarbowi koronnemu, prössiliśmy tess tego samego na szie przikładem przodkow swoich, ziczząc stąd tego wzięczy ku dobremu R. Pltey, nisz swoim privatam; abowiem widziami, ze więtsza skoda R. Pltey, gdi kto dzierży dobra kroliewskie, daycz s nich kilka seth zlotich, a ony uczynią kilka albo kilkanascie thiszieci, więtsza to skoda, niszli dadzą wioske, ktora uczyni stho albo dwie zlotich...*, *ibidem*, s. 292.

²⁸⁵ *Ibidem*, s. 282.

²⁸⁶ Zob. Zagadnienia wstępne, s. 10–11, przyp. 27.

²⁸⁷ *O frymarczech tak też prosimy, aby rewizorowie byli na to tu ex utroque statu deputowani, tak z stanu rad koronnych, tak też z stanu ziemiańskiego, aby sub onere conscientiae to uznały, jeżliżeby tak dobre dano królowi, jako od stołu królewskiego odjęto, a jesli nie tak dobre królewskie, aby się to królowi [...] i R. Pltey nagrodziło, wedle skutecznego wynalazku tamtych rewizorów, którzy in eo iudicio mają taką moc już opisaną, jaka komisarzom jest opisana w statucie...*, *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 281–282.

²⁸⁸ *...bona et possessiones mensae nostrae regalis ne dum pro persona nostra, sed et pro tuicione ac conservatione regni tocius sint a principio ordinata, tedy mi widząc, ze nam tess tak wielie na thim naliezy, yzbi myal krol J. M. czym kroliesthwa swego bronicz...*, *ibidem*, s. 281.

Tabela 1: Zestawienie programów egzekucji dóbr z lat 1555 i 1558/59*

1555 r.	1558/59 r.
<p>Nadania zastawne:</p> <p>1. Po statutach 1440 r., 1454 r. i 1504 r. ulegałyby legalizacji w formie zastawów za ekstenuacją</p> <p>2. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów z 1440, 1454 i 1504 r. zachowują moc</p>	<p>1. Po statutach z 1454 r. i z 1504 r. mają być kasowane</p> <p>2. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów z 1440, 1454 i 1504 r. zachowują moc</p> <p>3. Objęcie ekstenuacją legalnych zastawów ustanowionych po statucie 1454 r.</p>
<p>Nadania z klauzulą dożywocia</p> <p>1. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów z 1440, 1454 i 1504 r., na których była klauzula dożywocia, są ważne</p>	<p>1. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów z 1440, 1454 i 1504 r., na których była klauzula dożywocia, są ważne</p> <p>2. Zastawy ustanowione po statutach z 1454 i 1504 r., na których była klauzula dożywocia, ulegają kasacji</p> <p>3. Dobra nadane w użytkowanie, na których nie ma zapisanych sum, jest zaś klauzula dożywocia, są ważne</p> <p>4. Dobra nadane w użytkowanie z klauzulą dożywocia, zamienione następnie w nadania wieczyste, ulegają kasacji</p>
<p>Nadania na wieczność:</p> <p>1. Na wieczność; 2. W lenno; 3. Kilka dożywoci przekształcić miałyby się w nadania dożywotnie</p>	<p>1. Na wieczność nadane po 1504 r. podlegać miałyby kasacji</p>
<p>Nadania w dzierżawę</p>	<p>1. Na przyszłość: dyspozycje królewsczymi mają następować w drodze licytacji i przybierać formę dzierżawy</p> <p>2. Zmiana dotychczasowych warunków dzierżawy starostw, gdzie opłaty były niskie</p>
<p>Frymarki</p>	<p>1. Rewizja umów zamiany, czy nie zostały zawarte na szkodę państwa</p>

* W tabeli nie uwzględniliśmy postulatu, aby dobra oderwane od starostw grodowych były restytuowane. Mogły one być nadane w różnej formie: zastawu, użytkowania, dzierżawy czy na wieczność.

3.3.4. PORÓWNANIE PROJEKTÓW EGZEKUCJI DÓBR Z LAT 1555 I 1558/59

Wniosek zgłoszony w 1558 r., w porównaniu z propozycjami wysuniętymi na sejmie 1555 r. sprowadzającymi się do dwóch jedynie postulatów²⁸⁹, był bardziej rozbudowany. Ponieważ swych postanowieniach szedł dalej, był dotkliwszy dla posesorów dóbr królewskich. Według wniosku wcześniejszego, nadania królewsczyzn, mimo że były przeprowadzone ze złamaniem norm statutowych, to uzupełnione wymogiem ekstenuacji uzyskiwałyby status legalności. W propozycjach z 1558/59 r. ekstenuacja, jako forma spłaty uzyskanych nadań, wchodziłaby w użycie dopiero w stosunku do nadań po statucie 1454 r. (nie zaś od 1440 r.).

Kategoriemi nadań zastawnych, które ulec miały (według wnioskodawcy) kasacji, były:

- a) zastawy ustanowione po 1454 i 1504 r.;
- b) dzierżona w zastawie królewsczyzna uzyskana po 1454 r. i po 1504 r. (nie byłaby chroniona nawet klauzulą dożywocia);
- c) królewsczyzny pozyskane na własność, jeśli wcześniej (zapewne po 1504 r.) tenutariusz otrzymał je prawem czasowym z gwarancją dożywocia.

Odejściem od wcześniejszego projektu było również m. in. pozostawienie sprawy darowizn (nadań na wieczność) poczynionych po statutach z lat 1440 i 1454, ale w to miejsce projekt z 1558/59 r. zakładał bezwzględnie i to *ex nunc* unieważnienie donacji poczynionych po 1504 r.

Nie poruszono natomiast wcześniejszych (sprzed 1504 r.) nadań na wieczność, w lenno, jak i na kilka dożywoci, które według postulatu poselskiego z 1555 r. miały ulegać kasacji na drodze zamiany na kategorie nadań dożywczych. Czy odstąpienie od nich mogło być dostatecznie satysfakcjonującym ukłonem w stronę senatorów, by ich pozyskać dla idei egzekucji?

3.3.5. STANOWISKO SENATU WOBEC PROGRAMÓW SZLACHECKICH

Propozycje poselskie nie były najwyraźniej zadowolające, skoro przeciw tak sformułowanemu recesowi, wystąpili ostro senatorzy²⁹⁰, obwiniani o nie-dojście egzekucji do skutku.

Mimo oburzenia na poselskie postulaty, senatorzy gotowi byli pójść na niewielkie ustępstwa, *offiaruięcz szie zwolyęcz czo na obronę, gdibi Krol J. M. decretem swym iusz thu casowal wsithki donaciaie, ktorebikolwiek bili po*

²⁸⁹ *Ibidem*, s. 63–64, 78, 79.

²⁹⁰ *Zruszilo wszythki pany, ze na posly uragowali, yakoby ony krolia naymowaly, zeby ym brano, ysz dekretu prossili, aby iusz wsiszczci odsądzony bili tego, czo przeciw prawom mayq, ale laiania dosyęz kędikolwiek panowie siedzieli...*, *ibidem*, s. 282–283.

Tabela 2: Zestawienie postulatów egzekucyjnych z 1558/59 r. z gotowością ustępstw posesorów

Postulaty szlacheckie 1558/59 r.	Gotowość ustępstw ze strony posesorów
A. W zakresie nadań na wieczność	
1. Nadania na wieczność po statucie 1504 r. miały być kasowane	1. Nadania na wieczność po statucie 1504 r. miały być kasowane
B. W zakresie zastawów	
1. Zastawy na dobrach ustanowione po statutach 1454 i 1504 r. miały być kasowane 2. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów 1454 i 1504 r. uznano za ważne 3. Objęcie legalnych zastawów po statucie 1454 r. ekstenuacją	1. Pominięty 2. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów 1454 i 1504 r. uznano za ważne 3. Objęcie legalnych zastawów po statucie 1454 r. ekstenuacją 4. Ten dostanie w zastaw do wydzierżenia kto szybciej chce potrącać z sumy na rzecz króla
C. W zakresie nadań z klauzulą dożywocia	
1. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów 1440, 1454, 1504 r., na których byłyby klauzula dożywocia, są ważne 2. Zastawy ustanowione po statutach 1454 i 1504 r., na których byłyby klauzula dożywocia, ulegają kasacji 3. Dobra nadane w użytkowanie, na których nie ma zapisanych sum, a posesor nie uzyskał prawa wieczności, lecz klauzulę dożywocia, byłyby ważne 4. Dobra nadane w użytkowanie z klauzulą dożywocia, zamienione następnie w nadania wieczyste, ulegają kasacji	1. Zastawy ustanowione przed wydaniem statutów 1440, 1454, 1504 r., na których byłyby klauzula dożywocia, są ważne 2. Pominięty 3. Dobra nadane w użytkowanie, na których nie ma zapisanych sum, jest zaś klauzula dożywocia, byłyby ważne 4. Pominięty
D. W zakresie dzierżaw	
1. Nadawanie tenut w dzierżawę na drodze licytacji wysokości czynszu 2. Zmiana warunków dzierżawy na starostwach sądowych	1. Nadawanie tenut w dzierżawę na drodze licytacji wysokości czynszu 2. Zmiana warunków dzierżawy na starostwach sądowych
E. W zakresie frymarków	
1. Frymarki nierówne, ze szkodą na rzecz króla byłyby nieważne	1. Pominięty

statucie Alexandrowym. Także ekstenuacii, arendi na dzierżawy królewskie, aby je otrzymał, ktoby więczey arendi chciał dacz, takiesz o zamkach... Ugodowość sprowadzała się do kasacji darowizn poczynionych po 1504 r., wprowadzenia ekstenuacji od nadań na starostwach i przetargów na dzierżawy. To były zapewne granice ustępstw, do których niektórzy posesorzy królewszczyzn skłonni byli ustąpić (zob. tab. 2). Ale były to i tak daleko idące postulaty. Czy jednak senatorowie rzeczywiście na tego rodzaju koncesje chcieli pójść?

Ustępstwa senatorów świadczyły albo o (1) poważnym zaniepokojeniu zagrożeniem wynikającym z egzekucyjnego uporu izby poselskiej, albo o (2) zrozumieniu przez panów potrzeby uzdrowienia systemu skarbowego Rzeczypospolitej i gotowości poniesienia ofiar dla osiągnięcia tego celu.

Wydaje się, a dalszy przebieg wydarzeń to przekonanie mocno uzasadnia, że senatem kierował nie interes państwa, lecz własny. Ale wprowadzenie i przestrzeganie zaproponowanych rozwiązań z całą pewnością miałyby zbawienny wpływ na skarbowość państwa.

Ustępstwa były nieznaczne, jednak w propozycjach senatorów znacznie większe niż później dało się osiągnąć na sejmach z okresu 1562–1569 r. Większość senatu była jednak ustępstwom przeciwna. Broniąc swego stanu posiadania, senatorowie powoływali się na przywilej czerwiński i sprzeciwiali się łamaniu dawnych praw, nie pamiętając, iż to oni uzyskali królewszczyznę wbrew postanowieniom statutów. Sięgano do wszelkich możliwych argumentów, by nie dopuścić do jakiegokolwiek wiążącej decyzji, m. in. wskazywano na kompromitujący w gruncie rzeczy fakt, iż część senatorów, zanim sejm zakończył obrady, rozjechała się do domu. W kwestii arend królewszczyzn przywołano fakt braku przepisów prawnych, co miałyby uniemożliwić dawanie ich temu, kto będzie więcej płacić, choć równocześnie nie wskazano aktu – ze zrozumiałych względów, bo go nie było – który uzasadniałby stosowaną dotychczas praktykę. Z kolei w przypadku dożywoci, z uwagi na istniejące przepisy, senatorowie sprzeciwiali się też naruszaniu tej kategorii nadań²⁹¹. Dożywoci dotyczyły dwie konstytucje. Pierwsza, z 1538 r., stanowiła, iż król każdemu dotrzyma listów nadań na dożywocie²⁹². Panowie rady nie chcieli brać pod uwagę rozstrzygnięcia drugiej konstytucji, z 1550 r., głoszącej pozostawienie w mocy prawa tylko tych *dożywoci* i *konsensów*, które nie były przeciwne prawu pospolitemu²⁹³. Zatem interpretacja senatorska sprowadzała się do milcząco przyjętego założenia (całkowicie bezzasadnego), że nadanie dożywocia sanuje wcześniejszą czynność naruszającą prawo.

Senatorowie w swej argumentacji nie zapominali powoływać się na poniesione na rzecz państwa (czasem pozorne) zasługi²⁹⁴. Gdyby monarcha przestał

²⁹¹ *Ibidem*, s. 283, relacja z 6 II 1559 r.

²⁹² VL, I, f. 531.

²⁹³ VL, I, f. 595, pkt 14.

²⁹⁴ Posłowie w odpowiedzi odnoszącej się do zasług, na które powoływali się senatorzy, stwierdzili, iż w przywilejach nadań *każdemu napisano, że mu dano pro necessitate Reipublicae*

nagradzać zasługi, zanikłaby chęć pełnienia służby dla Rzeczypospolitej. Przypominali, iż posłowie wyrazili zgodę na odłożenie sejmku, w związku z czym nie można już o niczym stanowić. Cała sprawa – zdaniem oponentów – wymagała dla swej realizacji poświęcenia wiele czasu. Panowie rady wskazywali przy tym na uchylanie się posłów od obrad nad sprawami obrony państwa. Po naradzie senatorowie wykreślili z proponowanej wersji recessu część (i to istotną) postanowień²⁹⁵. Posłowie nie zamierzali ustępować. Hieronim Osoliński wobec sprzeciwów senatu obstawał, aby monarcha dokonał egzekucji tych przepisów, które nie wymagają długiej interpretacji. Objęte nią byłyby m. in. dobra królewskie²⁹⁶. Do podania posłów monarcha w ogóle się nie ustosunkował²⁹⁷. W odpowiedzi od króla, udzielonej w senacie przez kanclerza Jana Ocieskiego, sprawa egzekucji dóbr nie została poruszona²⁹⁸. Żegnając króla, na zakończenie sejmku, Mikołaj Sienicki poddał krytykę taktykę stosowaną przez stronę przeciwną, mającą na celu odwołanie przeprowadzenia egzekucji²⁹⁹. W ten sposób kolejny sejm zakończył obrady bez przyjęcia jakichkolwiek uchwał w interesującej nas kwestii³⁰⁰. Nie zgadzano się bowiem z odbieraniem dóbr bez uwzględnienia posiadanych przez posesora praw i przywilejów, z naruszaniem praw posiadaczy nadań dożywotnich i dzierżaw. Senatorzy, poza wspomnianymi niewielkimi rezygnacjami, nie byli skłonni do ustąpienia z tego, co posiadli.

Z uwagi na to, że wszystkie decyzje zostały odłożone w związku z zakończeniem sejmku (1558/59), zainteresowanym posesorom nic już nie groziło. Senatorzy podkreślali z naciskiem, że żaden dekret w sprawach, które były przedmiotem obrad, nie może być już wydany. Jawi się to jako nie wykorzystana szansa wprowadzenia pewnych wygodnych dla monarchii, choć

consensu consiliariorum, a isz napissano, iesliszby iusz kazdemu myal za prawo yszcz, tedi exekucyey nye potrzeba, bo takowy listh y procuratorowy we zgodzie dano. Alie mi wiemy, że żadna potrzeba na Rzeczpospolitą za panowanya krolia [...] dzisieisego nie przysla, ktorabi tak wielkiego rozebrania mensae regiae dobr potrzebowała, gdysz naywięczey krol [...] iak go kto prossyl rozdal, także i sam teraz wyznawa, isz nye ma o czym w Polsce mieskacz, a komu ieno czo dano, kazdemu napissano cum consensu consiliariorum et pro necessitate R. P. etc..., Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r., s. 285.

²⁹⁵ *Wymazano naprzód bylo wssithko proemium, kthore poslowie napissaly, daiacz sprawę, przecz się ten sziem odklada, y wielie rzeczi odmieniono [...] Tho gdi poslowie przeczitaly, wielcze ye tha rzecz obrazyla, yss czo pilnieiszego bilo wimazano..., ibidem, s. 286–287, zapis z 6 II 1559 r.; zob. również s. 289–292, wypowiedź z 7 II 1559 r.*

²⁹⁶ *...yżeśmi prossili, abi krol J. M. tho czo thu bicz moze exequowal, czego długiey interpretacyey nie potrzebowało, abi skuthkiem exequowano bylo, yako ssą de bonis mensae regalis, [...] etc., yakosmi tego naznaczeniem statutow et foliis dostatecznie ukazali..., ibidem, s. 291, wypowiedź z 7 II 1559 r.*

²⁹⁷ *Ibidem, s. 293.*

²⁹⁸ *Ibidem, s. 294–295, wypowiedź z 8 II 1559 r.*

²⁹⁹ *Ibidem, s. 297–299.*

³⁰⁰ Posłowie wyrazili żal z powodu zmarnowanego czasu, podkreślając zarazem, iż to nie oni byli tego przyczyną, *ibidem, s. 288–289, relacja z 7 II 1559 r.*

i tak bardzo połowicznych rozwiązań. Z drugiej strony nie można wykluczyć i takiej, bardziej prawdopodobnej możliwości, iż zgoda była pozornym taktycznym wybiegiem mającym pokazać dobrą wolę panów rady w sytuacji, gdy było wiadomo, że nie pociągnie ona za sobą żadnych skutków prawnych.

3.3.6. ZNACZENIE OBRAD SEJMU 1558/59 R.

Sejm, mimo że nie doprowadził do żadnych ustawodawczych decyzji, to miał istotne znaczenie; wysunięto bowiem konstruktywny program, który miał w przyszłości wywrzeć pewien wpływ na ustawodawstwo sejmów egzekucyjnych. Należy zwrócić uwagę na fakt, że program szlachecki zawierał słaby punkt: nie brał pod uwagę złożoności sytuacji prawnej, w jakiej znajdowali się posesorzy dóbr królewskich. Trzymali oni bowiem te dobra na podstawie nakładających się różnych tytułów prawnych, w których posiadanie wchodziło w różnych okolicznościach, w różnym czasie. Mimo to sejm miał dużą wagę polityczną ze względu na jasne sprecyzowanie programu egzekucyjnego szlachty. Jego wcześniejsza realizacja przyniosłaby monarchii niewątpliwie korzyści. Skutecznej reformie państwa stała na przeszkodzie niedojrzałość polityczna króla, zbyt mocno związanego z senatem³⁰¹.

W okresie 1548–1559 r. wskutek różnych przyczyn (w tym szczególnie polityki stosowanej w rozdawnictwie dóbr królewskich), problem egzekucji dóbr – jeden z mniej istotnych postulatów, który pojawia się na pierwszym sejmie Zygmunta Augusta, jako skutek rabunkowej, nieracjonalnej polityki rozdawniczej młodego władcy³⁰² – z powodu uporów króla wyrasta do rangi pierwszoplanowego postulatu ruchu egzekucyjnego, stając się w końcu jego podstawowym, samodzielnym elementem: ruchem egzekucji dóbr. Na sejmach do roku 1559 szlachcie nie udało się osiągnąć niczego poza jednym: sprecyzowaniem samodzielnego programu politycznego, opartego na uświadomieniu potrzeby zreformowania źródeł dochodów przeznaczonych na utrzymanie Rzeczypospolitej.

³⁰¹ Zdaniem W. Uruszczaka, monarcha aż do początku lat sześćdziesiątych XVI w. kontynuując politykę ojca, okazywał pozorną przychylność egzekucji praw. Zygmunt August i jego doradcy czynili wszystko, aby opóźnić zadośćuczynienie postulatowi wysuwany przez zwolenników egzekucji. Król obawiał się, że ich akceptacja doprowadzi do ograniczenia władzy i królewskiego autorytetu, *tenże, Zasada „lex est rex” w Polsce XVI wieku*, Sobótka 1993, z. 2–3, s. 155–156.

³⁰² Jak ustaliła, na podstawie danych zawartych w Metryce Koronnej, A. Sucheni-Grabowska, nadań w lenno w okresie 1548–1559 było 84, z czego 40 dokonano w latach 1548–1551. W tym samym czasie darowiznami objęto 110 miast i wsi, z których 54 nadano do 1551 r. Ustalenia autorki wykazują, że szczególne nasilenie rozdawnictwa lenn i darowizn cechuje okres do 1555 r. (stanowiły one wówczas 85% nadań), A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 102, 106.

Część B

OPTYMIZM KRÓLA I EGZEKUCJONISTÓW

Przystępując do analizy egzekucji dóbr, strony uczestniczące wznosiły się różnie oceniając ją. Przecie egzekucji dóbr szlachta rozumiała jako wyzyskiwanie nie wykonanych przez siebie statatów z lat 1440, 1454 i 1504. Mikołaj Sienicki pisał na sejmie 1552 r. wnioskując o odwołanie wójtki z obligacji, *that tena cba stataty stataty y kolko dotychczas po wanczech wnosy mianowicie y stataty mianowane y uczynione, dobrechem y statattem statattem uczynione, y stataty obligowane, jakoby był uczynion do* [1].

monarcha będzie nam mógł dowolnie dysponować. Miary one być przeznaczone na cele państwowe, w ten sposób możliwa stała by się ograniczenie podatków z lasów ciśnieńskich oszczędzając pozostawiony.

Inaczej egzekucję dóbr pojmował Zygmunt II August. Dał temu wyraz w liście do Mikołaja Radziwiła Czarnego, wydawanym z sejmu protokoleskiego 11. XII 1552 r. Król pisał: *„wystawię wierzności i sędzią wedle statutu Aleksandrowego i wyroku naszego na zwolnienie wszek sędziów na ten sejmie jak się sławia kawa wszelkiego zawołania i rozbiórki [...] jak teraz jest o teny statut i o gromadzi wawon, kawa sędziów jak do sędziów był policzone [która nie] kawa wubawiono aby nieobdźwiedzona jako się ten przebrało na dacie sędzi, abo to to w ten sejmie podobnie walc sędziów do statutu naszego wykona”*. Król wyraził zadowolenie z pilnowania obiad sędziowych. Był przekonany, że do roku 1504 sędziowie nie wzięli udziału w leśno powódzą do jego ról. Każda dyspozycja zastawu sędziów miała indywidualnie rozpatrywaną przez monarchę, wymagając jego potwierżenia. Był przekonany, że sędziowie, których nie wykupił, przetrzymali w ławach. Powołany zastawów na zastawu, którzy uzyskaliby dochody, wycofał od przytoczonej królów sędzi plebioltry, sędziowie uzyskali nadwyżkę. Zygmunt II August sądził, że egzekucja dóbr przyniesie mu korzyści materialne, która zostanie oddana do skarbu i będzie mogła w znowu rozdzielać. W roku wójtki i sądu sędziowskiego spotykała autentyczny wykładnik sędziów

[1] *Dotyczyli sędziów*, 1552 i 1553 r., s. 18.

[2] *Liść króla Zygmunta Augusta do Radziwiła Czarnego*, w: *Wykaz dokumentów*, Warszawa, 1906, s. 287, s. 400-415.

[3] *Chwałki sędziów* jest wyprawą Zygmunta Augusta, zrealizowaną w liście do Mikołaja Radziwiła Czarnego z 11. XII 1552 r., dotyczącą się do obiad sędziowskiego, *Dotyczyli sędziów*, s. 186.

i tak bardzo pokwieszonych związków. Z drugiej strony nie można wykluczyć i takiej, bardziej prawdopodobnej możliwości, że stąda było powrotnym i taktycznym wydobyciem mającym pokazać dobrą wolę panów tutej w sytuacji gdy było wiadomo, że nie osiągnie ona za sobą żadnych skutków prawnych.

III. ENACZENIE OBRAD RZESU 1548/49 R.

Jakoś, mimo iż nie doprowadził do żadnych usławiawczych decyzji, wzmiał jednak znaczenie, wywarło bowiem konsultacyjny program, który miał w przyszłości wywierać powrót do 13 ustawodawczym sposobu egzekucyjnym. Należy również uważać na fakt, że program strachecki zawierał szereg punktów, na których postawiano szereg pytań i zadań, w jakie znajdował w powstaniu znowu w formie „zastępczych” wykładów, w których przeliczono w różny sposób liczbę, w różnym czasie. Mimo to, jest miedzi, waga polityczna ze względu na same sprytowanie programu egzekucyjnego zmianę. Jego wzmocnienie stało się przyczyną i motywacją niewątpliwie korzystniejszego reformy państwa wzniesie na przykładzie nieodpowiedzialności politycznej, aby było można, rozważanego z tekstem⁷⁸.

W okresie 1548—1549 r., walentek różnorodnych przyczyn (w tym szczegóły polityki, stosowanej w rządach i w dobrach królewskich), problem egzekucyjny — jeden z innych istotnych postulatów, który pojawia się na pierwszym zjeździe Legnana Augusta, jako skutek rabunków i nieracjonalnej polityki rozdawniczej, niedoświadczonego władcy⁷⁹ — z powodu uporu króla wyrasta do rangi pierwszoplanowego postulatu reform egzekucyjnego, stojąc się w kółku jego podstawiwy, samodzielnym kierunkiem, rather egzekucyjnych dóbr. Na sejmie z roku 1559 znowu nie udało się osiągnąć więcej poza jedynie sprytowaniem samodzielnego programu politycznego, opartego na usławiawczym potrzebie zreformowania władz duchownych przeznaczonych do utrzymania Rzeczypospolitej.

⁷⁸ Z dzieł W. Łanietos, mianowicie 11 do porządku lat siedemdziesiątych XVI w. koronacyjnej pretryki, omawiając powołania i wykładów, egzekucyjnej pretryki, Zygmunt August i jego następcy oparli wykład, aby opisać, jakimi sposobami i postulatami wywarłym wzmocnienie egzekucyjnej. Który obok się, między innymi, doprowadził do ograniczenia władzy królewskiej i intercyty, tzn. Zdobycie „Jas na no” w czasie XVI wieku, Sobór 1548, s. 2-5, s. 155-156.

⁷⁹ Jak ukaże, na podstawie danych zawartych w Mroczk, Ludwika, A. Siedzi-Grzegorz, wydał w roku 1548-1549 było 84, z czego 40 przeznaczony w latach 1548-1549. W tym czasie część dochodami objęta 110 osób i wzię, z których 56 udoło do 1551. Wyniki uwarunkowania, do ustępnie między rządem i ludem i dochodami znowu, s. 155-156. (Białkowi, om. udoło 1552 r. w. A. Siedzi-Grzegorz, Mroczk, 6-8, s. 161, 164.

Przystępując do realizacji egzekucji dóbr, strony uczestniczące wiązały z nią różne oczekiwania. Pojęcie egzekucji dóbr szlachta rozumiała jako wyegzekwowanie nie wykonywanych przepisów statutów z lat 1440, 1454 i 1504. Mikołaj Sienicki jeszcze na sejmie 1555 r. wnioskował: *...donacii wsithki y obligacii, thes lena albo solida, thakiesz y kilka dożywoczia, po statucziech wissey mianowanich wydane, albo nadane y uczynione, dekretchem y statutchem thakiem cassowacz, y yusz abrogowacz, yakiby był uczynion za zezwolienyem wssithkich sthanow, wedle statuta*¹. Szlachta dążyła do przywrócenia dochodów z dóbr królewskich do skarbu, co nie oznaczało, iż monarcha będzie nimi mógł dowolnie dysponować. Miały one być przeznaczone na cele państwowe, w ten sposób możliwe stało by się ograniczenie podatków z łańców chłopskich uchwalanych przez sejmy.

Inaczej egzekucję dóbr pojmował Zygmunt II August. Dał temu wyraz w liście do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wysłanym z sejmu piotrkowskiego 11 XII 1562 r. Król pisał: *...wszystki wieczności i len[n]a wedle statutu Aleksandrowego z wyroku naszego za zezwoleniem wszech stanów na tem sejmie już są złamane krom wszelakiego uznawania i rozbierania [...], już teraz jedno o sumy traktat i egzamen zostali, która suma ma za słuszną być policzona [która nie], która wydzierzana abo niedodzierzana, gdzie się też przebrało nad danie sumy, abo to co na zwyż przebrano wedle taksy prowentów do skarbu naszego wrócono*². Król wyrażał zadowolenie z przebiegu obrad sejmowych. Był przekonany, że dokonane po roku 1504 nadania na wieczność i w lenno powrócą do jego rąk. Każda dyspozycja zastawna podlegać miała indywidualnemu rozpatrzeniu przez monarchę, wymagała jego potwierdzenia. Był przeświadczony, że zastawy, których nie wykupił, zostaną mu oddane. Posesorzy zastawów za ekstenuacją, którzy uzyskaliby dochody wyższe od pożyczonej królowi sumy pieniędzy, zwrócą uzyskaną nadwyżkę. Zygmunt II August sądził, że egzekucja dóbr przyniesie mu korzyści materialne: dobra zostaną oddane do skarbu i będzie mógł je znowu rozdawać³. W rękę władcy i sądu sejmowego spoczywała autentyczna wykładnia wszystkich

¹ *Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r.*, s. 68.

² *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, wstęp, opracowanie, komentarz I. Kaniewska, Kraków 1997, nr 247, s. 414–415.

³ Charakterystyczna jest wypowiedź Zygmunta Augusta, zawarta w liście do Mikołaja Radziwiłła Rudego z 12 VIII 1550 r., odnosząca się do obrad sejmu piotrkowskiego, *ibidem*, nr 92, s. 186.

przywilejów i praw. W świetle powyższej wypowiedzi niezrozumiała wydaje się dotychczasowa postawa Zygmunta II Augusta wobec egzekucji. W liście do bliskiego współpracownika, jakim był Mikołaj Radziwiłł Czarny, król nie miał powodów, aby się maskować z poglądami. Widoczny jest rozdźwięk między wypowiedzią królewską a postulatami szlacheckimi odnośnie do egzekucji dóbr.

Senat z kolei nie zamierzał bez oporu zrezygnować z korzyści, które czerpał z dzierzonych dóbr królewskich, otrzymanych z naruszeniem prawa. Jaki oddźwięk znajdą te poglądy w trakcie obrad sejmowych i ich rozstrzygnięciach prawnych? Które z powyższych stanowisk znalazło odzwierciedlenie w postanowieniach sejmów egzekucyjnych?

Rozdział I

WYKŁADNIA USTAWODAWSTWA ANTYROZDAWNICZEGO

1. SEJMOWA WYKŁADNIA STATUTÓW Z LAT 1440, 1454 i 1504 NA SEJMIE 1562/63 r.

Na sejmie, który zebrał się w Piotrkowie 30 XI 1562 r., przystąpiono do realizacji programu egzekucyjnego; najwięcej miejsca zajęły sprawy związane z domeną królewską. Sejm ten, jak i następne zwoływane po nim podejmą cały szereg ustaw w tym zakresie.

W omówieniu zagadnienia odnoszącego się do interpretacji statutów antyrozdawniczych ograniczymy się do porównania konstytucji uchwalonych na sejmie 1562/63 r.: *O statucie Króla Władysława, de bonis magnae procurationis*, *O statucie Króla Kazimierza*, *O statucie Króla Aleksandra* z ich pierwowzorami: statutami z lat 1440, 1454 i 1504. Nie wyczerpuje to oczywiście możliwości zmian wprowadzanych na sejmach egzekucyjnych statutów ograniczających władzę rozdawniczą monarchy, ale stanowi – sądzymy – dostateczną podstawę do zilustrowania trudności formalnych i o charakterze materialnym, jakie musieli rozstrzygnąć egzekucjoniści. Jednocześnie pokazujemy prawne możliwości obstrukcji, z których mogła i korzystała senatorsko-królewska opozycja antyegzekucyjna.

Sprawujące w Koronie władzę elity, podejmując się przeprowadzenia egzekucji, miały do wyboru trzy możliwości:

1) uchylenie dotychczasowego w tym zakresie ustawodawstwa i pełną swobodę stanowienia;

2) wyegzekwowanie obowiązujących norm – bezwzględne stosowanie litery prawa;

3) dostosowanie prawa do potrzeb wynikających ze zmian, które zaszły od 1440 r. Możliwe to było: (a) przez nowelizację oraz (b) przez interpretację statutów. Znamiennym było, że we wstępie do konstytucji sejmu 1562/63 r., na którym przystąpiono do od lat oczekiwanej egzekucji, zamieszczono deklarację: *...potrzebę Rzeczypospolitey [...] przywiedzeni, exekucyą tę praw y ustaw koronnych [...] z tej części początek wziąć się nam za potrzebne zdało, zkąd naywięcey a nauprzeymiej Rzeczypospolitey potrzeba, y użytek wszem się zdał y pokazował*⁴. Deklaracja zawierała stanowisko monarchy w sprawie egzekucji. Przystąpienie do niej nie oznaczało, że wszystkie podnoszone przez ruch postulatory zostaną rozwiązane. W związku z tymi nasuwa się pytanie: jaki charakter miało ustawodawstwo sejmów egzekucyjnych?

1.1. WYKŁADNIA STATUTU WŁADYSŁAWA III z 1440 r.

W konstytucji *O statucie Króla Władysława, de bonis magnae procurationis*, uchwalonej na sejmie 1562/63 r.⁵, na którym przystąpiono do egzekucji, ustosunkowano się do statutu Władysława III z 1440. r. Możliwe były następujące rozstrzygnięcia:

1) przyjęcie obowiązywania aktu z 1440 r. i uchylenie wszelkich spornych z nim nadań;

2) uchylenie mocy statutu 1440 r. wobec braku sankcji;

3) przyjęcie kompromisowego uregulowania umożliwiającego przynajmniej częściowe wcielenie w życie decyzji Władysława III Warneńczyka.

Sejm tylko pozornie nie uchylał mocy prawnej statutu Władysława III. Uznał, iż król Władysław III zobowiązał siebie i swoich następców, by nie zastawiali dóbr wielkorządztwa krakowskiego. Postanowiono jednak, że brak sankcji dla biorących w zastaw dobra wielkorządowe jest podstawą do utrzymania ważności zawartych transakcji⁶, tym samym praktycznie

⁴ VL, II, f. 609, pkt 1.

⁵ VL, II, f. 612, pkt 8.

⁶ Zdaniem K. Chłapowskiego, statut zawierał zobowiązanie wiążące tylko osobę Władysława III Jagiellończyka, nie krępujące w zastawianiu królewskich jego następców, co miało wpływ na uznanie podczas egzekucji mocy prawnej obciążeń wielkorządów dokonanych przed 1504 r., zob. tenże, *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich małopolskich*, Warszawa 1984, s. 17 z odesłaniem do VL, II, f. 612. Pojawia się wątpliwość. Jeżeli ograniczenia wynikające ze statutu miałyby odnosić się tylko do czasów panowania

zniesiono ustanowiony statutem zakaz rozdawnictwa, dotyczący określonej kategorii dóbr. Wierzytelność względem monarchy nadal istnieje, jest wymagalna.

Tabela 3: Stosunek konstytucji *O statucie Króla Władysława...* z 1562/63 r. do statutu Władysława III z 1440 r.

Statut z 1440 r.	Konstytucje z 1562/63 r.
<p>1. W wielkorządach skuteczność zachowują: ♦ dyspozycje na dobrach wielkorządowych dokonane przed 1440 r.</p> <p>2. Zakaz oddawania w zastaw i alienowania w inny sposób dóbr wchodzących w skład oprawy królowej matki Zofii lub dóbr wielkorządowych</p>	<p>1. W wielkorządach skuteczność zachowują: ♦ zastawy sprzed 1440 r., na których uzyskano klauzulę dożywocia – co zrozumiałe, bo statut ich nie dotykał ♦ zastawy na wielkorządach dokonane przed 1504 r. ♦ dyspozycje na starostwach sądowych sprzed 1454 r. ♦ dyspozycje na dobrach, z którymi nie wiąże się jurysdykcja starościńska</p> <p>2. Przepadkowi podlegają: ♦ dożywotnie zastawy na starostwach sądowych we wielkorządach po 1454 r. podlegają kupowi ♦ zastawy na starostwach sądowych dokonane po 1454 r. ♦ darowizny, zastawy po 1504 r.</p>

Porównanie tekstu ustawy z 1440 r. z nowym aktem stanowiącym interpretację poprzedniego uwidacznia zmiany wprowadzone przez ustawodawcę (zob. tab. 3). Sejmujący właściwie zlekceważyli decyzję z 1440 r., uznając pełny walor prawny wszystkich sprzecznych ze statutem Warnieńczyka decyzji. Wykorzystano tu pozór, jaki stworzono przez zakwestionowanie decyzji rozdawniczych panujących, które były sprzeczne nie tylko z aktem 1440 r., ale równocześnie i z ograniczeniami wynikającymi ze statutów 1454 i 1504 r. W konkluzji musimy stwierdzić, że egzekucjoniści uchylili moc statutu Władysława III.

Władysława III, to nadania tegoż monarchy niezgodne ze statutem byłyby nieważne. Badacz nie ustosunkował się do wywodów W. Kiersta, zdaniem którego, to brak w statucie sankcji wpłynął na uznanie ważności nadań poczynionych w latach 1440–1504 na wielkorządach, zob. W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI st.*, PH 1910, t. X, z. 1, s. 151–152. Z poglądem K. Chłapowskiego nie zgodził się też J. S. Matuszewski, stwierdzając, iż było to uchylenie statutu Władysława Jagiellończyka, a nie egzekucja praw, *tenże*, *Postanowienia i realizacja ustawodawstwa zastawnego sejmów egzekucyjnych*, Łódź 1986, s. 4–5.

1.2. WYKŁADNIA STATUTU KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA Z 1454 r.

Na wstępie konstytucji postanowiono, iż statut Kazimierza Jagiellończyka należy wyklądać według właściwego znaczenia słów i brzmienia⁷. A więc ustawodawca jasno deklarował, że chce zachować w mocy statut i nie zamierza dokonywać jakichkolwiek zmian. Stwierdzono, że statut króla Kazimierza Jagiellończyka nie ograniczał władcy w rozdawnictwie dóbr przed 1454 r., co zrozumiałe i niczych wątpliwości nie budzi. W związku z tym nadania wcześniejsze, jeśli takowe były, nie ulegały likwidacji⁸. Egzekucji na podstawie tego statutu nie podlegały *minutiora bona, to iest, oppida et villas, [...] miasteczka, wsie i inne grunty*⁹. Były to dobra, z którymi nie łączyła się jurysdykcja sądowa, dane w zastaw, czy też darowane po 1454 r., ale przed wydaniem statutu Aleksandra. Nie były one objęte normą statutu. Nie miały zastosowania do tej kategorii dóbr sankcje odnoszące się do osób naruszających statut Kazimierza Jagiellończyka: o utracie czci i zastawionych pieniędzy¹⁰. Brak jest informacji co do realizacji sankcji statutowych w stosunku do osób, które otrzymały dobra po roku 1454.

Na mocy konstytucji *O statucie Króla Kazimierza* (1562/63 r.) miały ulec kasacie zapisy na powiatach, ziemiach, grodach (zamkach), z którymi wiązała się jurysdykcja sądowa, lub tam, gdzie sprawowane były sądy z ramienia królewskiego (starostwa). Odnosiło się to do dóbr rozdysponowanych – tak po roku 1454, jak po 1504. Przepadkowi ulegały również nadania na wielkorządach, na jakichkolwiek dobrach stołu królewskiego

⁷ ...iż iako inne wszystkie, tak też y ten nie może bydź rozumian ani wykładan, jedno juxta proprium verborum sensum et tenorem..., VL, II, f. 610, pkt 3, *O statucie Króla Kazimierza*.

⁸ ...przed uchwałą statutu tego wolno było Królowi Kazimierzowi, y Przodkom iego, terras et castra principalia sine ullo dubio zastawiać..., *ibidem*, pkt 3.

⁹ *Ibidem*, pkt 3, zdanie 4, ustawodawca stwierdził, że to określenie odnosi się do miasteczek, wsi, y innych gruntow. M. O. Kojalowicz wyjaśnia powyższy termin następująco: były to mało ważne, znaczące dobra królewskie przynależące do głównych zamków, *Dnawnik lublinskiego sejma 1569 g. sojedenienija Wielikogo Kniażestwa Litowskiego s Korolestwom Polskim*, wyd. M. O. Kojalowicz, Petersburg 1869, s. 711, LII. Według K. Chłapowskiego, były to wszelkie inne dobra nie będące starostwami sądowymi, *tenże, Realizacja reform...*, s. 17.

¹⁰ Nie było to przeoczenie ze strony obradujących, lecz świadome działanie. W trakcie dyskusji nad odłożeniem rewizji listów posłowie mówili: ...póki takowa [egzekucja] nie będzie, jakowej opisanej wolności chcą, póty rządu nie będzie, bo i tamże za świeża wiedzieli, iż wiele ich starali się o swe rzeczy nad prawo, i owszem przeciw prawu; acz jednak Posłowie, non summum ius urgebant, nie spomnieli, monitus in conventionem, nisi dimiserit, ipso facto infamis, de Incompatilibus nie instigowali perdet honorem et pecuniam; pecuniam tylko spomnieli, pozwolili wiele modernis possessoribus contra ius trzymać, a wzdram to inne obrażało wiele ich, co się wedle prawa z folgą stanowiło..., *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 143, wystąpienie z 18 III 1563 r. (w diariuszu nie podano autora przemowy). Uwagę na tę wypowiedź zwraca A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję królewszczyzn w latach 1559/64*, Warszawa 1935, s. 101.

według ich statutów, oraz na dobrach wchodzących w skład oprawy królowej Zofii. W statucie powtórzono zatem zasadę ogólną zawartą w konstytucji *O statucie Króla Alexandra*. Porównanie postanowień obu tych aktów prawnych przedstawia tab. 4.

Tabela 4: Stosunek statutu Kazimierza z 1454 r. do konstytucji *O statucie Króla Kazimierza* z 1562/63 r.

Statut Kazimierza z 1454 r.	Konstytucja <i>O statucie Króla Kazimierza</i> z 1562/63 r.
<p>1. Zachowują skuteczność:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ nadania dokonane przed 1454 r. ◆ zastawy i darowizny <i>minutiora bona</i> po 1454 r. <p>2. Zakaz zastawiania ziem i zamków głównych z jurysdykcją sądową</p> <p>3. Sankcja za nieprzestrzeganie: utrata czci i zastawionych pieniędzy</p>	<p>1. Zachowują skuteczność:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ nadania dokonane przed 1454 r. ◆ zastawy i darowizny <i>minutiora bona</i> z lat 1454–1504 ◆ złączenie ich po 1454 r., odnowienie lub przeniesienie ◆ ustąpienie zapisanych przed 1504 r. na królewskich starych sum w zamian za inne dobra królewskie <p>2. Nieważne są nadania:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ w zastaw na starostwa z jurysdykcją dokonane po 1454 r. ◆ <i>minutiora bona</i> dokonane po 1504 r. <p>3. Pominięta</p>

Autorzy konstytucji nie zmienili postanowień statutu 1454 r. Wyjaśnili tylko jego postanowienie, że mimo iż statut dopuszczał rozdawnictwo *minutorum bonorum* to jednak wobec statutu 1504 r. i takie zastawy są nielegalne. Czyli nikt nie będzie się mógł powołać na statut Kazimierza Jagiellończyka, jeśli takie dobra dostał w zastaw po 1504 r. Postanowienie to było odejściem od przepisu roku 1454.

1.3. WYKŁADNIA STATUTU ALEKSANDRA Z 1504 R.

Przedmiotem obrad sejmku 1562/63 r. był także statut Aleksandra. Ustawodawca w konstytucji *O statucie Króla Aleksandra* postanawiał, że wszelkie dyspozycje królewskimi dokonane po 1504 r. są *tym statutom kassowane, a wniwecz obrócone, jako te które są prawu pospolitemu przeciwne znalezione y osądzone [...] przypadają w ręce nasze y Rzeczpospolitey*¹¹. Zapowiedziane sankcje, gdyby zostały wprowadzone w życie, byłyby dla

¹¹ VL, II, f. 612, pkt 9.

posesorów bardzo dotkliwe: nieważność nadań i utrata na rzecz króla królewszczyzn otrzymanych niezgodnie z prawem. Porównanie obu aktów przedstawia tab. 5.

Tabela 5: Stosunek statutu Aleksandra 1504 r. do konstytucji *O statucie Króla Alexandra* z 1562/63 r.

1504 r.	1562/63 r.
<ol style="list-style-type: none"> 1. Generalny zakaz alienacji (zastawiania, nadań na wieczność) królewszczyzn, które zostaną wykupione lub w inny sposób powrócą do rąk króla 2. Zakaz dokonywania zapisów uzupełniających na już obciążonych dobrach 3. Naruszenia zagrożone sankcją utraty czci i pożyczonej sumy 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Generalny zakaz alienacji (zastawiania, nadań na wieczność, sprzedaży*) królewszczyzn, które zostaną wykupione lub w inny sposób powrócą do rąk królewskich 2. Zakaz dokonywania zapisów uzupełniających na już obciążonych dobrach 3. Brak tego przepisu 4. Przepadkowi ulegają dyspozycje wieczyste dokonane po 1504 r. w Koronie, księstwach zatorskim, oświęcimskim, Prusach Królewskich** 5. Objęcie postanowieniami statutu Aleksandra dyspozycji na Mazowszu po 1529 r. 6. Zachowano skuteczność lenn nadanych książętom pomorskim i pruskiemu

* W statucie posłużono się terminem przedania, który jest objaśniony przez autorów *Słownika staropolskiego*, (t. VII, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1973–1977, s. 118, s. v. przedanie) jako: *odstąpienie czegoś za pieniądze, sprzedanie*. Powstaje pytanie, na jakich zasadach miały być anulowane sprzedaże królewszczyzn?

** *...wszystkie po tym to statucie daniny, darowizny wieczne, feuda albo lenna, też y przedania nasze i Przodków naszych: także też fundusze y nadania wszystkich duchowieństw iakożkolwiek zapisane, maią bydź y są tym statutem kassowane a wniwecz obrócone...*, VL, II, f. 612, pkt. 9.

Ustawa powyższa pozostawiała w mocy postanowienia statutu z 1504 r. Oznaczało to, że król mógł nadawać dobra tylko w zastaw do wydzierżenia na sejmie, za zgodą senatu, w sytuacji gdy do tego przymusi Rzeczpospolitą konieczność¹². Naruszenie powyższej normy podlegało egzekucji. Przyjęcie takiego rozwiązania prowadziło do kolizji norm między konstytucjami *De modo bonorum Regalium inscribendorum* z 1504 r. i *O statucie Króla Alexandra* z 1562/63 r. Było bowiem niemożliwe, aby adresaci tych ustaw mogli postępować zgodnie równocześnie z postanowieniami tych dwóch

¹² W. Szczuczko opacznie zinterpretował konstytucję, przyjmując, iż zabraniała królówi dysponowania królewszczyznami bez zgody całego sejmu, to jest senatu i izby poselskiej, *tenże, Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994, s. 68 z odesłaniem do VL, II, f. 612–613. W powołanej konstytucji nie znajdujemy potwierdzenia dla powyższego wniosku.

aktów prawnych. Statut z 1504 r. miał powstrzymać rozdawnictwo dóbr drogą zastawów, wprowadzając wymóg, że monarcha dysponuje dobrami w czasie sejmu za zgodą senatorów i gdy tego wymaga konieczność państwowa. Sformułowanie to było wykorzystywane przez króla przy rozdawnictwie, a uregulowanie wskazane w akcie nie było przestrzegane. W ustawie z 1562/63 r. wprowadzono generalny zakaz rozdawnictwa królewszczyzn, obejmując nim wszelkie formy nadań. W konsekwencji uznano także nadania inne niż zastawne dyspozycje dokonane po 1504 r. za bezskuteczne. Równocześnie jednak zamieszczono sformułowanie, że postanowienia wcześniejszego statutu zachowują swoją moc. Prowadziło to do konfliktu: z jednej strony uznawano nadania po 1504 r. za bezskuteczne, z drugiej były one dokonane za radą senatorów na sejmie i wywołane koniecznością państwową, co poświadczone było przywilejami nadania. Takie nadania miały ulegać kasacji. Tymczasem analogiczne dyspozycje dokonane przy zachowaniu wspomnianych wymogów, lecz po roku 1562, miały być skuteczne. Te rozbieżne uregulowania prawne budziły opory u części obradujących. Posłowie na sejmie 1565 r. próbowali skorygować postanowienia obu statutów przez wprowadzenie jednolitej wykładni. Sprawadzałyby się ona do wyegzekwowania zakazu zamknięcia władzy rozdawniczej królów, polegającej na kasacji wszystkich dyspozycji dotyczących królewszczyzn po roku 1504: zarówno tych, które w liście nadawczym zawierały sformułowanie, że dokonano ich na sejmie za zgodą senatu i na potrzeby państwa, jak i takich, w których tej klauzuli nie zamieszczono. Temu sprzeciwił się Zygmunt August, opowiadając się za dosłownym rozumieniem statutu z 1504 r., w czym był zresztą popierany przez senat¹³. Posłowie błędnie sądzili, iż monarcha opowiada się za wykładnią statutu Aleksandra według konstytucji uchwalonych na sejmie piotrkowskim roku 1562/63¹⁴. Dał temu wyraz Zygmunt August w wystąpieniu pod koniec obrad sejmowych¹⁵.

W trakcie sejmu (1565 r.), by położyć kres sporom wokół interpretacji statutu Aleksandra, dokonano jego wykładni¹⁶. Na wstępie potwierdzono, że monarcha już nigdy nie będzie nadawał królewszczyzn na wieczność ani w lenno. O ile w wersji statutu z 1562/63 r. ograniczono się do stwierdzenia, że utrzymuje się w mocy statut Aleksandra (1504 r.), to w obecnej wyraźnie

¹³ *Dyaryusz sejmu... R.P. 1565 r.*, s. 148–149, relacja z 22 II 1565 r.

¹⁴ *Ibidem*, s. 150–151, 152, relacja z 23 II 1565 r.; s. 206, relacja z 27 III 1565 r.

¹⁵ *Aż gdy przyszło do statutu Aleksandrowego, którym już Królowi ręka zamknęła się in futurum na wszystko, tedy Król powiedział, że od tego nie jest, aby już na potem dawać, zapisować Król każdy nie mógł...*, *ibidem*, s. 277, relacja z 4 IV 1565 r.; zob. też s. 283, relacja z 6 IV 1565 r.

¹⁶ VL, II, f. 681, pkt 36, *Statut Alexandrow*. Zob. też *Dyaryusz sejmu... R.P. 1565 r.*, s. 280, relacja z 6 IV 1565 r.

zostały wyliczone przesłanki, których zaistnienie decydowało o prawomocności dokonywanych zastawów na dobrach królewskich. Należały do nich:

- 1) stan nadzwyczajnej konieczności, w którym znalazła się Rzeczpospolita (*propter gravem necessitatem Reipublicae*);
- 2) akt nadania na sejmie walnym za zgodą senatorów świeckich i duchownych;
- 3) zastaw pod warunkiem ekstenuacji.

Zmiany zamieszczone przez ustawodawcę, pod naciskiem izby poselskiej, polegały na wprowadzeniu zastrzeżeń, iż dla ważności dyspozycji:

- 1) niezbędna jest zgoda także posłów,
- 2) a nadanie powinno być wpisane do konstytucji sejmowych z uzasadnieniem przyczyn, którymi zostało wywołane,
- 3) z określeniem wysokości pożyczki wraz z wymianieniem dóbr, na których zostały one zabezpieczone.

Z wprowadzoną zmianą nie godził się wojewoda krakowski Spytek Jordan, który opowiadał się za utrzymaniem uregulowania zawartego w statucie z 1504 r. W nowej wersji statutu zamieszczono zakazy dokonywania dyspozycji królewszczyznami, wynikające z postanowień zawartych w statutach Władysława III i Kazimierza Jagiellończyka. Odsnosiły się one do grodów głównych, dóbr wielkorządztwa krakowskiego i ziemi sandomierskiej. Aby nie pozbawiać monarchy możliwości wynagradzania osób zasłużonych, wymieniono kategorie dóbr, w zakresie których monarcha ma nie tylko prawo, ale obowiązek dyspozycji¹⁷. Nowum wprowadzono w zakresie dożywoci na starych sumach¹⁸. Chcąc zapewnić powrót królewszczyzn do skarbu, postanowiono, że nadanie dożywocia na królewszczyźnie, zastawionej ze starą sumą może nastąpić nie inaczej, jak za odstąpieniem części kwoty dłużnej albo przez wprowadzenie warunku ekstenuacji. Ustawodawca nie zdecydował się wówczas jeszcze określić wysokości kwoty, którą należałoby potrącać; ograniczył się jedynie do sformułowania, że ma to być *ekstenuacja słuszna*. W recesie sejmu lubelskiego 1566 r. sprecyzowano warunek, postulując, aby otrzymujący dobra odstępował 1/4 długu starej sumy zapisanej na królewszczyźnie. Propozycja nie dotyczyła *innych dożywoci na zastawach*¹⁹; w ten sposób chciano uspokoić pozostałych posiadaczy, że dożywocia nadane bez naruszenia prawa (1550) nie są zagrożone. Sprawa ta budziła takie kontrowersje wśród obradujących, że nie udało się jej rozstrzygnąć. Zadecydować miał o tym dopiero następny sejm.

¹⁷ VL, II, f. 681, pkt 36; zob. f. 620–621, pkt 46–48, *O karaniu występnych*.

¹⁸ VL, II, f. 682, pkt 38, *Dożywocia na starych summach*.

¹⁹ ...wszystkie inne dożywocia, według konstytucji pierwszych zostawać y dawać się maią..., VL, II, f. 720, pkt 8, *Dożywocia*.

Ustawodawca odszedł jednak od pierwotnych ustaleń aktu²⁰. Konstytucja z 1562/63 r. (*O statucie Króla Alexandra*) miała charakter generalny – obejmowała swoim zakresem terytorialnym całe Królestwo Polskie wraz z księstwami zatorskim i oświęcimskim oraz Prusy Królewskie. Rozciągnięta została na nadania przeprowadzone na Mazowszu po 1529 r.²¹

Ustawodawca zasadniczo nie zmienił postanowień statutu Aleksandra. Objaśnił, że wobec inkorporacji Mazowsza (1529 r.) postanowienia statutu rozciągnięte są i na tę ziemię. Wyraźnie stwierdzono zarazem, że objęte nim są księstwa zatorskie i oświęcimskie. Z sankcji zamieszczonych w statucie Aleksandra powtórzono w konstytucji jedną: o skasowaniu dyspozycji niezgodnych ze statutem z 1504 r. Pominęto drugą: polegającą na utracie czci przez stronę będącą beneficjariuszem decyzji królewskiej. Zachowano ważność lenn nadanych księżętom pomorskiemu i pruskiemu.

Ustawodawca powtórzył zakaz z 1504 r., wydawania przez kanclerzy królewskich przywilejów sprzecznych z prawem pospolitym królestwa. W konstytucji zastosował wykładnię rozszerzającą. O ile ustawa *De cancellariatus et Vice-Cancellariatus Officij* (1504 r.) odnosiła się do nadań na wieczność oraz zastawów, które jako akty sprzeczne z prawem nie mogły być ważne²², to konstytucja z 1562 r. *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną* precyzowała, jakie dyspozycje królewskimi objęte są powyższym zakazem. Należały do nich: nadania na wieczność, zastawy, sprzedaże i lenna. Naruszenie przepisu przez kanclerza zagrożone zostało karą utraty pełnionego urzędu, z oskarżenia wniesionego przez posłów ziemskich²³. Zaostrzono zatem – w porównaniu z uregulowaniem prawnym z roku 1504, odpowiedzialność ponoszoną przez osoby, które dopuściłyby się wystawienia przywileju na nadanie królewskości uzyskanej od monarchy niezgodnie z prawem. Chciano w ten sposób wzmocnić kontrolę sprawowaną przez kanclerzy nad rozdawnictwem dóbr należących do stołu królewskiego.

²⁰ Zdawali sobie z tego sprawę obradujący, o czym informacja zawarta w diariuszu z 27 I 1565 r.: *I tak przeczytywając i próbując konstytucji, gdy przyszło do statutu Alexandrowego, na który najwięcej narzekano, obaczyli, że nie tylko aby się miało wczem nadeń postąpić, ale się jeszcze wielka folga stała tym, którzy go zgwałcili, około dóbr Królewskich..., Dyaryusz sejmu... R. P. 1565 r., s. 88.*

²¹ VL, II, f. 612, pkt 10; *...po dacie confirmacyjnej Statutów wszyckiego Księstwa Mazowieckiego 1529, od którego roku i daty uprzywilejowania Księstwa Mazowieckiego rozumie KJM, że się na Mazowszu egzekucja począć ma wedle konstytucji przeszłej piotrkowskiej..., cyt. za K. Chłapowski, *Realizacja reform...*, s. 20, przyp. 27 z odesłaniem: AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B 8, f. 387–88. Zob. O. Balzer, *Sejm mazowiecki pod rządami koronnymi 1526–1540*, [w:] *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Lwowskiego w 500 rocznicę fundacji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Lwów 1900, s. 6–7.*

²² 24 VL, I, f. 296.

²³ 25 VL, II, f. 617, pkt 30.

Rozdział II

DYSKUSJE I DECYZJE USTAWODAWCZE SEJMÓW LAT 1562/63, 1563/64 W PRZEDMIOCIE EGZEKUCJI DÓBR

1.1. DEBATY NAD NADANIAMI NA WIECZNOŚĆ

1.1.1. DYSKUSJE NA SEJMIE 1562/63 R.

Już na początku sejmu 1562/63 r. król oświadczył, że wszystkie donacje dokonane po roku 1504 *kasowane być mają i już się kasują, jako prawu przeciwnie*. Rewizji listów mieli dokonać senatorzy i posłowie. Król wyznaczył senatorów, a posłowie mieli wybrać swoich reprezentantów²⁴. Na tym tle doszło wśród posłów do znaczącej rozbieżności. Zdaniem jednych, wyznaczone osoby miały przeprowadzić rewizję przywilejów nadań. Według pozostałych, mieli oni dokonać interpretacji statutu Aleksandra. Ostatecznie wykładni statutu dokonał arcybiskup Jakub Uchański. Trzymając się ściśle brzmienia aktu, stwierdził, że jego postanowienia odnoszą się jedynie do tych królewszczyzn, które po 1504 r. zostały wykupione lub w jakikolwiek inny sposób powróciły do rąk królewskich. Takich dóbr nie wolno było – zdaniem prymasa – rozdawać. Wynikał stąd wniosek odnoszący się do pozostałych królewszczyzn, że nie były objęte rygorem statutu Aleksandra²⁵. Nadania na wieczność powinny zatem zachować ważność. Statut nie miałby wobec tego zastosowania do królewszczyzn, które nie były wykupione i włączone do dóbr monarszych²⁶. Przyjęcie powyższej interpretacji zawężyło zakres przedmiotowy egzekucji. Zrozumiałe, że propozycja takiej wykładni spotkała się ze sprzeciwem, choć dziwne, że tylko pojedynczych posłów, którzy domagali się rozciągnięcia mocy statutu na wszystkie kategorie dyspozycji królewskich mających miejsce po 1504 r. Wniosek taki zgłaszał – co może także budzić zdziwienie – również jeden z senatorów, kasztelan krakowski

²⁴ *Zrządlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 27, relacja z 6 XII 1562 r.

²⁵ Przeciw takiej interpretacji statutu 1504 r. występował na sejmie M. Sienicki; zob. cz. A, rozdz. II, pkt 3.1.3., s. 62–64.

²⁶ *Alexandrow Statut Petricoviae anno 1504 [...] De bonis mensae Regiae non donandis, obligandis etc., interpretował, iż się nie ściąga jedno na dobra, któreby po tym Statucie były exempta, aut quovis modo devoluta, ale nie na te, które były na on czas wolne, albo huc usque non exempta...*, *Zrządlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 27. Uwagę na tę kwestie zwrócił J. N. Romanowski, *Otia cornicensia. Studia nad dziełem: Zrządlopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego, cz. II, oddz. I, t. I*, Poznań 1861, s. 34–35.

Marcin Zborowski. Argumentował on, że król nie był wówczas zmuszony do rozdawnictwa dóbr, gdyż na ten cel uchwalane były podatki²⁷.

Za pozostawieniem w ręku posesorów królewskich rozdanych po 1504 r. wypowiedział się wojewoda lubelski – Jan Firlej z Dąbrowicy. Oponował on przeciw przyjętemu na początku obrad sejmowych postanowieniu o unieważnieniu donacji dokonanych po wydaniu statutu Aleksandra, gdyż nie uzyskało ono jeszcze aprobaty ze strony monarchy²⁸. Według niego, egzekucja miała mieć węższy zakres, aniżeli to wynikało z żądań wysuwanych przez izbę poselską. Zgadzał się na rewizję listów, czyli ich zbadanie: czy zostały one nadane zgodnie ze statutem, czy też wbrew jego postanowieniom. Sprzeciwiał się egzekucji praw. Rewizja nadań i ich interpretacja, w czasie której uwzględniano by zasługi, miałyby uchronić posesorów przed utratą dóbr. Stanowisko zajęte przez Jana Firleja spotkało się z poparciem senatorów, wśród nich kasztelana krakowskiego Marcina Zborowskiego²⁹. Zdaniem panów rady, zasługi byłyby wyznacznikiem, który winien decydować o tym, czy królewszczyzna, mimo że nadana wbrew statutowi, pozostałaby przy dotychczasowym tenutariuszu. Przyjęcie wniosku zgłoszonego przez wojewodę lubelskiego stawałoby pod znakiem zapytania cele egzekucji. W rezultacie pogląd ten nie spotkał się z poparciem posłów.

Sprawa nadań na wieczność przyciągała uwagę izby poselskiej. Część posłów opowiadała się za ścisłym przestrzeganiem postanowień statutu Aleksandra, domagając się, aby nawet osobom najbardziej zasłużonym nie nadawać królewskich w dziedziczne władanie. W celu ograniczenia rozdawnictwa królewskich prawem własności posłowie wysunęli projekt utworzenia – obok pieczęci trzymanyh przez kanclerzy – trzeciej pieczęci. Pieczęcią tą nie dysponowałiby kanclerze, lecz przechowywana byłaby osobno. Służyłaby jedynie do pieczętowania donacji. Wniosek zmierzał do wprowadzenia kontroli nad rozdawnictwem monarszym. Przeciw wnioskowi wystąpił kanclerz Jan Ocieski³⁰.

Inni z mówców natomiast uważali, że królewszczyzny mogą być nadawane z uwzględnieniem wymogów przewidzianych statutem³¹. Swoje stanowisko

²⁷ *Ibidem*, s. 31.

²⁸ *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 67, relacja z 6 II 1563 r.

²⁹ *Powiedział Pan Krakowski, że listów interpretacji mieć chce, bo może być, że komu źle dano, non merita, ale też to okazać się może, że drugiemu dobrze dano, jako ja pamiętam, iż Panu Firlejowi hetmanowi dano na sejmie na przyczynę wszech Rad Koronnych, zasłużonemu R. P., bo czterem Królom służył i hetmanem znacznym był...*, *ibidem*, s. 67.

³⁰ *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 123, relacja z 7 III 1563 r. Jak zapisał autor diariusza: *Było ij tam swarów aż do samego wieczora...*, *ibidem*.

³¹ *Była nie mała interlocutoria między Posły o Statucie Alexandrowym, iż niektórzy chcieli, aby in universum była Królom zawarta ręka, żeby nic nikomu donatione dać nie mógł w dziedzictwo, etiam meritissimo R. P.: drudzy przy Statucie Alexandrowym stojąc, nie chcieli zawierać ręki, aby nie miał dawać, jeno by tylko dawał wedle Statutu, pro necessitate R. P. cum consilio consiliariorum in conventione...*, *ibidem*, s. 123, 124, relacja z 9 III 1563 r.

uzasadniali oni tym, że nadania na wieczność motywują osoby do pełnienia służby dla Rzeczypospolitej. Według nich, wspomniany statut nie pozbawił monarchy władzy rozdawniczej, tylko nałożył nań rygory, których powinien on przy rozdawnictwie przestrzegać³².

W trakcie dyskusji nad kwartą posłowie opowiadali się za jednoczesnym przeprowadzaniem lustracji królewskich przez rewizorów i rewizji listów nadań podczas obrad sejmowych. O wynikach rewizji listów winni być poinformowani rewizorzy, aby można je było wykorzystać podczas lustracji. Dobra odsądzone dekretem sejmowym podczas tejże rewizji pozostawałyby – według wniosku posłów – w ręku *dzierżawców*, czyli aktualnych posesorów (dzierżycieli), do chwili zakończenia rewizji dóbr. Zmianie ulegałby dotychczasowy status posesora królewskiej: stawałby się on administratorem dóbr, zobowiązanym do składania sprawozdań z uzyskiwanych dochodów, na podstawie inwentarzy sporządzonych przez rewizorów³³.

Gdy obrady sejmu miały być odłożone, posłowie zgłosili wniosek, aby aktualni posesorzy królewskich podlegających egzekucji mogli je spokojnie użytkować do przyszłego sejmu. Nadchodzący sejm, po otrzymaniu inwentarzy ze zrewidowanych królewskich, miał osądzić posesorów, którzy otrzymali m. in. nadania na wieczność po 1504 r. Każdy z takich posesorów winien wówczas uiścić kwartę³⁴.

1.1.2. DYSKUSJE NA SEJMIE 1563/64 R.

W trakcie obrad sejmu 1563/64 r. wojewoda sieradzki Janusz Kościelecki wystąpił w obronie nadań na wieczność, sprzecznych jego zdaniem z postanowieniami statutu Aleksandra. Dowodził on, iż przepis ten nie był nigdy stosowany³⁵. Przeciwstawiał się konstytucjom uchwalonym na poprzednim sejmie. W obronie nadań występowali również posłowie ruscy i podolscy, wskazując na brak zgody z ich strony na konstytucje poprzedniego sejmu i na konieczność wynagradzania osób zasłużonych³⁶. Sędzia przemyski Walenty Orzechowski, wypowiadając się w ich imieniu, domagał się sądowego rozpatrzenia tych spraw na sejmie, *aby merita każdego ważone były*³⁷. O utracie lub pozostawieniu posesorowi królewskiej decydować miałyby wówczas zaślugi położone przezeń wobec monarchii. Naruszenie postanowień

³² *Ibidem*, s. 124.

³³ *Ibidem*, s. 54, relacja z 23 I 1563 r.

³⁴ *Ibidem*, s. 144, relacja z 19 III 1563 r.

³⁵ *Ibidem*, s. 204, relacja z 23 XI 1563 r.

³⁶ *Ibidem*, s. 212, relacja z 24 XI 1563 r.

³⁷ *Ibidem*, s. 214, relacja z 25 XI 1563 r.

statutów nie miałyby żadnego znaczenia. Mówca z naciskiem zwracał uwagę na niestosowanie przepisów statutu z 1504 r. – tak za rządów poprzedniego, jak i obecnego monarchy, którzy dokonywali rozdawnictwa dóbr³⁸. Wspomniana okoliczność byłaby – zdaniem Walentego Orzechowskiego – uzasadnieniem utrzymania królewskich w rękę posesorów. Posłowie ruscy i podolscy w trakcie obrad sejmku 1563/64 r. podnosili jeszcze dwukrotnie kwestię uwzględnienia zasług posesorów podczas rewizji dóbr.

W pierwszym przypadku wystąpienie posłów skłoniło monarchę do podjęcia decyzji o naradzeniu się z senatem o *meritach ludzi godnych i o moderacji Statutu Alexandrowego, także konstytucji łońskiej*³⁹. Senatorzy zorientowali się wówczas, że aktualnie nie ma możliwości podważenia postanowień uchwalonych na poprzednim sejmie. Zdecydowali zatem zastosować w trakcie obrad obstrukcję, wysuwając na plan pierwszy rozpatrzenie sprawy nagrodzenia ludzi zasłużonych⁴⁰. Był to argument szczególnie trafiający do społeczności szlacheckiej. W rezultacie temat wynagrodzenia zasług wracał ustawicznie na forum obrad sejmowych w wypowiedziach posłów i senatorów.

Podczas drugiego wystąpienia sędzia przemyski Walenty Orzechowski stawiał Zygmuntowi Augustowi jako wzór ojca – Zygmunta I Starego, który był nastawiony przychylnie wobec szlachty: *...które prawa widział być ostre i przeciwne wolności Rycerstwu swemu, ony [...] inszemi statutami kazil, niektóre moderował*. Nadając królewskie na wieczność, nie stosował się do statutu Aleksandra. Również i Zygmunt August łamał te przepisy⁴¹. Niestosowanie się do postanowień statutu i przez Zygmunta Starego, i przez jego następcę było dla posłów ruskich i podolskich wystarczającym argumentem, aby nie był on stosowany również i teraz. Nie takiej egzekucji spodziewała się opozycyjnie nastawiona szlachta. Oczekiwała ona egzekucji praw, przez którą rozumiała: (a) wypełnianie – poczynając od monarchy, poprzez urzędników, rycerstwo i miasta – ciężących na nich obowiązków; (b) sprawowanie wymiaru sprawiedliwości; (c) obronę państwa; (d) unię.

Mówca stwierdził, że problem dóbr królewskich w powyższym kontekście nie jest najważniejszym elementem programu egzekucji praw. Gdyby szlachta zdawała sobie sprawę, że egzekucja praw skoncentruje się na egzekucji

³⁸ *Nie które insze prawa, [...] Królu, J. M. świętej pamięci Ociec W. K. M. miarkować wedle czasu i odmieniac raczył jedno te Statuta Króla Alexandra. Bo J. K. M. wziąć był raczył Państwa swe [...]; wziąwszy, tego statutu nie używać jest raczył, i owszem dawał wieczności, lenna, pieniądze zapisował, jako to widzimy przed Majestatem W. K. M. być kładzione...*, *ibidem*, s. 316, relacja z 24 I 1564 r.

³⁹ *Ibidem*, s. 226–228, relacja z 7 XII 1563 r. Warto zwrócić uwagę, że już na kolejnym sejmie po podjęciu wstępnej decyzji egzekucyjnej pojawia się myśl jej moderacji.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 228, relacja z 8 XII 1563 r.

⁴¹ *Ibidem*, s. 315–318, relacja z 24 I 1564 r.

dóbr, to nie wyraziłaby na nią zgody⁴². Przytoczył jedno z postanowień przywileju czerwińskiego. Stanowiło ono, iż jedyną podstawą do odebrania posesorowi dóbr, dzierżaw jest wyrok sądowy, nie zaś decyzja władcy. Walenty Orzechowski wskazywał na szczególne położenie ziem podolskich i ruskich narażonych na ustawiczne najazdy z zewnątrz. Szlachta broniła tych ziem, ponosząc oczywiście straty. Bez nadań na rzecz szlachty te ziemie nie przynosiłyby żadnych korzyści Rzeczypospolitej, dlatego nie mogły być one objęte postanowieniami statutu Aleksandra.

Część posłów z kolei argumentowała, iż statut Aleksandra był uchwalony za zgodą obu izb – poselskiej i senatu, zatem nie ma podstaw, aby był podważany.

1.1.3. SPRAWA KASZTELANA FLORIANA ZEBRZYDOWSKIEGO

W trakcie obrad sejmu 1563/64 r. rozpatrzono sprawę kasztelana lubelskiego Floriana Zebrzydowskiego, który otrzymał, po wydaniu statutu Aleksandra, darowiznę na sześciu kmieci w Zebrzydowicach. W związku z rozpoczęciem egzekucji darowizna ta miała tracić moc prawną. Posesor domagał się utrzymania jej ważności, argumentując to zasługami poniesionymi na rzecz monarchii. Głosił, że przez darowiznę nie otrzymał nic nowego, lecz była to tylko restytucja tego, co dawniej posiadał. Cała wieś jest jego własnością, tylko sześciu kmieci należy do króla, *które albo w winach, albo w konfiskowaniu jakim wzięte byli*⁴³. To, co dostało się tą drogą do rąk królewskich, jest w swobodnej dyspozycji panującego. Posłowie nie przyjęli argumentacji Zebrzydowskiego, powołując się na statut Aleksandra zamykający władzę rozdawniczą króla także i tych dóbr, które w jakikolwiek sposób doń powróciły⁴⁴. Senatorzy nie udzielili mu poparcia, mimo uznania zasług petenta⁴⁵. W rezultacie, starania o uchYLENIE statutu Aleksandra w zakresie utrzymania ważności darowizny uzyskanej po roku 1504 nie spotkały się w tym przypadku z poparciem Zygmunta II Augusta.

⁴² *Acz też i dobra stołu W. K. M., non est postrema pars exequucionis, ale jako non postrema, tak też non prima. A iż jest pars, wszystko być nie może, ani we wszytkiem potrzebowali tej exekuciej. Bo [...] M. Królu, by ludzie byli wiedzieli, żeby tylko na tej jednej części dóbr stołu W. K. M. exekucya należała, nigdyby byli praw swych nie odstępowali..., ibidem, cz. II, oddz. I, s. 317.*

⁴³ *Ibidem, s. 243.*

⁴⁴ *A to J. M. Pana lubelskiego wspomódz nie może, iż w konstytuciej napisano, że W. K. M. masz rozdawać te dobra, któreby przypadły do rąk W. K. M., bo się to ad futurum ściąga, a nie ad praeteritum. Gdyż Alexandrow Statut na wszytkie dobra zawarł rękę. (Łaski CXVIII) etiam ad ea, quae quocunque modo devolventur..., ibidem, s. 244, wypowiedź z 18 XII 1563 r.*

⁴⁵ *...list jego ganili, że się ostać przed konstytucyą nie może..., ibidem.*

1.2. ROZSTRZYGNIECIA PRAWNE

Zakaz dokonywania nadań na wieczność dóbr wielkorządztwa krakowskiego i wchodzących w skład oprawy królowej Zofii⁴⁶ wprowadzał statut króla Władysława III w 1440 r. W 1478 r. Kazimierz Jagiellończyk wykluczył możliwość wieczystych dyspozycji w ziemi sandomierskiej królewszczyzn, zamków, miast i wsi⁴⁷. Statut Aleksandra z 1504 r. obejmował wszystkie królewszczyzny zakazem zarówno obciążania zastawem bez uwzględnienia klauzuli wydzierzenia, jak i rozdawnictwa na wieczność⁴⁸.

Egzekwując to ustawodawstwo, sejm wyróżnił dwa rodzaje dyspozycji własnością królewszczyzn – te, które zachowały ważność, jak i te, które miały utracić moc, a rozdysponowane w tym trybie królewszczyzny miały wrócić do króla.

1.2.1. NADANIA NA WIECZNOŚĆ NIE PODLEGAJĄCE EGZEKUCJI

Nie podlegają egzekucji decyzje rozdawnicze króla nieodpłatne (np. za zasługi), przenoszące własność dóbr królewskich na rzecz szlacheckiego poddanego, gdy zostały:

- ◆ dokonane gdziekolwiek przed 1454 r.⁴⁹;
- ◆ dokonane po 1454 r., a przed 1504 r. – jeżeli dotyczyły dóbr królewskich jako tzw. *minutiora bona*⁵⁰. (Były to królewszczyzny, z którymi nie łączyła się jurysdykcja sądowa, nie dotyczyły ich przywilej nieszawski; nie mogły zatem mieć do nich zastosowania sankcje o utracie czci i pożyczonych pod zastaw pieniędzy przez zastawnika);
- ◆ dokonane na wielkorządach przed 1504 r.⁵¹ – brak sankcji dla uzyskujących nadania na wieczność w dobrach wielkorządowych uznano za wystarczającą podstawę dla nienaruszalności dyspozycji monarszych; rozwiązanie takie było uchynieniem postanowień statutu Władysława, nie zaś jego egzekwowaniem;

⁴⁶ *Codex Epistolaris saeculi decimi quinti*, t. II, ed. A. Lewicki, Kraków 1891, [MMAH, XII], s. 414, nr 272.

⁴⁷ VL, I, f. 231–232, *Litera obligatoria*...

⁴⁸ VL, II, f. 298, *De modo bonorum Regalium incribendorum*.

⁴⁹ Ustawodawca uznał, że brak sankcji za naruszenie postanowień statutu Władysława III stanowi wystarczającą podstawę do uznania ważności dyspozycji go naruszających, VL, II, f. 612.

⁵⁰ VL, II, f. 610, pkt 3, *O statucie Króla Kazimierza*. Zob. cz. B, przyp. 9, s. 124.

⁵¹ ...tedy tak znajdujemy; [...] aż do statutu Alexandra: który iako się super omnia bona regalia extendit; tak też aby od jego uchwały, wszyscy którzy super bona magnae procurationis pieniądze dawali, albo też donacye iakie otrzymali, temu statutowi Króla Alexandra podlegli..., VL, II, f. 612, pkt 8, *O statucie Króla Władysława, de bonis magnae procurationis*.

◆ zachowano skuteczność dyspozycji na Podolu i Rusi, co podyktowane było względami racjonalnymi; szczególne położenie ziem zagrożonych ustawicznymi najazdami tatarskimi utrudniało ich zagospodarowanie⁵²; ich posesorzy obowiązani byli płacić kwartę.

1.2.2. NADANIA NA WIECZNOŚĆ PODLEGAJĄCE EGZEKUCJI

Nadania te podlegały egzekucji: przewidywano ich powrót do skarbu bez jakiegokolwiek rekompensaty dla dotychczasowego właściciela, gdy król przeniósł ich własność już po wydaniu statutu Aleksandra – po 1504 r.⁵³ Tu jednak przewidziano odstępstwo od powyższej zasady, przewidującej utratę przez dzierżycieli wszelkich praw do tenuty.

◆ Odstępstwo od zasady. Generalne odstępstwo dotyczyło dóbr, w stosunku do których tenentariusze dysponowali od razu wyłącznie prawem własności – tzn., gdy nadanie wieczyste nie było poprzedzone zastawem. Gdy królewszczyzna nadana była w pierw miejsce prawem zastawu, a dopiero później na własność, to posesor tracił nadanie wieczyste, stając się na powrót zastawnikiem.

1.2.3. DECYZJE ZMIERZAJĄCE DO ODŁOŻENIA W CZASIE UTRATY TENUTY PRZEZ POSESORA

Postanowienie o utracie praw do tenuty przez posesora zostało wprowadzone, ale na kolejnych sejmach przyjmowano rozstrzygnięcia zmierzające do odsunięcia jego realizacji.

Ustawodawca już na sejmie warszawskim 1563/64 r. zakwestionował wcześniejsze rozstrzygnięcia; zadbał o to, by posesorzy królewszczyzn podlegających egzekucji uzyskanych *po Alexandrze, w spokojnym używaniu ostać się maią... aż do przyszłego Sejmu Koronnego*⁵⁴. Król zobowiązał się nie realizować nowych rozstrzygnięć przed zakończeniem egzekucji w całości. Uzasadnieniem powyższego stanowiska było demagogiczne stwierdzenie ustawodawcy: *...gdyżemy nie in parte, ale in toto exekucyą czynić zawždy powinni.*

⁵² *...tam w tych kraiach są niektóre mieysca na których ieśliby inszego opatrzenia wiecznością abo lennem nie mogli mieć trudnoby osiadać mieli, skądby Rzeczpospolitey żaden pożytek nie był jedno szkoda...*, VL, II, f. 727, pkt 22, *Kraie Podolskie y Ruskie*, zob. też: f. 728.

⁵³ VL, II, f. 612, pkt 9, *O statucie Króla Alexandra*.

⁵⁴ VL, II, f. 638, pkt 23, *Zostawienie dzierżawiec w possessyey*. Konstytucja odnosiła się również do posesorów, którzy uzyskali dobra w innej formie prawnej, jak np. w lenno, zastaw itd.

Sformułowanie to można było rozumieć w dwojaki sposób. Po pierwsze, iż monarcha pozostawi posesorów w spokoju, dopóki sama egzekucja dóbr nie zostanie przez sejm określona do końca. Można było je jednak interpretować szerzej: posesorzy pozostaną we władaniu królewskimi, dopóki sejmowe rozstrzygnięcia dotyczące nie tylko egzekucji dóbr, ale i egzekucji praw nie zostaną w całości przyjęte. Król zostawiał sobie w ten sposób argument zmierzający do osłabienia skutków egzekucji. Sejm warszawski podjął – zgodnie z konstytucją poprzedniego sejmiku (1562/63 r.) odnoszącą się do kwarty – postanowienie, iż obok dokonywanej rewizji listów nadań zostanie przeprowadzona lustracja królewskich. Jej celem było ustalenie wysokości dochodów z nich otrzymywanych⁵⁵.

1.2.4. DYSPOZYCJE NA WIECZNOŚĆ POPRZEDZONE NADANIEM W UŻYTKOWANIE Z KLAUZULĄ DOŻYWCIA

Ustawodawca wyjątkowo potraktował też dyspozycje na wieczność, poprzedzoną nadaniem w użytkowanie z klauzulą dożywocia. Wskutek egzekucji wieczność ulegała unieważnieniu, a dobra powracały do stanu poprzedzającego nadanie na wieczność⁵⁶.

1.2.5. SPRAWA DZIAŁÓW SPADKOWYCH

Sejm musiał zająć się przy okazji drażliwą sprawą tych osób dotkniętych egzekucją, którym królewszczyzna przypadła w dziale spadkowym przeciwko majątnościom dziedzicznym⁵⁷. Decyzja o egzekucji ustawodawstwa antyrozdawniczego dotknęłaby w takim przypadku tylko jednego ze spadkobierców – tego, w którego części znalazła się obecnie egzekwowana królewszczyzna. To jeden z wielu, nie przewidywanych przez promotorów szlacheckiego ruchu, skutków egzekucji. Skutków, które stanowiły znaczące utrudnienie w realizacji decyzji podejmowanych przez sejmy od 1562 r. Skutków, które

⁵⁵ *Rewizorowie będą powinni iachać y rewidować, a inwentować dochody wszędy wszystkiego imienia Królewskiego, nullo penitus excepto...*, VL, II, f. 617 (1562/63 r.); VL, II, f. 634, pkt 6, *Rewizorowie* (1563/64 r.).

⁵⁶ VL, II, f. 613, pkt 11, *O dożywociach na straconych summach*. Według ustaleń A. Sucheni-Grabowskiej, większość dóbr darowanych była obiektami wcześniej zastawionymi tym samym posesorom, którzy uzyskiwali lepszy status prawny za zrzeczenie się starych należności na rzecz skarbu. Egzekucja kasowała nielegalnie uzyskane prawa pozostawiając w mocy pożyczki pod zastaw sprzed 1504 r., A. Sucheni-Grabowska, *Pory królów ze szlachtą w złotym wieku*, [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. II, z. 21, Kraków 1988, s. 29.

⁵⁷ VL, II, f. 613, pkt 13, *O przysiędze i dziale*.

równocześnie z całą premedytacją były wykorzystywane przez opozycję. Wskazaną wyżej krzywdę spadkobierców sejm postanowił naprawić przez naruszenie uznawanego za nienaruszalne, prawa niewzruszalności prawomocnie przeprowadzonego działu spadkowego. Było to jedyne możliwe rozwiązanie. To oczywiście rodziło dalsze komplikacje, stan majątności podzielonej nieraz przed dziesiątkami lat mógł ulec zasadniczym zmianom. Nowy dział zaś winien uwzględniać np. nakłady poniesione przez spadkobierców. Dodatkowo brakowało skuteczności rozstrzygnięć sejmowych, a zachowanie tenutariuszy w dzierżeniu królewskiej, której własności został pozbawiony, także nie ułatwiało przeprowadzenia nowego działu. W tej sytuacji ustawodawca postanawiał, że tenutariuszowi tracącemu królewską (mimo że faktycznie jej nie tracił) w żaden sposób nie może być zabroniony udział w powtórnym dziale majątkowym.

2.1. DEBATA W PRZEDMIOCIE SPRZEDAŻY KRÓLEWSZCZYŻN

Tej formie wyzbywania dóbr królewskich poświęcono niewiele uwagi w trakcie sejmów egzekucyjnych. Sprzedaży dóbr królewskich dotyczyła wypowiedź posłów pod koniec obrad sejmu 1562/63 r. Odkładając rewizję listów na przyszły sejm, wnioskowali, aby posesor odkładał kwartę na obronę potoczną, w sytuacji, gdy nadchodzący sejm stwierdzi i osądzi, że królewszczyzna została sprzedana po 1504 r. Postulowano rozciągnąć egzekucję dóbr (dochodów) na królewszczyżny, które alienowano tą drogą. Gdy rewizorzy dostarczą inwentarze na sejm, od tego momentu wysokość kwarty powinna być zgodna z danymi zawartymi w inwentarzu⁵⁸.

2.2. ROZSTRZYGNIECIA PRAWNE

2.2.1. ZAKAZ SPRZEDAŻY KRÓLEWSZCZYŻN DO 1504 R.

Częściowy zakaz sprzedaży dóbr królewskich pojawił się – jak wiadomo – już w XV stuleciu. Statut Władysława III Warneńczyka zabronił władcy pozbywania się w jakikolwiek sposób dóbr oprawnych królowej Zofii i dóbr wchodzących w skład wielkorządztwa krakowskiego⁵⁹. W 1478 r., Kazimierz Jagiellończyk przyjął na siebie i na swych następców zobowiązanie, że nie będzie alienował, m. in. w drodze sprzedaży, żadnej części ani całości ziemi

⁵⁸ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 144, relacja z 19 III 1563 r.

⁵⁹ *Codex Epistolaris...*, t. II, nr 272.

sandomierskiej⁶⁰. Wskazaliśmy wyżej⁶¹ na niejasności zakresu decyzji statutu Aleksandra. Nie ulega jednak wątpliwości, że choć dopuszczalna jest interpretacja uznająca, iż akt ten obejmuje zakazem wszystkie formy wieczystego dysponowania, to jednak koncentruje się na najdokuczliwszej z dyspozycji pochłaniającej dochody z królewszczyzn – na zastawach. W statucie nie sformułowano zakazu alienacji dóbr w formie sprzedaży. Nie prowadzi ona do umniejszenia dochodów, jeśli król uzyskaną sumę dobrze zainwestuje.

2.2.2. ZAKAZ SPRZEDAŻY KRÓLEWSZCZYZN PO 1504 R.

Sejm 1562/63 r., pozornie zachowując w mocy postanowienia statutu Aleksandra z 1504 r., w rzeczywistości wprowadza w tym zakresie nowe uregulowanie: *...wszystkie po tym statucie [...] przedania nasze, Przodków naszych [...] mają być y są tym statutem kassowane, a wniwecz obrócone, iako [...] prawnu pospolitemu przeciwne nalezione i osądzone...* Mocą konstytucji sejmu egzekucyjnego rozciągnięto zatem skuteczność statutu Aleksandra również na sprzedaże, uznając, że orzeczeniem sądu transakcje te mają być unieważniane⁶², a dobra takie powrócić mają do rąk królewskich i Rzeczypospolitej.

W konsekwencji ustawodawca musiał zająć się prawnym rozstrzygnięciem przypadków i następstw sprzedaży takich właśnie byłych królewszczyzn przez tenutariuszy, którzy – jak się okazało – uznani zostali za właścicieli (a więc i zbywców) nielegalnych. Na sejmie 1562/63 r. znalazło to wyraz w konstytucji *O zastępcy*⁶³, gdzie ustawodawca zajął się dobrami królewskimi, które nadane osobie prywatnej stały się następnie przedmiotem umowy kupna-sprzedaży już jako dobra prywatne. Według nowych przepisów i tę transakcję uznawano za bezprawną, stanowiąc, że będące jej przedmiotem dobra królewskie mają powrócić do skarbu. Jednak to nabywca takiej majątności bez własnej winy dozna w efekcie szkody. Traci prawo własności na nabytej w dobrej wierze byłej królewszczyźnie⁶⁴. Następnie musi na swój

⁶⁰ VL, I, f. 231–232, *Litera obligatoria...*

⁶¹ Zob. cz. A, rozdz. II, pkt 3.1.3, s. 62–64.

⁶² VL, II, f. 612, pkt 9, *O statucie króla Alexandra*. Na uchwałę sejmu 1562/63 r. uznającą nieważność m. in. aktów sprzedaży zwraca uwagę A. Sucheni-Grabowska, *Spory akrolów...*, s. 29. Z badań przeprowadzonych przez autorkę wynika, że m. in. większość dóbr sprzedanych zastawiona była wcześniej tym samym osobom, które zyskując na nich lepsze prawa, zrzekały się swych starych należności wobec skarbu. Wskutek egzekucji powracały one do poprzedniego statusu zastawnego posiadacza, gdy pożyczka miała miejsce przed 1504 r., *ibidem*.

⁶³ VL, II, f. 614, pkt 15.

⁶⁴ *To jest, że się w te dobra Rzpltey vigore statutu w więzować będziemy [...] My possessyi nikomu czekać niehcemy..., loc. cit.*

koszt i swoim staraniem odszukać ewiktora, który ma zostać pozwany i osądzony. W rzeczywistości było to kolejne pozorne rozstrzygnięcie. Bowiem w tej samej normie znalazło się sformułowanie, mocą którego obowiązkiem odnalezienia ewiktora obciążono władcę. Co istotne, dopóki pozbywca nieruchomości nie zostanie odnaleziony, dopóty aktualny posesor pozostawał przy spornych dobrach królewskich, płacąc na rzecz skarbu kwartę.

Chcąc uniemożliwić monarsze alienację królewszczyzn w drodze sprzedaży także na przyszłość, ustawodawca konstytucją powtórzył zakaz z 1504 r. – wystawiania przez kanclerzy przywilejów sprzecznych z prawem pospolitym królestwa⁶⁵. Do aktów takich zaliczył również transakcje sprzedaży dóbr królewskich⁶⁶.

Mamy więc kolejny przykład na bałamuctwo egzekucji. Uznano, wbrew brzmieniu przepisu (zakazującego tylko zastawu lub darowizn), że statut 1504 r. rozciąga swoją moc także na umowy sprzedaży. Unieważniono zgodne z prawem transakcje, ale zaraz pojawiły się postanowienia ograniczające skuteczność wcześniejszego rozstrzygnięcia. Istotne przy tym, że wprowadzone rozwiązanie nie miało racjonalnego uzasadnienia, skoro kupno-sprzedaż było transakcją ekwiwalentną, to trudno znaleźć *ratio legis* dla takiej regulacji. Chyba że – czego jednak *expressis verbis* nie wyrażono – król byłby zwolniony od zwrotu ceny, jaką za sprzedaną królewszczyznę uzyskał. Ale to byłby już ewidentny rabunek.

3.1. DYSKUSJE NAD FRYMARKAMI DOBRAMI KRÓLEWSKIMI

Na sejmie 1562/63 r. posłowie, chcąc przywrócić skarbowi utracone dochody, zgłaszali wnioski w sprawie frymarków⁶⁷.

Egzekucjoniści postulowali, by unieważnić zamiany, których przedmiotem były królewszczyzny dokonane ze szkodą dla Rzeczypospolitej. W tym celu mieli być wysłani do poszczególnych ziem rewizorzy, którzy by zlustrowali dobra ziemskie będące przedmiotem zawartych umów. Wyniki miały być przedstawione na sejmie, który rozstrzygałby o prawomocności zawartych transakcji⁶⁸. W razie zamian, które na ówczesnym sejmie nie mogły być *mianowane*⁶⁹, czyli wyszczególnione, wyznaczeni *ekonomowie* mieli zebrać

⁶⁵ VL, I, f. 296, *De Cancellariatus et Vice-Cancellariatus Officijis*. Konstytucja odnosiła się jedynie do nadań na wieczność i zastawów.

⁶⁶ VL, II, f. 612, pkt 9.

⁶⁷ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 38, relacja z 7 I 1563 r.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 35, relacja z 30 XII 1562 r.

⁶⁹ Termin ten posiada różnorakie znaczenie, m. in.: nazwać, tytułować, zwracać się do kogoś, podawać do wiadomości, wyjawiać, wyszczególnić, pozywać, ustanawiać, wyznaczyć, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XIII, red. M. R. Mayenowa, Wrocław 1981, s. 338–342, s. v. mianować.

informacje o dochodach uzyskiwanych z zamienionych dóbr i przedstawić je do oceny na najbliższym sejmie. Do sprawy frymarków już nie powrócono podczas dalszych obrad tego sejmiku oraz dwóch następnych (1563/64 i 1565 r.), ale dopiero na kolejnym.

3.2. ROZSTRZYGNĘCIA PRAWNE

Chcąc ustrzec Rzeczpospolitą od szkód z tytułu nierównych frymarków królewskimi, tą kategorią dyspozycji królewskich zajęto się w trakcie obrad. W świetle przepisów egzekucyjnych, umowa zamiany została ujęta przez ustawodawcę według uregulowania zawartego w *Formula processus* z 1523 r.⁷⁰ *Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia* Jakuba Przyłuskiego, podobnie jak *Statuty y przywileie koronne* Jana Herburtu nie wprowadziły w tym przedmiocie żadnych zmian⁷¹. Instytucja zamiany była szerzej pojmowana aniżeli współcześnie. Egzekucjoniści nie ograniczali bowiem tej instytucji tylko do wzajemnego przeniesienia własności rzeczy – jak to ujmuje dzisiejszy *Kodeks cywilny*⁷². Rozumieli ją jako zamianę nie tylko własności rzeczy, lecz również praw majątkowych (np. prawa zastawu, który ciążył na dobrach będących przedmiotem frymarku). To prawne uregulowanie odpowiada konstrukcji zamiany w ujęciu *Kodeksu zobowiązań* z 1933 r., czyli przeniesieniu na drugą stronę własności rzeczy lub innego prawa majątkowego, w zamian za zobowiązanie się do przeniesienia własności rzeczy lub innego prawa majątkowego⁷³. Nierówna zamiana kryła w sobie częściowo darowiznę (nadanie). Przyśpieszając w 1562 r. do egzekucji, sejm zajął się frymarkami przeprowadzonymi po 1504 r.

3.2.1. RODZAJE FRYMARKÓW

Ustawodawca wyróżnił pięć rodzajów frymarków dobrami królewskimi.

◆ Pierwszy, gdy zamiana została dokonana między posesorem prywatnym a monarchą, i wymieniono dobra prywatne na królewskie. Pozostawiono

⁷⁰ CIP, IV, nr 16, s. 62, art. 81, zob. również W. Uruszczak, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. I, ZNUJ 1990, CMLXVI, Prace prawnicze, z. 135, s. 226.

⁷¹ J. Przyłuski, *Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia*, Szczecin–Kraków 1551, f. 508–509, 524–525; *Statuty y przywileie koronne z łacińskiego języka na polski przełożone nowym porządkiem zebrane y spisane przez J. M. P. Jana Herburtu z Fulstyna*, w Krakowie 1570, s. 50–51.

⁷² *Kodeks cywilny oraz przepisy wprowadzające*, Warszawa 1965, art. 603, s. 136.

⁷³ *Kodeks zobowiązań*. Komentarz, oprac. J. Korzonek, I. Rosenbluth, Kraków 1934, art. 352, s. 771.

w mocy frymarki równoważne, których zawarcie nie pociągało za sobą szkody dla monarchii. Frymarki, które zostały dokonane ze szkodą dla Rzeczypospolitej, uznane zostały za nieważne⁷⁴. Ustawa nie zakazywała dokonywania na przyszłość zamiany dóbr. Wprowadzała jednak rygory, które winny być spełnione podczas takiej transakcji. Przed przeprowadzeniem takiej umowy powinni być wysłani przez sejm rewizorzy, w celu dokonania lustracji dóbr, które miały być przedmiotem zamiany. Sprawozdanie z tej czynności miało być składane sejmowi do akceptacji. W ten sposób została wprowadzona sejmowa kontrola nad tą kategorią dyspozycji królewskimi.

◆ Drugi rodzaj dotyczył zamiany, w której monarcha nadawał dobra królewskie na własność, zaś posesor w zamian oddawał inną wieś królewską z zapisaną na niej jeszcze przed wydaniem statutu 1504 r. sumą zastawną⁷⁵. Transakcja polegała wówczas na odstąpieniu przez jej posesora za otrzymywaną na własność królewską inną trzymaną dotąd prawem zastawu. Umowa taka mogła – co prawda – kryć w sobie darowiznę (jeśli wartość nadawanej wsi znacznie przekraczała wysokość sumy zastawnej). W innej sytuacji jednak, tego rodzaju transakcja mogła prowadzić do odzyskania zastawionej tenuty, gdy w miejsce zwrotu sumy zapisanej, świadczono przeniesienie własności innej królewskiej. Ustawodawca zobowiązał tenutariuszy do przedstawienia dokumentów świadczących o przekazaniu monarsze dóbr z zapisaną starą sumą, a więc nie podlegającą egzekucji. Wówczas, nawet jeśli w przywileju uzyskanym w zamian, dotyczącym nadania na wieczność, nie było o tym wzmianki, król winien był zwrócić wspomnianą wieś (królewską) ze starym zapisem. Posesor na tym korzystał. Trzymał, przez pewien czas, dobra przynoszące mu większe dochody. W wyniku egzekucji taka umowa zamiany miała zostać unieważniona. Kontrahent miał otrzymać zwrot dawnej królewskiej ze starym zapisem, a sam ustępował z królewskiej trzymanej już prawem własności. Król chcąc odzyskać zastawioną królewską, musiał zapłacić całą sumę zapisaną na pierwszej z królewskich.

◆ Trzeci rodzaj, gdy przedmiotem zamiany były dobra królewskie, które posesor uważał za prywatne, na inne dobra monarsze.

◆ Spotykamy również inny rodzaj frymarku będący umową zamiany między dwoma kontrahentami prywatnymi. Obiektem transakcji były dobra

⁷⁴ VL, II, f. 615, pkt 17, *O frymarkach*. Z każdej ziemi miały być wybrane osoby celem porównania (lustracji) dóbr będących przedmiotem frymarku i na podstawie sporządzonych ustaleń przyszły sejm podjąłby decyzję, które z nich pozostaną w mocy, które natomiast ulegną kasacji. Już I. Kaniewska zwraca uwagę, że przepis ten będąc zupełnym nowum, nie nawiązywał do dawnych statutów, teźże, *Małopolska reprezentacja reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta*, Kraków 1974, s. 118. Egzekucjoniści chcieli w ten sposób położyć kres tej formie rozdawnictwa monarszego.

⁷⁵ VL, II, f. 615, pkt 18.

królewskie uznawane przez posesora za jego własność na inne dobra ziemskie prywatne. O przeprowadzaniu takich zamian dowiadujemy się z konstytucji *O zastępcy* z roku 1562/63⁷⁶. Tenutariusz otrzymawszy dobra ziemskie od króla, po upływie czasu *maiąc to za dziedzictwo* (gdy w świetle ustaleń egzekucyjnych nie była to jego własność), przeprowadził z osobą trzecią ich zamianę na inne. Dobra takiego posesora podlegały egzekucji, a królewszczyzna przypadła przypadkowi. Umowę frymarku unieważniano. Ale to rodziło szereg komplikacji, które ustawodawca próbuje rozwiązać następująco. Dotychczasowy posesor traci królewszczyznę na rzecz monarchy: *My possessyi nikomu czekać nie chcemy*. Bogu ducha winnego tenutariusza obciążano kosztami, problemami i ryzykiem związanym z ustaleniem, pozwaniem, zasądzeniem ewiktora, czyli osoby zobowiązanej do rekompensaty straty, jaką tenutariusz poniósł na skutek egzekucji. Ale były to tylko pozory. W ustawie zamieszczono bowiem klauzulę: *...evictor, póki przez dekret nasz nie będzie osądzony, possessor bonorum nostrorum, satisfakcyi słuszney nie weźmie, dla ubogich ludzi, et propter aequitatem, w używaniu tychże dóbr zostawujemy tego possessora, aż mu się z dekretu naszego od ewiktora dosyć stanie*⁷⁷. Odszukaniem ewiktora obciążono króla; postępowanie toczyć się miało na koszt skarbu. Do chwili wykonania wyroku przez ewiktora, tenutariusz nadal trzymał dobra królewskie, z których płacono będzie tylko kwarta⁷⁸. A więc, w rzeczywistości zaprzeczono przyjętemu korzystnemu dla skarbu rozstrzygnięciu.

◆ Ustawodawca przewidział również sytuację, w której po dokonaniu frymarku z naruszeniem prawa dobrami królewskimi, strona biorąca w niej udział uzyskaną w ten sposób królewszczyznę zbyła osobie trzeciej⁷⁹. Umowa w wyniku egzekucji stała się nieważna, uderzało to w osobę, która w dobrej wierze dokonała frymarku z dotychczasowym posesorem. Przyjęto rozwiązanie biorące w obronę obecnego posesora. Obowiązkiem odszukania ewiktora obciążony został monarcha⁸⁰. Do chwili wykonania wyroku przez ewiktora, posesor płaci do skarbu kwartę, zachowując nadal królewszczyznę. Rozwiązanie takie utrudniało egzekucję dochodów na dobrach królewskich będących przedmiotem frymarków.

Na sejmie (1563/64 r.) wprowadzono postanowienie, że rewizorom w trakcie rewizji frymarków towarzyszyć powinni starostowie albo ich podstarostowie⁸¹.

⁷⁶ VL, II, f. 614, pkt 15.

⁷⁷ *Ibidem*, zdanie ostatnie.

⁷⁸ Na zagadnienie uwagę zwrócił J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 10–11.

⁷⁹ VL, II, f. 614, pkt 16.

⁸⁰ *Ibidem*, pkt 15.

⁸¹ VL, II, f. 636, pkt 14, *Frymarki*.

4.1. DEBATA NAD BADANIAM I W LENNO

Przedmiotem dyskusji podczas obrad lat 1562–1564 w sprawie lenn – jak to wynika z diariuszy sejmowych – były lenna w dobrach królewskich, czyli lenna prywatne. Sprawą lenn państwowych⁸² nie zajmowano się.

Na sejmie 1562/63 r. posłowie złożyli wniosek, aby posesorzy lenn nadanych po 1504 r. odkładali czwartą część dochodów na obronę potoczną. Z chwilą zakończenia rewizji dóbr i dostarczenia inwentarzy dochodów z królewskich, kwarta płacona przez posiadaczy lenn winna być zgodna z danymi w nich zawartymi⁸³. Postulat nie uzyskał poparcia króla i senatu. Zainteresowani obstawali za odsunięciem terminu płacenia kwarty do momentu dostarczenia przez rewizorów spisanych inwentarzy dóbr królewskich.

Konstytucja *O statucie Króla Alexandra* unieważniała nadania królewskich w lenno, gdyż były one sprzeczne z prawem. Postanowienie to uderzało w posesorów lenn na Rusi i Podolu. Posłowie z województw ruskiego i podolskiego sprzeciwiali się temu przepisowi już na sejmie 1562/63 r.. Mówcy ze wspomnianych województw zwracali ustawicznie uwagę na położone zasługi, które były przyczyną uzyskanych nadań. Na sejmie 1563/64 r., przemawiający w imieniu szlachty ruskiej i podolskiej, sędzia przemyski Walenty Orzechowski argumentował w wystąpieniu do króla, iż poprzedni monarchowie nadawali posesorom lenna w dziedziczne posiadanie, ale również przekształcali lenna w nadania wieczyste⁸⁴. Nieuwzględnienie zasług w trakcie przeprowadzanej rewizji dóbr groziło utratą dóbr uzyskanych wbrew statutom⁸⁵.

⁸² Były to lenna, z którymi wiązało się nadanie lennikowi większej lub mniejszej części uprawnień zwierzchnich, monarszych. Miały one na celu związanie z państwem polskim terytoriów państwowych leżących poza granicami Królestwa Polskiego.

⁸³ *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 144, relacja z 19 III 1563 r.

⁸⁴ *Szlachta a rycerstwo województwa ruskiego i podolskiego powiedają, żeby miały być jakie przywileje od przodków W. K. Mci nadali tym ziemiom ich za dziedziczne, awo obrócili wszystkie lenna w dziedzictwo...*, I. Kaniewska, *Sprawa posłów ruskich (Uzupełnienie do diariusza sejmku warszawskiego 1563/64 r.)*, SH 1985, R. XXVIII, z. 3 (110), s. 462.

⁸⁵ *Raczyleś tu W. K. M. włożyć ku tym zasługom, które by nie były przeciwne prawu pospolitemu, a tak prosimy, aby to było wymazano, iż już wszystkie daniny, lenna same są przeciwko tej konstytucyjnej, która zowie W. K. M. prawem pospolitym, a tak W. K. M. nic tu potrzebnego rycerstwu zasłużonemu zostawiać raczysz...*, I. Kaniewska, *Sprawa posłów...*, s. 470, relacja z 29 III 1564 r., wypowiedź Walentego Orzechowskiego.

4.2. ROZSTRZYGNĘCIA PRAWNE

Statuty z lat 1440, 1454 i 1504 r. nie obejmowały swoimi postanowieniami nadań lennych. Kazimierz Jagiellończyk jako jedyny zobowiązał się w 1478 r. do nienadawania w lenno królewsczyzn znajdujących się w ziemi sandomierskiej. Statut z 1504 r. wyraźnie wskazywał dopuszczalne formy i warunki dystrybucji królewsczyznami. Lenn nie zaliczono do tych form.

Ustawodawstwo sejmów egzekucyjnych odnosiło się do dwóch kategorii nadań lennych: (1) prywatnych i (2) państwowych.

4.2.1. ZAKAZ ROZDAWNICTWA LENN PRYWATNYCH

Lenna prywatne w królewsczyznach występowały głównie na Rusi i na Podolu⁸⁶. Tą kategorią nadań zajął się ustawodawca na sejmie 1562/63 r. w konstytucji *O statucie Króla Alexandra*. Wprowadzała ona nowe rozwiązanie prawne, którego w statucie Aleksandra z 1504 r. nie spotykamy. Stary statut zmieniono, zachowując pozory, że jest to jedynie wyjaśnienie tego przepisu. Postanowiono, że dyspozycje w lenno, które miały miejsce po roku 1504, ulegają na obszarze całego państwa kasacji.

4.2.2. DECYZJE W PRZEDMIOCIE LENN PAŃSTWOWYCH

W stosunku do lenn państwowych ustawa *O statucie Króla Alexandra* wprowadzała wyjątek od ogólnej zasady, iż lenna nadane po 1504 r. ulegają przepadkowi. Uznano mianowicie, że egzekucji nie podlegają lenna nadane książętom pomorskim i pruskiemu.

◆ **Lenno łęborsko-bytowskie.** Ziemie łęborska i bytowska zostały nadane zachodniopomorskiemu księciu Erykowi II do wiernych rąk w roku 1455⁸⁷. W latach 1490–1526 ziemie te były w posiadaniu książąt

⁸⁶ Lenna te, jak stwierdza I. Baranowski, pochodziły z nadań Zygmunta Augusta dokonanych w latach 1555–1559, tenże, *Nadania jure feudi w nowożytnej Polsce*, Themis Polska 1913, S. II, t. II, s. 12. Zob. A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 159–160. Duża część dóbr lennych była uprzednio zastawiona tym samym osobom. Obecnie ulegały nadania lenne anulowaniu, zaś poprzedzające je na tych dobrach zastawy sprzed 1504 r. przywracano do życia, A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów...*, s. 29.

⁸⁷ W. Kosuś, *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem. Studium historyczno-prawne*, Studia nad Historią Państwa i Prawa, S. II, t. II, Wrocław 1954, s. 27–29, 36–37.

prawem zastawu⁸⁸. W 1526 r. stosunek ziem lęborskiej i bytowskiej został uregulowany na zasadzie aktu lennego. Akt lenny wystawił Zygmunt I na zjeździe w Gdańsku⁸⁹. Po objęciu tronu, Zygmunt II August potwierdził akt w 1549 r. w Krakowie⁹⁰.

◆ **Lenno pruskie.** Zwierzchność lenna nad Prusami Krzyżackimi datuje się od pokoju toruńskiego 1466 r., na mocy którego wielki mistrz po swoim wyborze obowiązany był do złożenia przysięgi lennej królowi polskiemu. Na mocy traktatu krakowskiego 1525 r. Zakon został rozwiązany, zaś Prusy Krzyżackie zostały księstwem świeckim. Stosunek prawno-państwowy między Prusami Książęcymi a Koroną nadal regulowało prawo lenne⁹¹. W uzasadnieniu konstytucji *O statucie Króla Alexandra* podano, iż lenna te zostały nadane za zezwoleniem stanów, i że są to nadania już *z dawna*⁹².

Problem lenn państwowych nie był już później poruszany w czasie obrad sejmów lat 1563/64–1570. Konstytucje pierwszego sejmu egzekucyjnego miały na celu wyjaśnienie obaw, które mogli mieć lennicy państwowi co do egzekucji.

4.2.3. BYŁE LENNA

◆ **Mazowieckie.** Ustawodawca wyjaśnił sytuację Mazowsza, które po wymarciu książąt z dynastii piastowskiej przestało być lennem i zostało inkorporowane do Korony w 1529 r. Szlachtę mazowiecką zrównano wówczas w prawach i obowiązkach ze szlachtą koronną⁹³. Sprawa objęcia Mazowsza egzekucją nie budziła wśród obradujących wątpliwości, w związku z tym rzadko była przedmiotem obrad. Na sejmie 1562/63 r. poseł krakowski Hieronim Filipowski w imieniu izby poselskiej stwierdził, że wprawdzie Mazowsze podlega statutowi Aleksandra, ale nie od 1504 r., lecz dopiero od chwili inkorporacji Mazowsza do Korony, czyli od 1529 r.⁹⁴ Ustawodawca

⁸⁸ *Ibidem*, s. 40–41, 46.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 61; HPiPP, II, s. 170–171.

⁹⁰ W. Kostuś, *Władztwo Polski...*, s. 41 i n., 70, przyp. 18 z odesłaniem do: *Cod. dipl. Reg. Pol. et Mag. Duc. Lith.*, t. IV, nr XVI.

⁹¹ A. Vetulani, *Prawny stosunek Prus Książęcych do Polski*, CPH 1954, t. VI, z. 1, s. 16–18; HPiPP, II, s. 168–169.

⁹² VL, II, f. 612, pkt 9.

⁹³ *...ipsosque subditos ducatus nostri Mazoviae ad unionem, velut membrum corpori regni, bonis rationibus induxissent...*, IP, s. 465; AT, XI [ed. Z. Celichowski, Poznań–Kórnik 1901], s. 324, nr 436.

⁹⁴ *Źródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 26. Zob. też AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, f. 387–388: *...po dacie konfirmacyjnej Statutów wszyckiego Księstwa Mazowieckiego 1529, od*

stwierdził, iż województwo *nie podpada pod egzekucję statutu Alexandrowego, aż do dania y uprzywileiowania statutów y wolności ich, za panowania [...] Króla Zygmunta Oyca...*⁹⁵. Nawiązał do przyrzeczenia królewskiego, wydanego w 1529 r., o dochowaniu szlachcie praw nadanych przez książąt mazowieckich⁹⁶.

◆ Księstwa: oświęcimskie i zatorskie. Księstwo oświęcimskie było lennem Polski od 1455 r., zaś zatorskie – od 1456 r.⁹⁷ Oba zostały wykupione: pierwsze w 1457 r., drugie w 1494 r., mimo to nie weszły one w skład Korony⁹⁸. Inkorporacja prawna obu księstw nastąpiła na sejmie piotrkowskim 1562/63 r. kiedy to postanowiono konstytucją *O statucie Króla Alexandra* rozciągnąć na nie przepisy o egzekucji⁹⁹, zaś za części składowe Korony zostały one uznane dopiero na sejmie warszawskim 1563/64 r.¹⁰⁰ Powstaje pytanie, jaki moment przyjął ustawodawca dla egzekucji jako *terminus a quo*. Czy był nim rok wydania statutu Aleksandra 1504 r.¹⁰¹, czy rok, w którym przystąpiono do egzekucji dóbr? Do momentu wcielenia do Korony, Oświęcim i Zator nie podlegały prawu polskiemu. W przywileju wydanym na sejmie 1562/63 r., mocą którego nastąpiła inkorporacja do Korony, zawarte zostało m. in. przyrzeczenie utrzymania w mocy praw, przywilejów, listów, swobód i nadań otrzymanych od poprzedników i obecnego króla¹⁰². Postanowienie tej treści wydaje się wykluczać egzekucję wcześniejszych nadań przeprowadzonych przed rozpoczęciem tego sejmku.

którego roku i daty uprzywilejowania Księstwa Mazowieckiego rozumie KJM, że się na Mazowszu egzekucja począć ma wedle konstytucji przeszłej piotrkowskiej..., cyt. za K. Chłapowski, Realizacja reform..., s. 20, przyp. 27.

⁹⁵ VL, II, f. 612–613, pkt 10, *O statucie Króla Alexandra...*

⁹⁶ IP, s. 468, *Conservatio iurium*; zob. też *Confirmatio iurium i Confirmatio statutorum et consuetudinum, ibidem*, s. 466.

⁹⁷ HPIPP, II, s. 167, przyp. 6 z odesłaniem do Grünhagen u. Markgraf, *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstentümer im Mittelalter*, II, s. 575–622. A. Nowakowski, jako datę powstania lenna oświęcimskiego podaje 1454 r., *tenże, Prawne aspekty inkorporacji księstwa oświęcimskiego i zatorskiego*, CPH 1984, t. XXXVI, z. 2, s. 105, przyp. 69 z powołaniem F. Papée, *Jan Olbracht*, Kraków 1936, s. 49 i n. Autor nie ustosunkował się do informacji zawartych w HPIPP, II.

⁹⁸ Problem ten był podnoszony przez szlachtę na sejmach za panowania Zygmunta I Starego i jego następcy, zob. A. Nowakowski, *Prawne aspekty...*, 107–109.

⁹⁹ VL, II, f. 612, pkt 9.

¹⁰⁰ Księstwa zostały włączone do województwa krakowskiego. S. Kutrzeba, *Prawa, przywileje, statuty, lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, [w:] AKP 1913, t. IX, s. 221 i n. Badacz stwierdza, że księstwa zatraciły wówczas swoją odrębność państwową i w miejsce unii osobistej zajęła inkorporacja, *ibidem*, s. 226. Zob. także A. Nowakowski, *Prawne aspekty...*, s. 111–112.

¹⁰¹ Zdaniem K. Chłapowskiego, statut Aleksandra objął swoim działaniem terytorium całego kraju z 1504 r., wraz z księstwami zatorskim i oświęcimskim, *tenże, Realizacja reform...*, s. 19.

¹⁰² VL, II, f. 655; S. Kutrzeba, *Prawa, przywileje...*, s. 314–315, pkt 2.

Na sejmach lat 1562/63, 1563/64 włączone zostały do obszaru Korony księstwa oświęcimskie i zatorskie. Podjęcie uchwały o kwarcie spowodowało natychmiastowe wnioski posłów o wysłanie również do księstw rewizorów, celem sporządzenia inwentarzy dóbr¹⁰³. Pojedyncze głosy za objęciem księstw egzekucją spotykamy również podczas sejmku warszawskiego 1563/64 r.¹⁰⁴

5.0. DYSKUSJA W PRZEDMIOCIE KLAUZULI DOŻYWCIA

Sprawa klauzul dożywocia nadanych po 1504 r. była problemem budzącym zażarte spory między senatorami a posłami, jak również w obrębie każdej z tych izb, co znalazło wyraz w ostrych dyskusjach, zwłaszcza w trakcie sejmku piotrkowskiego 1562/63 r. Przywilej dożywocia nadawany był posesorom, którzy uzyskali dobra królewskie pod różnymi tytułami prawnymi.

Gdy w 1562 r. przystąpiono do egzekucji dóbr, uwaga posłów koncentrowała się m. in. na statucie z 1504 r. Wśród obradujących występowały sprzeczne interesy, które uzewnętrzniały się w wypowiedziach. W trakcie wotów senatorskich wojewoda poznański Janusz Kościelecki zaprezentował ciekawą argumentację. Nie chcąc się zapewne odwoływać do statutów ograniczających władzę rozdawniczą monarchy, mówił: *Jestci tak, iżes W. K. M. oddawać tego wieczystym obaczajem nie mógł; bo iż i sam nie jesteś wieczystym, jedno dożywotnym Panem, przetoż też innym prawem nikomu dawać nie możesz, bo to nie jest wieczyste Królestwo W. K. M.*¹⁰⁵ Wypowiadając się przeciw nadaniom na wieczność, obstawał przy zachowaniu w mocy prawnej nadanych posesorom klauzul dożywocia na dzierzonych dobrach. Senatorzy opierali się naciskom zmierzającym do pozbawienia ich klauzuli dożywocia¹⁰⁶, choć i w tej sprawie nie byli jednomyślni. Jedni domagali się zachowania posesorów dożywoci przy ich dotychczasowych uprawnieniach. Inni wnioskowali, aby dożywocie ograniczało się rzeczywiście do okresu życia jednej osoby, czyli nie było nadawane jako *solidum* – wspólne dzierżenie, ani jako ekspektatywa¹⁰⁷. Ekspektatywa to prawo,

¹⁰³ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 54, relacja z 23 I 1563 r.

¹⁰⁴ W czasie wotowania senatorskiego z postulatami takimi wystąpili abp Jakub Uchański i bp płocki Andrzej Noskowski, *ibidem*, s. 218, relacja z 2 XII 1563 r.

¹⁰⁵ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 13, relacja z 1 XII 1562 r.

¹⁰⁶ *Wielka była rozrywka, rozmowy tumultuosae parvo cum decoro, bo się Panowie zaparli o dożywocia...*, *ibidem*, s. 31, relacja z 14 XII 1562 r. Przedstawiciele senatu wystąpili do posłów z argumentacją, że jeżeli naruszone zostaną prawa dożywotnie posesorów, to będzie to precedensem na przyszłość zagrażającym innym prawom. W odpowiedzi uzyskali: *iż [senatorowie] sami rozebrawszy dobra Królewskie, kazali się wszystkim składać na żywność Królowi i na obronę, podatki z nich wyciągając, przeto warując tego, co w Statucie stoi Alexandrowym, iż deficientibus proventibus Regiis, necessario ex communibus contributionibus esset providendus Status Regius etc...*, *ibidem*, s. 74, relacja z 9 II 1563 r.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 32.

przyręczone pismem królewskim, wyczekiwania posiadania królewszczyzny przez syna, względnie pierwszeństwa nadania królewszczyzny w razie śmierci tenentariusza osobie trzeciej. Kanclerz koronny Jan Ocieski, popierany przez króla, przedstawił opinię senatu w sprawie dożywoci. Bronił on posesorów, argumentując, że naruszenie dożywoci byłoby złamaniem konstytucji Zygmunta I z 1538 r., odnoszącej się do tej kategorii dyspozycji. Argumentacja kanclerza była przejawem demagogii politycznej, albowiem powołaną ustawę uchwalono w innych warunkach politycznych. Wywołana była ona polityką prowadzoną przez królową Bonę. Część senatorów uważała jednak, że statut z 1504 r. zabronił zapisów, z którymi nie jest związana ekstenuacja. Dożywocia były właśnie dyspozycjami, które nie spełniały tego warunku, tym samym były ich zdaniem nieważne¹⁰⁸. Różnice poglądów wystąpiły również wśród przedstawicieli szlachty. Niektórzy z posłów odwoływali się także do statutu Zygmunta I (1538 r.), dającego gwarancje posesorom posiadającym przywileje zaopatrzone w klauzulę dożywocia. Klauzula ta wykluczała możliwość wygaśnięcia zastawu w drodze wykupu, przed śmiercią uprzywilejowanego zastawnika. Inni powoływali się na statut z 1504 r. – zabraniający nadań bez zgody senatu oraz nadań nie uzasadnionych potrzebami Rzeczypospolitej. Pozostali z kolei przytaczali konstytucję z 1550 r.¹⁰⁹, potwierdzającą ważność dożywoci zgodnych z prawem pospolitym. Posługiwali się następującą motywacją: dożywocia pozbawiają państwo dochodów, które zgodnie ze statutem Kazimierza Jagiellończyka z 1454 r., przeznaczone są na utrzymanie króla i na obronę państwa. W związku z tym są one nadane z naruszeniem prawa pospolitego¹¹⁰, czyli nieważne. Wśród senatorów i w tym względzie występowały różnice poglądów. Część pośród nich twierdziła, że każde przyznanie klauzuli dożywocia – niezależnie, kiedy miało miejsce – jest prawomocne. Po stronie broniących dożywoci opowiedział się kanclerz Jan Ocieski, powołując się na konstytucję sejmową z 1538 r. o zachowaniu wszystkich klauzul dożywcotnych¹¹¹. Inni podkreślali, iż klauzula o tym charakterze może odnosić się tylko do jednej osoby, inaczej bowiem łamane są obowiązujące przepisy. Wniosek odnosił się do nadań w dożywocie wspólnie dla dwóch lub więcej osób. Akt ten naruszał postanowienie zakazujące nadań *in solidum*. Podobnie było, gdy dożywocie nadano ojcu z synem, łamano w ten sposób normę o ekspektatywach. Arcybiskup Jakub Uchański – poparty przez wojewodę płockiego Arnolfa Uchańskiego, kasztelanów: kaliskiego Jerzego Konarskiego i chełmskiego Andrzeja Bzickiego – wystąpił przeciw zapisom dożywcotnym. Statut Aleksandra zabraniał czynienia zapisów, które nie uwzględniały warunku ekstenuacji.

¹⁰⁸ *Ibidem*, relacja z 20–21 XII 1562 r.

¹⁰⁹ VL, II, f. 595, pkt 14, zdanie ostatnie.

¹¹⁰ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 32–33, relacja z 22 XII 1562 r.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 32, relacja z 21 XII 1562 r.

Takie nadania w dożywocie były sprzeczne z prawem i powinny ulegać kasacji. W przedmiocie tym i wśród posłów były zdania podzielone.

5.0.1. EKSPEKTATYWA NA DOŻYWCIE

Przywilej dożywocia ograniczał uprawnienia posesora do królewszczyzny na czas jego życia, zaś po jego śmierci dobra powracały do dyspozycji króla. Posesorzy starali się zatem z tego powodu uzyskać przywilej przekraczający zakres dożywocia, a więc który obejmowałby ich zstępnych. Taką formą była ekspektatywa¹¹². Praktyce zmierzającej do koncentracji królewszczyzn w ręku rodów przeciwstawiła się szlachta. Znalazło to wyraz w przedłożonym królowi i senatorom przez posłów projekcie konstytucji o dożywociach¹¹³. Senatorzy podczas narady nad nim, po usunięciu jednego lecz kluczowego postulatu szlacheckiego, ostatecznie go zaakceptowali¹¹⁴. Wyliminowany został punkt, w którym domagano się, aby dochody z dożywoci były wolne, czyli nie obciążone, i by przeznaczone były na obronę¹¹⁵. Ponieważ według posłów, przywileje dożywocia nadane użytkownikom dóbr królewskich pozbawiały Rzeczpospolitą dochodów na jej utrzymanie i obronę, zatem król z senatem i izbą posełską powinien obmyślić sposób uniemożliwiający taką praktykę. Zaaprobowanie takiego warunku pozbawiłoby posesorów materialnych korzyści, które przynosiły im trzymane królewszczyzny, nic więc dziwnego, że został on odrzucony.

5.0.2. SPRZECIWI WOBEC WPROWADZENIA OPLAT OD „GOŁYCH DOŻYWCÓW”

Mimo początkowo wyrażonej zgody na wprowadzenie opłat od utrzymanych nieodpłatnie „gołych dożywoci”¹¹⁶, senatorowie szybko zmienili swoje stanowisko. Zrozumiawszy konsekwencję decyzji, posesorzy królewszczyzn próbują

¹¹² A. Sucheni-Grabowska, z uwagi na charakter, dzieli ekspektatywy na: (a) jednorazowe donacje na rzecz zainteresowanego; (b) donacje związane z utrwaleniem długofalowej polityki rodu do trzymanej królewszczyzny, *też*, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 69. Nastąpiło tu nieporozumienie. W powyższym wyszczególnieniu doszło do pomieszania dwóch różnych pojęć: formy nadania z funkcją społeczną, jaką ma pełnić nadanie. Tymczasem decyzja ekspektatywy to przyrzeczenie posiadające zawsze tą samą formę, niezależnie od intencji monarchy.

¹¹³ *Zrzódlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 33–34, relacja z 19 XII 1562 r.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 34, relacja z 29 i 30 XII 1562 r.

¹¹⁵ *...aby dochody R. P. wolne były propter tuitionem...*, *ibidem*

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 39.

się z tego wycofać¹¹⁷. Wskazując na swoją nieobecność w czasie jej podejmowania, z protestem wystąpił wojewoda sandomierski Stanisław Tarnowski. Powoływał się na ochronę praw nabytych, które powinny być zachowane posesorom. Spotkało się to z poparciem wojewodów: krakowskiego Jordana Spytką z Melsztyna, podolskiego Jana Starzechowskiego, lubelskiego Jana Firleja, jak i innych¹¹⁸. Dwuznaczną postawę zajął podskarbi koronny Walenty Dembiński¹¹⁹.

W wotach senatorskich na sejmie 1563/64 r. podniósł głos przeciw ustawom odnośnie do dożywoci, uchwalonym na minionym sejmie, wojewoda sieradzki Janusz Kościelecki. Zarzucał uregulowaniom prawnym wprowadzonym konstytucjami na poprzednim sejmie naruszenie postanowień statutu z 1538 r.¹²⁰

5.0.3. PRÓBA OGRANICZENIA PRZYWILEJÓW DOŻYWCOCI

Posłowie próbowali, bez skutku, wprowadzić kontrolę dożywoci, dzieląc dożywocia na „dobre” i „złe”. Złe powinny ulec kasacji¹²¹. Wykładnię, co rozumieją posłowie pod sformułowaniem „dożywocia dobre”, podał marszałek izby poselskiej Rafał Leszczyński. Za punkt wyjścia przyjął on statut Kazimierza Jagiellończyka, który – jego zdaniem – obarczał obowiązkiem obrony króla. Żaden prywatny przywilej nie może uchylić tego przepisu¹²².

¹¹⁷ Zob. wypowiedzi wojewodów: sandomierskiego, krakowskiego, podolskiego, lubelskiego, *ibidem*, s. 60, 72–73.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 59–60, relacja z 1 II 1563 r. Zob. wypowiedź kasztelana krakowskiego M. Zborowskiego z 8 II 1563 r., *ibidem*, s. 74.

¹¹⁹ ...*pomni, że się na to byli zgodzili i odstąpili arend ku dobremu R. P., ale widzi, że privata wszystko przekaza. I aczbym nie chciał od tego, co się raz podało, odstępowacz, ale gdy się inni z tem opowiadają, nie chciałby tego na sobie tylko nosić ku pośmiewowi innym, gdyż baczę że ta privata wszystko przekazać ma...*, *ibidem*, s. 60. Z jednej strony deklarował on respektowanie wprowadzonego przepisu o dzierżawach i „gołych dożywociach”, przywdziewając toż osoby mającej na uwadze dobro publiczne – był przecież urzędnikiem królewskim. Z drugiej zaś, jako członek senatu, nie chciał się przeciwstawiać stanowisku reprezentowanemu przez jego większość. Pozytywnie ocenia to wystąpienie W. Dembińskiego J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. II, *Jagiellonowie*, Lwów 1862, s. 296.

¹²⁰ *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 204, relacja z 23 XI 1563 r.

¹²¹ Miało to miejsce po wyrażeniu przez senatorów zgody na podniesienie arend i postąpieniu części dochodów z gołych dożywoci. Zreflektowawszy się, próbowali oni z ustępstw swoich się wycofać, *ibidem*, s. 75–76. Zob. też J. S. Matuszewski, *Dożywocie w dyspozycjach królewskich za Jagiellonów*, CPH 1987, t. XXXIX, z. 1, s. 36.

¹²² ...*nie wątpimy, N. M. K., że żaden przywilej, gdyż jest ius privatum, nie może być tak mocny, żeby ułomek prawu popolitemu jaki nieść miał, gdyż nam rozum a nietylko prawo pokazuje: że żaden i własnego swego imienia nie może inaczej nikomu dać, jedno z tem brzemieniem, z jakim sam dzierżał i miał...*, *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 76.

Klauzule dożywocia na dobrach królewskich nadanych (w użytkowanie, w dzierżawę) nie mogą uchylać obowiązku obrony ciążącego na nich: *...tej tuitiej, którą nam prawo pospolite na dobrach stołu Królewskiego pokazało, żadne dożywocie odejmować nie może*. Posesor otrzymuje królewszczyznę wraz z ciążącym na niej obowiązkiem finansowania obrony, który związany jest z nią nierozzerwalnie. Obowiązku tego nie uchyla uzyskanie przez tenentariuszy klauzuli dożywocia na trzymane dobra. Według Leszczyńskiego, dożywocia dobre to dożywocia przyznane użytkownikom tenut królewskich lub dzierżawcom, którzy wpłacali do skarbu czynsz bądź ponosili inne ciężary na rzecz Rzeczypospolitej w wysokości odpowiedniej do dochodów pobieranych z tenuty¹²³. Złe – to takie, jak „gołe” dożywotnie użytkowanie („gołe dożywocie”) lub dzierżawa za niewspółmiernie niski czynsz. Marszałek izby poselskiej przeciwstawiał się praktyce stosowanej w zakresie dożywocia przez króla, argumentując to tym, iż *nietylko z dobrych a starych summ Król obiecuje nie wykupować, ale też wolne starostwa i possessye bez wszej płacej K. J. M. od stołu swego i R. P. odejmując, dawa pewnym osobom do śmierci, albo też za placą nazbyt małą*¹²⁴. Wskazywał, że monarcha nadaje w użytkowanie do śmierci odbiorcy nadania gratis lub za *placę nazbyt małą*, co pozbawia skarb pożytków potrzebnych na utrzymanie Rzeczypospolitej.

6.1. DYSKUSJE W SPRAWIE ZASTAWÓW

Dużo miejsca w trakcie obrad sejmowych poświęcono problemowi zastawionych królewszczyzn.

6.1.1. WNIOSEK MIKOŁAJA LUTOMIRSKIEGO

Na sejmie 1562/63 r., w trakcie głosowania w senacie nad propozycjami od tronu, zabrał głos kasztelan zawichojski Mikołaj Lutomirski, sprzeciwiając się utracie zastawów przez osoby, które niedawno udzieliły królowi pożyczki.

¹²³ *Slusznie się [...] u tych wszystkich, którzy dzierżą dobra nie zastawne stolice W. K. M., upominamy, aby, biorąc pożytki z tych dóbr, też brzemiona tuitiej, które z temi dobry są od początku nie rozdzielnie złączone, na sobie nieśli, bo wszelkie dożywocia takowe być za dobre prawa pospolite pokazują, które temuż to prawu pospolitemu nie są przeciwne, jako o tem Statut Anni 1550 świadczy. [...] takowe dożywocia bardzo przeciwne prawu pospolitemu, które sub pretextu albo pod przykryciem dożywocia, pożytek wszytek dóbr W. K. M. R. P. odejmują..., ibidem, s. 76, relacja z 9 II 1563 r.; zob. też relacje z 8 II t. r., ibidem, s. 74. Zob. J. S. Matuszewski, *Dożywocie w dyspozycjach...*, s. 36.*

¹²⁴ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 76.

Argumentował: *I wielka by to niesprawiedliwość, aby ten, kto niedawno pieniędzy na Królestwo dał, po Alexandrze miał je tracić [...]. Niechaj raczej ten puszcza, co się już nabral, i tenci mało krzyw kto teraz dał, bo się nie domyślił, aby to złe, gdyż o tym Statucie nie wiedział, bo go nie używano*¹²⁵. Z wypowiedzi wynika, iż mówca zdawał się nie zgadzać z podziałem sum zapisanych na dobrach królewskich na stare i nowe, dla których cezure stanowią 1504 r. W przedmiocie zastawów głos zabrał też arcybiskup Jakub Uchański. Statut Aleksandra z 1504 r. zakazywał zastawiania dóbr królewskich, które po 1504 r. zostały wykupione lub w jakikolwiek inny sposób powróciły do rąk władcy¹²⁶. Na to właśnie w swojej wypowiedzi wskazał prymas. Pozostałe dobra mógł zatem monarcha zastawiać, z tego wniosek, że sumy zapisane po 1504 r. na królewskich nie powinny ulegać przypadkowi¹²⁷. Innego zdania byli posłowie opowiadający się za skasowaniem sum zapisanych na zastawionych dobrach¹²⁸. Stanowisko ich spotkało się z poparciem kasztelana krakowskiego Marcina Zborowskiego¹²⁹.

Na zakończenie sejmów odrzucono wniosek poselski postulujący, aby posesorzy zastawów dokonanych po 1504 r. odkładali od przyszłego sejmów czwartą część dochodów na potrzeby obrony potocznej. Kwarta powinna odpowiadać danym zawartym w inwentarzach sporządzonych przez rewizorów i złożonym podczas sejmów¹³⁰. Monarcha z senatem opowiedział się za wejściem w życie powyższego uregulowania po zakończeniu lustracji królewskich i dostarczeniu inwentarzy dóbr do sejmów¹³¹.

6.1.2. DECYZJA STANISŁAWA WOLSKIEGO

Do znamienitego wydarzenia doszło na sejmie 1563/64 r. Kasztelan rawski Stanisław Wolski posiadał stare listy na zapis 5 tys. florenów, z gwarancją dożywocia na Lanckoronie. Nie podlegały one egzekucji dóbr, co zostało potwierdzone przez sejm w trakcie rewizji listów. Kasztelan rawski jednak *odstąpił i darował tą summą* na potrzeby króla i Rzeczypospolitej.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 17, wypowiedź z 1 XII 1562 r.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 27, wypowiedź z 5 XII 1562 r.

¹²⁷ Przeciwno takiej wykładni statutu występował M. Sienicki już na sejmie 1555 r., o tym już wyżej była mowa zob. s. 62.

¹²⁸ *Huic sententiae contradicebatur a singulis, chcąc wszystkie pod ten Statut inkludować..., Zrządlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 27, relacja z 5 XII 1562 r.

¹²⁹ *...dowodził [...], iż żadna necessitas Reip. nie była takowa, któraby miała ogalać bona mensae Regiae, bo acz potrzeby wielkie bywały z Prussy, z Moskwą, ale ojcowie nasi i my nigdyśmy z podatków, rok podle roku nie wyprzagal; a naostatek i pogłówne było..., ibidem.*

¹³⁰ *Ibidem*, s. 144, relacja z 19 III 1563 r.

¹³¹ *Ibidem*, s. 147 relacja z 20 III 1563 r.

Nadto podjął się płacenia kwarty z tych dóbr, do czego nie był zobowiązany¹³². Charakterystyczna była reakcja senatorów na ten akt, świadcząca o ich stosunku względem egzekucji: *Wtenczas rychło wyszli z Rady: P. Spytek Jordan, krakowski; P. Sieniawski, ruski; P. Starzechowski, podolski wojewodowie i insi niektórzy*. Traktujemy to jako ewidentny wyraz dezaprobaty wobec decyzji podjętej przez kasztelana, jak i negatywnego stosunku do egzekucji.

6.1.3. SPRAWA BIECZA

Stanowisko zajmowane przez Zygmunta Augusta wobec egzekucji wyraźnie ilustruje sprawa zastawu na Bieczu. Biecz zastawiony został przez Zygmunta I Starego¹³³. Monarcha udzielił Sewerynowi Bonerowi listu zastawnego na starostwo bieckie za sumę 10 tys. zł pożyczoną na potrzeby wojny z Zakonem¹³⁴. Starostwo w czasie sejmu 1563/64 r. trzymała Elżbieta – wdowa po Stanisławie Bonerze, synu Seweryna, córka wojewody krakowskiego Spytka Jordana, zamężna po raz drugi za kasztelanem czchowskim Mikołajem Ligęzą. Ponieważ nadanie to było dokonane po statucie Aleksandra, posłowie zaproponowali następujące rozwiązanie. Odwołując się do statutu Kazimierza Jagiellończyka z 1454 r., statutu Aleksandra (1504 r.) i konstytucji sejmu 1562/63 r. *O summach nowych na królestwie*¹³⁵, uznali: po pierwsze – nieważność przywileju naruszającego statut Kazimierza Jagiellończyka zabraniającego nadań na grodach z jurysdykcją sądową, po drugie – iż złamany został również statut Aleksandra z powodu nieuwzględnienia w akcie nadania warunku ekstenuacji.

Chcąc zadośćuczynić postanowieniom konstytucji *O sumach nowych na królestwie*, na mocy której nadania z okresu ostatniej wojny z Zakonem miał rozpatrywać sąd sejmowy, posłowie wnioskowali, aby zajął się on sprawą Biecza i zdecydował, czy suma i zastaw mają ulegać przypadkowi.

Postulowali zarazem, iż suma pożyczki podlegać ma ekstenuacji – począwszy od bieżącego sejmu, aż do umorzenia długu. W tym celu rewizorzy udadzą się do starostwa, by spisać inwentarz i ustalić wysokość ekstenuacji. Ekstenuacja powinna obejmować tylko trzy części, natomiast czwarta część w całości powinna być składana od teraz na obronę potoczną¹³⁶.

Mamy tu do czynienia z próbą obejścia statutu Aleksandra, bowiem według wnioskodawców, ekstenuacja nie miała być liczona od chwili powstania zastawu, czyli od 1520 r. Było to rozwiązanie jednak i tak

¹³² *Ibidem*, s. 237, relacja z 14 XII 1563 r.

¹³³ Sprawie tej poświęciła dużo uwagi A. Dembińska, zob. *też*, *Polityczna walka...*, s. 153–158.

¹³⁴ PSB, t. II, s. 300, s. v. Seweryn Boner (autor W. Pocięcha).

¹³⁵ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 224; VL, II, f. 613–614, pkt 14.

¹³⁶ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 225, wypowiedź z 3 XII 1563 r.

w miarę korzystne zarówno dla posesora, jak i monarchy. Do chwili uzyskania dochodów, które zamortyzowałyby całkowicie wyłożone przez zastawnika pieniądze, trzymałby on starostwo, unikając utraty sum z mocy statutu. Po dokonaniu potrącenia wierzytelności starostwo wróciłoby do rąk króla. Mimo to, Zygmunt II August wydał dekret, w którym uznając przywilej dla Bonarów za przeciwny statutom, podejmował się wykupić (spłacić) sumę zastawną na starostwie *swemi własnymi pieniędzami* w ciągu 12 tygodni, ponadto zaakceptował jeden z warunków postulowanych przez posłów aby kwarta każdego roku szła z Biecza na obronę¹³⁷.

Przyjęte rozwiązanie nie było korzystne z punktu widzenia interesów Rzeczpospolitej. Monarcha nie dysponował środkami pieniężnymi na wykup dóbr z zastawu, w rezultacie starostwo nadal pozostałoby w posiadaniu córki wojewody krakowskiego. Decyzja ta, niezgodna z celem egzekucji, podjęta była wbrew materialnym interesom władcy, a na korzyść córki wspomnianego dygnitarza. Do sprawy powrócono po paru dniach. Król wydał wówczas kolejny dekret nadający kasztelanowej czchowskiej klauzulę dożywocia na prawie zastawu. Starostwo miało pozostawać aż do śmierci w jej rękach. Zdaniem posłów, postanowienie to było naruszeniem prawa, gdyż suma zapisana na Bieczu, będąc na skupie nie mogła równocześnie być nadana w dożywocie. Zarządzone zostało w tej sprawie głosowanie¹³⁸.

Wojewoda krakowski opowiedział się za dożywociem na starostwie dla swojej córki. Wnioskował, aby sumę uznać za starą, na której jego córka *ma dożywocie, którego póki nie wydzierzy, ma przy niem stać*. Podał inny przykład kobiety trzymającej dożywocie na starostwie. Zabiegając usilnie o to, aby pozostało w jej rękach, gotów był do ustępstw. Zapowiadał, że wskaże *czlowieka godnego do sprawowania sądownictwa, na którego wychowanie dam 100 grzywien, dam fl. 200, i czwartą część Rzeczy P. na obronę*¹³⁹. Uzyskał poparcie części senatorów, którzy wstawili się za utrzymaniem dekretu na dożywocie dla p. Czchowskiej¹⁴⁰. Przeciw kolejnemu

¹³⁷ *Ibidem*, s. 225 (wypowiedź z 4 XII 1563 r.), 230, zob. też s. 234 – wystąpienie Rafała Leszczyńskiego.

¹³⁸ Głosowanie odbywać się miało w obecności przedstawicieli posłów, co było formą presji na postawy senatorów. Rafał Leszczyński mówił: *A tak prosimy W. K. M., aby tu przy nas, którzy do tego sądu wedle Konstytuciej Sejmu przeszłego należymy Panowie Ich M. wszyscy wotować raczyli i zdanie swe dali, a my też tu mamy swe deputaty, którzy tego będą słuchali. A my też wzdzy wszyscy znać i wiedzieć będziemy, kim się co dzieje...*, *ibidem*, s. 230, wypowiedź z 10 XII 1563 r.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 230–231, wypowiedź z 10 XII 1563 r.

¹⁴⁰ Byli to: abp gnieźnieński Jakub Uchański; biskupi: kujawski, płocki, chełmski, kamieniecki; kasztelan: krakowski i sieradzki. Przeciwni byli: wojewodowie: brzeski, inowrocławski; kasztelan: sandomierski, rawski, łędzki, małogoski, i podkanclerzy koronny, którzy odwołując się do pierwszego dekretu królewskiego orzekającego, iż suma na Bieczu jest na skupie i z tego względu nie może być na niej dożywocie, powtarzali argument wysunięty wcześniej przez posłów, *ibidem*, s. 231, 234.

dekretowi królewskiemu wystąpili posłowie, zwracając uwagę, że przy obsadzie starostwa pod uwagę są brane: wiek, wiedza, dobre urodzenie i zasługi. Musi to być osoba mogąca sprawować sądy osobiście, czyli nie może to być niewiasta¹⁴¹.

Do dyskusji włączył się starosta radziejowski Rafał Leszczyński, przytaczając dotychczasowe argumenty, które przemawiały przeciw pozostawieniu starostwa bieckiego w rękach córki wojewody krakowskiego. Odwołał się do statutu Króla Kazimierza Jagiellończyka o *summach na głównych zamkach zapisanych*, zabraniającego zastawiać starostwa sądowe. Argumentował, że tylko dożywocie na starej sumie było prawomocne, tymczasem zapis na starostwie bieckim nie był taką sumą, dlatego dożywocie na nim nie powinno być utrzymane. Kobieta może dzierżyć dożywocie, lecz nie na *głównym starostwie*. Wniósł zatem, iż aby kasztelanowa nie ponosiła uszczerbku na majątku, należałoby sumę i dożywocie przenieść na inną królewszczyznę. Podkreślał niezdadność posesorki do trzymania starostwa sądowego¹⁴². Debata toczyła się 11 grudnia, a jej rozstrzygnięcie monarcha odłożył na 13 XII 1563 r. Tego dnia król uznał dekret, iż suma zapisana na starostwie jest na skupie. Uznał zastaw poczyniony wbrew prawu za legalny, ważny. Nawet nie wprowadził warunku ekstenuacji. Na tej sumie ma p. Czchowska dożywocie¹⁴³. Król motywował rozstrzygnięcie następująco: iż – po pierwsze – poprzez taką decyzję chce, aby obowiązkom, które są nałożone na monarchę, uczynić zadość, oraz po drugie – że prawo pospolite wymaga od niego, aby podejmował decyzję mając na uwadze dobro Rzeczypospolitej, *nic się na żadną stronę nie oglądając*¹⁴⁴.

Uzasadnienie monarsze rozmijało się z rzeczywistością. W rezultacie mamy tu do czynienia z moderacją. Całe to postępowanie dowodzi, że monarcha nie czuł się związany przepisami i nie zamierzał traktować egzekucji poważnie. Decyzja królewska była korzystna dla tenurariusza, któremu udało się dzięki powiązaniom rodzinnym i poparciu części senatu, a głównie poparciu (łasce) Zygmunta Augusta uniknąć utraty starostwa sądowego¹⁴⁵.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 232.

¹⁴² *Ibidem*, s. 234. R. Leszczyński prosił, *abyś raczył W. K. M. we wszech punkciech i klauzulech, tę nową Konstytucją i nasze wszystkie inne swobody i prawa w całości zachować raczył...*, *ibidem*, s. 234.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 237.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 236, 237.

¹⁴⁵ Mąż zainteresowanej, Mikołaj Ligęza objął funkcję starosty, PSB, XVII, red. B. Leśniodorski, Wrocław 1972, s. 318, s. v. Ligęza Mikołaj (autor H. Kowalska).

6.2. ROZSTRZYGNĘCIA PRAWNE

Częściowe zakazy zastawiania dóbr królewskich ustanawiane były już przed 1504 r.¹⁴⁶ Dalsze ograniczenia w rozdawnictwie dóbr królewskich wprowadził statut Aleksandra z 1504 r.¹⁴⁷ Interpretacja statutu powodowała powstanie rozbieżności wśród obradujących, co zmusiło ich na sejmie 1562/63 r. do przyjęcia jednolitej wykładni aktu¹⁴⁸.

Gdy przystąpiono do egzekucji w 1562 r., zajęto się sprawą zastawów. W konstytucji *O statucie Króla Alexandra*, wśród wyliczonych dyspozycji królewskich podlegających egzekucji, nie wymieniono tej kategorii dyspozycji na królewskich. Nie oznaczało to jednak wyłączenia spod egzekucji zastawów. W konstytucji *O rewizji listów* zamieszczono je wśród dóbr, *któreby exekucyi podległy, tak w domach, zastawach, y dożywociach*, których rewizja listów została odłożona do następnego sejmu¹⁴⁹. Na następnym sejmie (1563/64 r.), w konstytucji o statucie *Alexandrowym* wyliczono wśród dóbr królewskich objętych rewizją również dobra zastawione¹⁵⁰.

Dyspozycje zastawne na dobrach królewskich przeprowadzone przed 1504 r. zwane były „starymi sumami”, w przeciwieństwie do tych, po roku 1504, które określano jako „nowe sumy”.

6.2.1. STARE SUMY

Za punkt wyjścia przyjęto powszechność obowiązywania statutu Aleksandra, który stawał się *lex generalis*, od której były wyjątki. Pozostawiono w mocy prawnej dyspozycje królewskimi dokonane przed 1504 r., o ile nie naruszały postanowień statutu Kazimierza Jagiellończyka¹⁵¹.

◆ Prawomocność czynności prawnych na starych sumach. Ustawodawca zajął się kwestią prawomocności czynności prawnych dokonywanych przez posesorów na zastawach na starych sumach.

1. Konstytucja *O statucie Króla Władysława, de bonis magnae procurationis* z roku 1562/63 unormowała sprawę łączenia, odnowienia czy przeniesienia

¹⁴⁶ Zob. cz. A, rozdz. I, pkt 1.1, s. 21 i n.

¹⁴⁷ *Ibidem*, pkt 1.3, s. 25.

¹⁴⁸ Zob. cz. B, rozdz. I, pkt 1.3, s. 96.

¹⁴⁹ VL, II, f. 621–622, pkt 51.

¹⁵⁰ ...listy [...] wszystkie, z wielką pilnością [...] rewidowali [...] nie folgując Stanom żadnym [...] na każde darowizny, lenna, zastawy, dożywocia, frymarki, y fundusze po Alexandrze..., VL, II, f. 633–634, pkt 5.

¹⁵¹ Zob. cz. B, rozdz. I, pkt 1.2, s. 95.

zapisów dokonanych przed 1454 r. z jednych dóbr królewskich na drugie. Jeżeli w dokumencie odnoszącym się do takiej czynności brak było informacji o dacie powstania starych zapisów, zaś posesor nie posiadał na potwierdzenie tej czynności starych dokumentów, ustawodawca przewidywał następujące rozwiązanie. Strona mogła wykazać przez świadków, że w trakcie łączenia, odnowienia czy przeniesienia zapisów były przedstawione stare listy¹⁵². Druga możliwość, którą mógł wykorzystać zastawnik, było wykazanie, że stare dokumenty znajdują się w posiadaniu kancelarii królewskiej¹⁵³. Wówczas taką czynność prawną uznawano za prawomocną i zapis nie ulegał przepadkowi. Przyjęte uregulowanie prawne wyrażało ochronę interesów posiadaczy.

2. Prawodawca uregulował na sejmie 1562/63 r. zasady postępowania w przypadku zaistnienia wątpliwości co do daty ustanowienia zastawu. Konstytucja odnosiła się do przypadków, w których listy dotyczące starych zastawów zostały odnowione bądź złączały sumy, lub gdy stracone przez posesora zostały odnowione lub przeniesione. Zastawnik twierdził, że był to zastaw w starych sumach, lecz w dokumencie nie było daty, a zastaw był potwierdzony jedynie dokumentami późniejszymi. Powstawało podejrzenie, że zastaw został ustanowiony po roku 1504, czyli powinien podlegać egzekucji. Ustawodawca uznawał jednak, że nawet gdyby dokumenty, którymi dysponował posesor nie były: (a) inserowane do metryki koronnej; (b) nie zawierały informacji o dacie dokonania zapisu; (c) nie wymieniały imienia monarchy, za którego były wystawione¹⁵⁴, to i tak zachowują swą prawomocność. Brak daty w odnowionym dokumencie lub złączającym czy przenoszącym sumy nie pociągał za sobą negatywnych konsekwencji dla posesora. Dyspozycję prawną, której dotyczył odnowiony dokument, traktowano jako starą (powstała przed 1504 r.), a królewszczyzna nie podlegała egzekucji. Wpis korzystny dla posesora zachowywał ważność. Istotne, że nie musiał on udowadniać swoich racji. Obowiązek ten został przerzucony

¹⁵² Posesor dokonując tych czynności, pokazał, iż takowe stare listy, Królewskie do rąk swych brali..., VL, II, f. 611, pkt 6.

¹⁵³ VL, II, f. 612, pkt 6. Tak już K. Chłapowski, *Realizacja reform...*, s. 18.

¹⁵⁴ VL, II, f. 613, pkt 12, *O złączeniu summy, y odnawianiu starych listów*. Na problem zwrócił uwagę J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 7, polemizując z poglądem wyrażonym przez K. Chłapowskiego, który stwierdził, że do rozstrzygnięcia wątpliwości wystarczyło złożenie przez zainteresowanego przysięgi. Miała ona poświadczyć, że złączenie bądź odnowienie sum nie miało na celu wyrządzenia szkód Rzeczypospolitej, zob. K. Chłapowski, *Realizacja reform...*, s. 18. Tymczasem, według J. S. Matuszewskiego, warunek złożenia przysięgi adresowany był do pewnej kategorii posiadaczy. Przychylając się do Jego zdania, uważamy, że nastąpiło tu nieporozumienie. W konstytucji *O złączeniu summy, y odnawianiu starych listów* nie zamieszczono wymogu złożenia przez posesora przysięgi. K. Chłapowski przypisał tej konstytucji postanowienie o przysiędze, które ustawodawca zawarł w innej, mianowicie *O przysiędze y dziale* (VL, II, f. 613, pkt 13). Problem w tym, że dotyczą one dwóch różnych kwestii; pierwsza odnosi się do odnawiania lub złączania starych sum, druga do dopisywania nowych sum do starych.

na króla. To monarcha musiał przedstawić *stare listy oryginaly* na sejmie. Odwołano się w tym przypadku do konstytucji sejmu 1538 r. *De libris seu registris Cancellariae*¹⁵⁵, która ograniczała w sporach o posiadanie królewszczyzn wartość dowodową Metryki Koronnej. Król nie mógł w sporze wykorzystać dokumentów wpisanych do Metryki. Takie rozwiązanie wpływało osłabiająco na skuteczność egzekucji, idąc po linii obrony interesów tenutariuszy zastawnych.

3. Osobny przepis poświęcono zapisom na dobrach królewskich dokonanym przed rokiem 1504. Tenutariusz był legalnym posiadaczem zastawu uzyskanego przed 1504 r. W kontrakcie od czasu powstania zastawu nastąpiły zmiany. Przystąpiwszy do egzekucji, ustawodawca musiał się zająć tą kwestią i rozstrzygnąć o ważności lub nieważności wprowadzonych zmian. Znajdzie to wyraz w postanowieniu regulującym postępowanie w sytuacji, gdy posesor zastawny już po wydaniu statutu Aleksandra, w zamian za przeniesienie zapisu na inne dobra (przynoszące większe dochody) bądź z innego powodu, rezygnował w części lub w całości z sumy zapisanej przed rokiem 1504 na królewszczyźnie¹⁵⁶. Postanowiono, że posesor powinien przysięgą potwierdzić składane oświadczenie co do wysokości sumy, którą odstąpił, jeżeli w dokumencie stwierdzającym taką transakcję nie została wymieniona wysokość sumy ustąpionej z długu królewskiego zapisanego na królewszczyźnie. Przeniesienie zapisu w zamian za rezygnację z jego części nie pociągało dla posesora żadnych negatywnych konsekwencji. Król i sejm uznali, że decyzje egzekucyjne nie dotyczą zmian dokonanych w kontraktach. Posesor znajdował się w korzystnej sytuacji. Gdy doszło do porozumienia o zmianie w treści kontraktu na niekorzyść monarchy, ten chcąc wykupić królewszczyznę, musiał zapłacić całą sumę sprzed zamiany, mimo że posesor z zamienionych dóbr uzyskiwał większe dochody. Dobra nie podlegały egzekucji dopóty, dopóki tenutariuszowi nie posiadającemu nawet na nich klauzuli dożywocia, nie została zwrócona cała kwota zastawna przez dłużnika (monarchę). Dyspozycja przybierała wówczas postać zastawu antychretycznego – dobra znajdowały się w ręku posesora do chwili spłacenia przez dłużnika całego długu. Przepis zapewniał ochronę praw nabytych przez posesora. Jeśliby posesor uzyskał przywilej dożywocia, to spłata przez monarchę sumy zastawnej nie zagrażała jego władaniu dobrami.

4. Statut Aleksandra z 1504 r. zakazywał dokonywania kolejnych zapisów na już obciążonych dobrach królewskich, które zmieniałyby wysokość kwoty uprzednio zawartych kontraktów zastawnych¹⁵⁷. Postanowienie nie było w praktyce przestrzegane. Sejm 1562/63 r. poświęcił temu zagadnieniu

¹⁵⁵ VL, II, f. 528–529.

¹⁵⁶ VL, II, f. 611–612, pkt 7; zob. K. Chłapowski, *Realizacja reform...*, s. 18.

¹⁵⁷ VL, I, f. 299.

konstytucję *O przysiędze i dziale*¹⁵⁸, zajmując się przypadkami dopisywania do starych sum nowych, które w myśl statutu z 1504 r. winny ulec przepadkowi. Ustawodawca postanowił tymczasem inaczej, odchodząc od przyjętej uprzednio generalnej zasady. Gdy powstało podejrzenie, że potomek posesora wykorzystał odnowienie listów dla powiększenia wysokości zapisu na królewskości, postanowiono, że ma on złożyć przysięgę, iż *takowe summy nie na oszukanie ani szkodę Rzeczypospolitej są przypisane*. Działanie potomka traktowano jako przeprowadzone w dobrej wierze. Prawodawca nakładał jednak na posiadacza wymóg dowiedzenia przysięgą, że nie działał „na znowie”. Zmieniony zapis pozostawał w mocy, co w efekcie prowadziło nie do egzekucji statutu 1504 r., lecz do uchylecia jednego z jego postanowień.

◆ **Dożywocia na starych sumach.** Ustawodawstwo antyrozdawnicze nie dotyczyło zastrzeżeń dożywotnich praw tenentariusza do zastawionej królewskości¹⁵⁹. Zainteresowały się nimi dopiero konstytucje szesnastowieczne (z lat 1538 i 1550), które nie wprowadzały ograniczeń, lecz gwarantowały nienaruszalność takich zastrzeżeń. Pierwsza z nich zapobiegać miała bezwzględnemu usuwaniu przez królową Bonę zastawników dóbr królewskich – także tych, którzy otrzymali od władcy zapewnienie dożywotniej nieusuwalności¹⁶⁰. Druga natomiast potwierdzała ważność nadania charakteru dożywotniego prawom tenentariusza, z zastrzeżeniem, *które prawu pospolitemu nie są przeciwne*¹⁶¹. Można się tu co prawda domyślać, że intencją ustawodawcy było wyłączenie spod udzielanej gwarancji tych klauzuli dożywocia, które dotyczyły nadań sprzecznych z prawem. Jednak nie sformułował on tego we właściwy sposób i w rezultacie unormowanie to nie mogło odegrać należytej roli, tym bardziej że konstytucja z 1538 r. nie przewidywała żadnych ograniczeń. Możliwe więc było skuteczne powoływanie się na to postanowienie (1550 r.) w toku egzekucji, w celu ochrony nadania na tę gwarancję nienaruszalności dożywocia.

1. W czasie przeprowadzania egzekucji dóbr klauzule dożywocia stanowić mogły dogodny instrument do ochrony sprzecznych z prawem dyspozycji. Próbuąc zapobiec takiemu procederowi, egzekucjoniści przyjęli następujące rozstrzygnięcie ustawowe: uznali za skuteczne te klauzule dożywocia, które

¹⁵⁸ VL, II, f. 613, pkt 13.

¹⁵⁹ Klauzula dożywocia – przypomnijmy – dotyczyć może tylko dyspozycji czasowych.

¹⁶⁰ VL, I, f. 531, *De advitalitatibus*. A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław 1967, s. 128 i n.; J. S. Matuszewski, *Dożywocie w dyspozycjach...*, s. 36.

¹⁶¹ *Wszakoz dozywocia y konsensy wszystkie podle statutu w mocy zostawiamy, które prawu pospolitemu nie są przeciwne...*, VL, II, f. 595, pkt 14, zdanie ostatnie.

zostały nadane przed rokiem 1440¹⁶². To rozstrzygnięcie może być uznane za nowe uregulowanie. Wyjaśniało ono to, co na pozór winno być oczywiste: nadania niezgodne z prawem pozostają takimi, mimo uzyskania przez tenutariusza klauzuli dożywocia. Ale skoro ustawodawca uznał jego skuteczność...

Obserwujemy zatem pewną niekonsekwencję prawodawcy. Raz uznał on bowiem ważność sprzecznych ze statutem Warneńczyka nadań, tłumacząc to brakiem statutowej sankcji, a następnie unieważnił gwarancje dożywocia, mimo że nie było do tego żadnej podstawy prawnej. Charakterystyczne, że klauzule dożywocia nadane poza Wielkorządami takimi restrykcjami nie zostały objęte.

Sejm pominął natomiast decyzję z 1550 r. znoszącą wszelkie formy dyspozycji o charakterze ekspektatyw i nadań *in solidum*¹⁶³. W efekcie musiał jednak odrębne miejsce poświęcić skuteczności klauzul dożywocia.

2. Podjęte zostały również inne decyzje zmierzające do określenia (ograniczenia) praw współwłaścicieli tenuty dzierżonej z przywilejem dożywocia. Co prawda przyjęto na wstępie jako zasadę, iż *dożywocie na każdej starej sumie jest dobre*¹⁶⁴; dalej jednak wprowadzono szereg ograniczeń. Rozstrzygnięcia dotyczyły następujących sytuacji:

- a) dożywocia nadanego ojcu wraz z dziećmi¹⁶⁵;
- b) dożywocia nadanego *in solidum* ojcu z synem;
- c) dożywocia nadanego *in solidum* braciom.

Ad a. Przewidziano różne rozwiązania wówczas, gdy egzekucja miała objąć uczestników niedziału, którzy jako zastawni współwłaściciele majątku (w skład którego wszedł zastaw) byli odbiorcami klauzul dożywocia. W sytuacji, gdy ojciec zmarł przed rozpoczęciem sejmu (1562 r.), konstytucja określała stanowisko synów, którzy objęli tenetę po zmarłym ojcu. Według postanowień konstytucji, prawo dzierżenia przejąć mógł tylko jeden z potomków, mimo istnienia między synami niedziału w zakresie prawa dożywocia. Pozostali zostali od niego wykluczeni. Ograniczono zatem uprawnienia nabyte już wcześniej¹⁶⁶. Ustawodawca nie rozstrzygnął, jak ma się kształtować sytuacja tych dożywców, które *in solidum* nadano żyjącemu jeszcze w czasie sejmu 1562 r. ojcu wraz z synami¹⁶⁷. Nie wiemy więc, czy synowie z ojcem

¹⁶² VL, II, f. 612, pkt 8, zdanie ostatnie. Według K. Chłapowskiego, dożywocia w wielkorządach zostały unieważnione z uwagi na pozostawanie tych dóbr w bezpośrednim zarządzie skarbowym, *tenże, Realizacja reform...*, s. 17. Z krytyką tego poglądu wystąpił J. S. Matuszewski (*Postanowienia i realizacja...*, s. 5). Autor powołał się na tekst konstytucji, w którym ustawodawca rozstrzygnięcie motywował, że dobra wielkorządowe: *całe a nierozdzielne być mają wszystkie zachowane*. Wywołany on był względami praktycznymi, zmierzającymi do stworzenia sytuacji prawnej umożliwiającej skupienie tenut wyodrębnionych z wielkorządów.

¹⁶³ VL, II, f. 595, pkt 14.

¹⁶⁴ VL, II, f. 615, pkt 19.

¹⁶⁵ *Ibidem*, pkt 20.

¹⁶⁶ Wydaje się, że mamy tu do czynienia z ustawowym ograniczeniem niedziału.

¹⁶⁷ Nie wiadomo, czy do tego przypadku należy zastosować przepisy tekstu rozpoczynającego się od słów: *Dożywocie ojcowi z synem dane...?*, VL, II, f. 616, pkt 22.

zostali pozbawieni dożywocia, czy też miało ono przejść jedynie na pierwszego z prawnych następców ojca, czy też po jego śmierci nadal wszyscy uczestnicy niedziału pozostawali uprzywilejowani.

Ad b. Egzekucjoniści zakwestionowali wspólne prawa żyjących w niedziale ojca i syna, uznając, że ojciec może co najwyżej uprawnienia dożywotnika skutecznie przenieść na syna przed zakończeniem sejmu: *...gdzie więc synowi possessionem puści przed niniejszym Sejmem, albo konluzją Sejmową*¹⁶⁸.

Ad c. Nie uszanowano także praw braci niedzielnych (ani wydzielonych): *dożywocie dwiema braci dane*¹⁶⁹. Egzekucjoniści postanowili, że dożywocie tego rodzaju zachowuje ważność, jeśli przed zakończeniem sejmu bracia przekazażą je jednemu z nich. W przeciwnym wypadku dożywocie wygasa po śmierci pierwszego z współwłaścicieli.

3. Egzekucyjną sankcją nie dotknięto natomiast przywileju dożywocia wspólnot małżeńskich: *Dożywocie mężowi z żoną dane, a iednoby z nich umarło, albo umrze: tedy superstes w dożywociu zostawa*¹⁷⁰.

◆ Zastawy niezgodne z prawem sprzed 1504 r. Sejm zajął się zastawami dokonanymi przed 1504 r. wbrew ograniczeniom prawnym.

1. Dożywocia na zastawionych starostwach sądowych w wielkorządach po 1454 r. Ustawodawca zajął się dożywociami nadanymi po 1454 r. posesorom na zastawionych starostwach sądowych w dobrach wielkorządowych. Statut Kazimierza Jagiellończyka nie zabraniał nadawania przywileju dożywocia. Sejm 1562/63 r. postanowił, że klauzule takie na starostwach sądowych nie mogły być utrzymane w mocy¹⁷¹. Decyzję można uzasadnić tym, iż klauzula dożywocia nie była samodzielnym tytułem prawnym. W sytuacji, gdy dyspozycja królewska zastawu na starostwie sądowym, dokonana po 1454 r. była nieważną, to przywilej dożywocia nie mógł na takim starostwie uzyskać mocy prawnej. Kasacja dożywoci naruszała zasadę praw nabytych. Ustawodawca pozbawił nadania zastawne ochrony, znosząc klauzule dożywocia. W efekcie, zastaw dożywotni stawał się zastawem na skupie¹⁷². Podyktowane było to względami praktycznymi, które miały

¹⁶⁸ Pewnym ograniczeniem dotknięto tenentariuszy starostw sądowych, którzy mogli korzystać ze wskazanego przywileju przekazania dożywocia na potomka, o ile ten spełnia warunek wieku, doświadczenia: bowiem *Officia sądowe mają być dawane aetate, intelligentia bene vigentibus* (VL, II, f. 616, pkt 22).

¹⁶⁹ *Dożywocie braciej dane, bądź dwiema, bądź więcej*, VL, II, f. 616, pkt 21 i 23.

¹⁷⁰ VL, II, f. 616, pkt 24.

¹⁷¹ VL, II, f. 612, pkt 8, zdanie trzecie.

¹⁷² *Ibidem*.

umożliwić szybkie skupienie wyodrębnionych z wielkorządów tenut¹⁷³. Do momentu skupu dobra znajdowały się w ręku aktualnego posesora. Tenutariusze zabiegali o zastrzeżenie w przywileju, aby skupu dokonywał tylko monarcha, z wyłączeniem osób trzecich. Było to rozwiązanie korzystne, albowiem król zwykle nie posiadał na ten cel gotówki. W przypadku braku zastrzeżenia, władca mógł zezwolić osobie trzeciej na wykupienie dóbr w zamian za uzyskane od niego ustępstwa, korzyści.

Przepis nie dotyczył dożywoci na królewskich ziemiach znajdujących się poza obszarem dóbr wielkorządów krakowskich.

2. Kasata zapisów na starostwach sądowych. Na mocy przywileju nieszwawskiego ulegały kasacie zapisy na powiatach, ziemiach, grodach (zankach), z którymi wiązała się jurysdykcja sądowa. Konstytucja z 1562/63 r. (*O statucie Króla Kazimierza*) powtórzyła to postanowienie, odnosząc je do dóbr zastawionych zarówno po 1454 r., jak i po 1504 r. W statucie powtórzono zasadę ogólną zawartą w konstytucji *O statucie Króla Aleksandra*.

3. Działy spadkowe na zastawach starostw sądowych. Sejm 1562/63 r. w konstytucji *O statucie Króla Kazimierza* musiał zająć się kłopotliwą kwestią relacji między spadkobiercami odbiorców zakwestionowanych nadań zastawnych¹⁷⁴. Postanowiono, że ówczesni tenutariusze-spadkobiercy, którzy w wyniku działów rodzinnych weszli w posiadanie zastawów na starostwach sądowych, a wskutek egzekucji je tracili, nie mogą sami ponosić majątkowych skutków decyzji sejmowych¹⁷⁵. W związku z tym unieważnione zostały działy majątkowe, którymi objęte były dobra podległe egzekucji. Między zainteresowanymi stronami miały być przeprowadzone ponowne działy majątkowe, z wyłączeniem z masy podlegającej podziałowi spadkowemu dóbr objętych egzekucją, jak również z uwzględnieniem inwestycji poczynionych przez dotychczasowego posiadacza dóbr¹⁷⁶. Ustawodawca miał na celu ochronę osób, którym z ojcowizny w udziale nie przypadło nic względnie niewiele, zaś ich część spadkowa objęła dzierżoną przez spadkodawcę w zastawie królewskiej. Ciężar egzekucji miał się rozkładać równomiernie na wszystkich uczestników działu – następców prawnych odbiorcy nielegalnego zapisu.

¹⁷³ Uwagę na to zwrócił J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 5. Zdaniem K. Chłapowskiego, spowodowane to było tym, że wielkorządy znajdowały się w bezpośrednim zarządzie skarbowym, tenże, *Realizacja reform...*, s. 17. Pogląd ten nie znajduje potwierdzenia w konstytucji *O statucie Króla Władysława, de bonis magnae procurationis*, VL, II, f. 612, pkt 8, w której ustawodawca uzasadnił skup dóbr tym, że *całe nierozdzielne bydy mają wszystkie zachowane*.

¹⁷⁴ *Ibidem*, pkt 4.

¹⁷⁵ Kwestię tę przedstawiam idąc za J. S. Matuszewskim, *Postanowienia i realizacja...*, s. 6.

¹⁷⁶ VL, II, f. 611, pkt 5.

6.2.2. NOWE SUMY

Nowe sumy to kwoty pożyczek udzielonych królowi po 1504 r., a zabezpieczone na królewskich zastawach pod postacią zastawów. Ustawodawca postanowił, iż *wszystkie summy po statucie Króla Alexandra zapisane, tracone być mają*¹⁷⁷. Przepadkowi miały ulec nawet pożyczki udzielone pod zastaw za ekstenuacją. Decyzję uzasadniono następująco. Po wydaniu statutu Aleksandra nie było takiej konieczności, która zmuszałaby monarchę do zaciągania pożyczek. Jeżeli nawet taka konieczność zaistniała, to uchwalano tak *wielkie podatki*, że nie było potrzeby uciekania się do pożyczek pod zastaw królewskich. Przewidywano jednak w pewnych wypadkach odstępowania od tej reguły, obejmując zapisy sprzed 1504 r.

◆ Dożywocie na nowych sumach i zmiana w nadanie wieczyste. Sejm uregulował sytuację zastawników, którzy uzyskali od króla przywilej dożywocia, a następnie wystarali się o zmianę tytułu prawnego trzymanej królewskiej sumy – z zastawu na nadanie wieczyste. Tej rzeszy tenutariuszy dotyczyła konstytucja sejmu 1562/63 r. *O dożywociach na straconych summach*¹⁷⁸. Zastaw i zamiana statusu trzymany dóbr na wieczność zostały dokonane już po wydaniu statutu Aleksandra. Podlegały zatem negatywnym konsekwencjom wynikającym z egzekucji. Dyspozycja na wieczność była nieważna, z kolei suma zastawna powinna być ulec przepadkowi. Zdawali sobie z tego sprawę senatorzy, co znalazło wyraz w wypowiedzi uzasadniającej zgodę senatorów na wspomnianą konstytucję: *Jeżeli by też która zamiana rewiziej potrzebowała [...], Ich M. pozwalają, to opatrzywszy, aby nikomu deteriori conditione nie były imiona, niż natenczas były, kiedy zamianę czynił, wracane*¹⁷⁹. Panowie zgadzali się na uregulowanie prawne, ale pod określonym warunkiem. Ustawodawca zaaprobował powyższe stanowisko. Postanowiono, że dyspozycja zmieniająca dzierżenie prawem zastawu z dożywotniego na nadanie wieczyste była nieprawomocna. Tenutariusz tracił własność, stając się na powrót zastawnym posesorem mającym dożywocie na królewskiej sumie. Odstąpiono w tym wypadku od postulatu szlacheckiego wysuniętego na sejmie 1558/59 r., według którego, gdyby zaistniała powyższa sytuacja prawna, posesor miał tracić od zaraz królewską sumę. W konstytucji *O dożywociach na straconych summach* ustawodawca nie wskazał tytułu prawnego dzierżenia, który miał być chroniony klauzulą dożywocia. Było to istotne, zważywszy, że dotychczasowy tytuł prawny ulegał przepadkowi.

¹⁷⁷ VL, II, f. 613, pkt 14, *O sumach nowych na Królestwie*.

¹⁷⁸ *Ibidem*, pkt 11.

¹⁷⁹ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 39, relacja z 8 XII 1563 r.

◆ Ochrona praw posesora, który nabył zastaw z nową sumą. Unieważnienie *nowych sum*, czyli dyspozycji zastawnych poczynionych po 1504 r., uderzało w posesorów. Egzekucja dotyczyła osób nabywających w dobrej wierze dobra od innych, które otrzymały królewsczyny od monarchy z naruszeniem prawa, a następnie uznając je za dziedziczne, sprzedawały, zamieniały lub zastawiały. Ustawodawca, na pierwszym sejmie (1562/63 r.) realizującym reformę, zadbał jednakże o ochronę swoich interesów, wykorzystując do tego chwytliwe zapewnienie, iż ma na uwadze przeprowadzenie egzekucji. Na wstępie konstytucji *O zastępcy* podkreślono, iż monarcha dokonuje egzekucji nie w stosunku do osoby, której nadał dobra ziemskie łamiąc prawo, lecz w stosunku do tej, która aktualnie je dzierżyła¹⁸⁰. Wyegzekwowanie tych praw miało mieć charakter bezwzględny, gdyż panujący zapowiadał, iż *się w te dobra Rzeczypospolitej vigore statutu wwiązywać będziemy; a on, komu posesyję wezmą, tedy ma patrzeć ewiktora*¹⁸¹. Intencja powyższego rozwiązania prawnego była oczywista: miała zapewnić odzyskanie podległych egzekucji królewsczyn. Według A. Dembińskiej, monarcha dochodził swoich praw na aktualnym posesorze królewsczyny. Posesor, który ponosił z tego tytułu straty, miał prawo dochodzenia strat na ewiktorze – osobie faktycznie za to odpowiedzialnej¹⁸². Pogląd o prawie posesora do rekompensaty ze strony ewiktora wyraził ostatnio K. Chłapowski, stwierdzając zarazem, że ciężar ustalenia osoby ewiktora spoczywał nie na skarbie królewskim, lecz na aktualnym użytkowniku królewsczyny¹⁸³. Tymczasem – jak ustalił J. S. Matuszewski – posiadacz nie był obciążony odnalezieniem ewiktora, obowiązkiem tym obarczono monarchę¹⁸⁴, na którego koszt postępowanie się toczyło¹⁸⁵. Posesor nie był zresztą zainteresowany tymi poszukiwaniami, bowiem do momentu wykonania wyroku przez ewiktora skarb nie otrzymywał nic poza kwartą. Aktualny dzierżyciel będzie nadal trzymał królewsczynę. Egzekucja w tym wypadku uzależniona

¹⁸⁰ VL, II, f. 614, pkt 15. Przepis omawiamy za J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 10.

¹⁸¹ VL, II, f. 614, pkt 15. Zwrócił na to uwagę J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 10. Na trudności związane z odszukaniem ewiktora wskazywał, w trakcie wotów senatorskich na początku sejmu 1563/64 r., wojewoda sieradzki Janusz Kościelecki, *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 204, wypowiedź z 23 XI 1563 r.

¹⁸² A. Dembińska, *Polityczna walka...*, s.149 z odesłaniem przyp. 13: np. s/o Leżajsk, M 1. IV, B. 8, fol. 136.

¹⁸³ K. Chłapowski, *Realizacja reform...*, s. 22.

¹⁸⁴ J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 10–11.

¹⁸⁵ Trzymający dobra królewskie obawiali się mimo wszystko tego postępowania, o czym świadczy propozycja wojewody sieradzkiego J. Kościeleckiego na sejmie 1563/64 r. Mówca postulował, aby objąć egzekucją statutu zapisy z ostatnich 20 lat, bo *jeśliż od dalszego czasu będzie, już to trudna będzie kwestya, bo evictor już dawno umarł, nie masz na kim ściągać...*, *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 204.

zostawała od dobrej woli tenutariusza oraz sprawności sądu sejmowego. Stawiało to pod znakiem zapytania egzekucję dóbr na nowych sumach. Ewiktor osądzony, w którego sprawie wydany został dekret królewski, miał prawo do udziału w ponownym dziale majątkowym¹⁸⁶.

◆ **Dopisywanie nowych sum do starych.** Powyższa ustawa (*O zastępcy*) odnosiła się również do zapisów na dobrach królewskich oraz do przypadków, w których nastąpiło dopisanie nowych sum do obciążających królewszczyznę. Wspomniane zapisy nie ulegały kasacie, acz powinny, dopóki król nie odszuka ewiktora i nie przeprowadzi w stosunku do niego postępowania zakończonego wydaniem dekretu. Gdyby w liście nadawczym nie była określona wielkość tej kwoty, wówczas posesor powinien pod przysięgą podać wysokość sumy, która została zapisana, powiększając dotychczasową obciążającą królewszczyznę¹⁸⁷. Zdawano się w tym wypadku na uczciwość tenutariusza.

◆ **Działy spadkowe posesorów nowych sum.** Ustawodawca zajął się sprawą sum nowych będących na królewszczyźnie, którą w wyniku działy spadkowego otrzymał jeden z potomków, nie otrzymując nic poza tym z ojcowizny. Egzekucja powodowała utratę zapisów. Celem ochrony praw dotychczasowego posiadacza sum wprowadzono przepis umożliwiający mu udział w powtórnydm dziale majątkowym, który nie mógł być jemu w żaden sposób odmówiony¹⁸⁸.

◆ **Zastawy z lat 1519–1521.** Wszystkie zapisy uczynione na królewszczyznach po 1504 r. miały ulec z mocy prawa bezwzględnej kasacie. Ustawodawca motywował to brakiem takiej konieczności, która zmuszałaby państwo do zastawiania królewszczyzn w celu uzyskania środków materialnych¹⁸⁹. Jeżeliby nawet taka potrzeba występowała w przeszłości, to uchwalano *tak wielkie podatki*, które pozwalały potrzeby te zaspokoić. Konstytucja przewidywała utratę sum zapisanych nawet do wydzierżenia¹⁹⁰. Od tej

¹⁸⁶ VL, II, f. 614, pkt 16, zdanie pierwsze.

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ VL, II, f. 613, pkt 13, zdanie drugie. Zob. cz. B, rozdz. II, pkt 1.2.5, s. 108.

¹⁸⁹ *...nie były takie necessitates Reipubli., dla którychby mieli Królowie Polscy dobra Rzeczypospolitey zastawiać*, VL, II, f. 614, pkt 14, *O summach nowych na Królestwie*. W trakcie czytania projektu tej ustawy w sejmie *jeli Panowie przyszeptywać, iż się potem niemalo [...]* K. J. M. *zastawilo*, co zostało potwierdzone przez króla, *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 73, wypowiedź z 8 II 1563 r.

¹⁹⁰ *Bo choćby też y w takowych liściech extenuacye były napisane: tedy iż nie są pro necessitate Reipubl. pożyczane, extenuacya też zostać nie może...*, VL, II, f. 613, pkt 14. Uwagę na to zwrócił B. Waldo, *Urząd starosty sądowego w Małopolsce w XV i XVI wieku*, Uniw. Łódzki 1985, s. 96.

zasady przewidziano jednak odstępstwo. Sejm dopuścił możliwość wszczęcia postępowania o uznanie ważności zastawów udzielonych w okresie ostatniej wojny z Zakonem Krzyżackim (1519–1521 r.). Ocena legalności zapisów z tego okresu miała nastąpić na drodze sądowej analizy każdej umowy i wydania przez *osobliwy sąd* sejmowy orzeczenia określającego, czy zapis ulega przypadkowi, czy uznany został za starą sumę¹⁹¹. Statut Aleksandra ulegał w ten sposób zawieszeniu, zaś dokonane zastawy podlegały weryfikacji.

Na zakończenie sejmów piotrkowskiego posłowie postanowili, aby posesorzy zastawni mogli spokojnie użytkować dobra do najbliższego sejmów, na który została odłożona rewizja listów nadań. Tenutariusze, z chwilą, gdy zostaną dostarczone przez rewizorów inwentarze, winni uiszczać kwartę¹⁹².

7.1. DEBATA W PRZEDMIOCIE DZIERŻAW

Na sejmie 1562/63 r. posłowie podnieśli głosy przeciw nadaniom królewskich dożywotnią dzierżawę, co było ich zdaniem jedną z przyczyn pozbawiania państwa środków na obronę¹⁹³. Opłaty pochodzące z takich dzierżaw, jak i ze starostw nie były duże, co odbijało się na dochodach

¹⁹¹ VL, II, f. 613–614, pkt 14. Na tle interpretacji konstytucji *O nowych sumach na Królestwie* można wyróżnić dwa poglądy. Pierwszy głosi, iż zastawy z okresu wojny pruskiej zostały uznane przez sejm za prawomocne. Zdaniem A. Pawińskiego, nadane wówczas dożywocie miały być trzymane tak długo, dopóki skarb ich nie spłaci, *tenże, Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 5. Według I. Kaniewskiej, sejm podejmując taką decyzję, pozbawił zwolenników egzekucji podstaw do ingerowania w prawa wierzycieli dóbr dzierżawionych. Sądźmy, iż w tym sformułowaniu mamy do czynienia z błędem drukarskim. Uwaga autorki dotyczy nie dóbr dzierżawionych, lecz dzierzonych, I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja...*, s. 119. Opinię, iż w drodze wyjątku pożyczki zaciągnięte na potrzeby wojny pruskiej 1520 r. uznano za legalne, wyrazili: A. Sucheni-Grabowska, *Spoleczność szlachecka a państwo, [w:] Polska w epoce odrodzenia. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 62; S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 1988, s. 101. Ostatnio za skutecznością zapisów wypowiedział się K. Chłapowski, stwierdzając, iż sejm uznał je za stare sumy, tak jak zapisy sprzed 1504 r., *tenże, Realizacja reform...*, s. 12, 20; podobnie W. Szczuczko, *Sejmy koronne 1562–1564...*, s. 68. Według drugiego poglądu, o zapisach z wojny pruskiej zdecydować miał sąd sejmowy. Autorzy wyrażający tę opinię wsparli się na brzmieniu konstytucji sejmowej (VL, II, f. 613–614), zob. W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI st.*, PH 1910, t. X, z. 1, s. 151–152; A. Dembińska, *Polityczna walka...*, s. 157, przyp. 30; B. Waldo, *Urząd starosty...*, s. 96; J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja...*, s. 11. Tekst konstytucji nie pozwala na wątpliwości: to sąd sejmowy miał rozstrzygnąć o legalności tych zapisów. W praktyce, jak się wydaje, król był osobą, która mimo wydania przez sąd sejmowy negatywnego orzeczenia, miała decydujący wpływ na ostateczne rozstrzygnięcie. Przykładem tego jest sprawa Biecza rozpatrywana na sejmie 1562/63 r.

¹⁹² *Źródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 144, relacja z 19 III 1563 r.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 33, relacja z 22 i 24 XII 1562 r.

idących do skarbu¹⁹⁴. Posłowie wnioskowali zarazem, aby monarcha wraz z senatem i izbą poselską obmyślił sposób, który z zachowaniem praw Rzeczypospolitej uniemożliwiłaby pozbawiania, na drodze rozdawnictwa dóbr w dożywocie, środków na utrzymanie państwa¹⁹⁵. W związku ze sformułowaniem tego wniosku doszło między posłami do sporu. Część spośród nich obawiała się, iż zamieszczony w postulatcie zwrot *salvis legibus* będzie podchwycony przez senatorów dla obrony *ad sua jura privata, to jest na dożywotnie arendy*. Nie mylili się. Zwrot ten został wykorzystany w wysuniętym przez senat projekcie opodatkowania chłopów i miast¹⁹⁶, co spotkało się z ostrym sprzeciwem posłów¹⁹⁷.

7.2. ROZSTRZYGNIECIA W PRZEDMIOCIE NADAŃ W DZIERŻAWĘ

Statuty z lat 1440, 1454 i 1504 nie zabraniały nadawania królewskich w dzierżawę. Brak przepisów zakazujących dokonywania tego typu dyspozycji spowodował, że nie zajmowano się sprawą arend na królewskich w konstytucjach sejmu 1562/63 r., będących wykładnią wymienionych statutów. Posesory płacili zaniżone czynsze, co przynosiło skarbowi szkody¹⁹⁸. Egzekucjoniści, chcąc podporządkować egzekucji dochodów jak największej królewskiej, objęli ustawodawstwem egzekucyjnym również dzierżawy, mimo że ich rozdawnictwo nie naruszało przepisów prawa. Nie była to egzekucja, lecz wprowadzanie nowych rozwiązań prawnych.

Ustawodawca uregulował status prawny dwóch rodzajów dzierżawców:

- a) z klauzulą dożywocia oraz
- b) nie posiadających tej klauzuli.

Ad a. Wymagania stawiane dożywotnim dzierżawcom. Dzierżawcom chcącym zostać przy dożywociu trzymanej królewskiej ustawodawca proponował dwa rozwiązania do wyboru. Pierwsze sprowadzało się do wyrażenia zgody na podwyższenie stawki czynszu płaconego do skarbu. Drugie polegało na tym, że posesor pozostawał *na liczbie*, co oznaczało rozliczanie się ze skarbem z poniesionych kosztów i uzyskanych dochodów

¹⁹⁴ Panowie Ich Mśc Rady Koronne rozumiejąc, iż o to gra szła, aby arendami dożywotnemi małemi, których dosyć było na starostwach i dzierżawach, a z drugich i wielu ich nic nie dawano, nie była ogolona Stolica Królewska..., *ibidem*, s. 35, relacja z 1–2 I 1563 r.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 34, relacja z 29 XII 1562 r.

¹⁹⁶ ...*salvis legibus*..., *ibidem*, s. 35–36.

¹⁹⁷ Posłowie domagali się, aby dochody stolicy królewskiej wolne były, i dla opatrzenia osoby W. K. Mści, ku dojrzeniu rządu i sprawiedliwości pospolitej, et propter tuitionem Regni, *salvis legibus publicis; a nie privatis juribus*..., *ibidem*, s. 38, relacja z 7 I 1563 r. W wypowiedzi tej wyrażono zasadę wyższości prawa publicznego nad prawem partykularnym.

¹⁹⁸ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 56, 80.

z gospodarowanej królewskiej¹⁹⁹. Ustawodawca nie sprecyzował, o jaką kwotę miał być podniesiony czynsz wpłacany do skarbu.

Posesje nadane w dożywotniąarendę objęte zostały obowiązkiem lustracji²⁰⁰ w celu wyliczenia czwartej części dochodów przeznaczonych na utrzymanie obrony potocznej. Obowiązek płacenia kwarty nie zwalniał posesorów od płacenia kwoty, którą *postąpili do skarbu na wychowanie stołu naszego*²⁰¹.

Pomimo powyższego, jak mogłoby się wydawać, jednoznacznego uregulowania, w kolejnym postanowieniu monarcha wprowadza jeszcze inne unormowanie. Zygmunt II August podejmuje osobiste zobowiązanie. Nie chcąc obciążać dzierżawców dożywotnich kwartą, obowiązek płacenia kwarty z tych dóbr przejmując na dochody wpłacane do skarbu z pozostałych królewskich. Władca odpowiada swoim skarbem za wpłatę kwarty należnej z dochodów m. in. z dożywotnicharend²⁰². W ten sposób nastąpiło złagodzenie skutków egzekucji dla grupy dożywotnich dzierżawców. Było to zaprzeczeniem celu, do którego zdążano, czyli egzekucji dochodów. Posesorom monarcha gwarantował, że nie będą pociągani do płacenia kwarty²⁰³.

Ad b. Sprawa dzierżaw bez klauzuli dożywocia. Na sejmie rozpoczynającym egzekucję wprowadzono nowy przepis w zakresie nadań królewskich w dzierżawę. Nadania w dzierżawę objęto rewizją mającą na celu ustalenie dochodowości dóbr. Posłużyć to miało za podstawę do wyliczenia wymiaru kwarty na utrzymanie wojska²⁰⁴. Dowodzi tego konstytucja *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną*²⁰⁵, uchwalona na sejmie 1562/63 r. Nie użyto w niej terminu *arenda*, lecz posłużono się określeniem *dzierżawcy*, które znaczeniowo było pojęciem szerszym od posesora arendy. Obejmowało tenentariuszy trzymających królewskiej pod różnym tytułem prawnym, w tym również arendy terminowe. Postanowiono, że gdy w wyniku rewizji zostanie ustalona dochodowość (m. in.) dzierżaw, to w pierwszej kolejności odłożona powinna być część przeznaczona na *wychowanie starosty* albo *dzierżawce*. Nie określono wielkości dochodów stanowiących podstawę utrzymania dotychczasowego posesora. Stwierdzono, iż część przeznaczona

¹⁹⁹ VL, II, f. 616, pkt 26, *O arendach dożywotnich, i dożywociach gołych albo de plano*.

²⁰⁰ VL, II, f. 616–617, pkt 27, *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną*.

²⁰¹ VL, II, f. 617, pkt 28.

²⁰² *Ibidem*, pkt 29; ...*teraz odstępuję pożytku swego własnego, i już te trzy części, któreby na mię przyść miały, przyjmuję na te arendy i gołe dożywocia, by mi też samemu sobie naciężej uczynić [...], przyjmuję te dożywotnie arendy na swoje trzy części, nic sobie nie folgując..., Zródłopisma..., cz. II, oddz. I, s. 78, wystąpienie z 12 XII 1563 r. Władca przejmuje ciężar rozliczeń swoich zobowiązań z okresu sprzed egzekucji na rachunek przypadających na jego rzecz dochodów z tzw. trzech części, czyli należnych mu z królewskich 60% dochodów. Na negatywne następstwa tego kroku zwraca uwagę A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 126.*

²⁰³ VL, II, f. 617, pkt 29.

²⁰⁴ VL, II, f. 634, pkt 6, *Rewizorowie*; VL, II, f. 635, pkt 11.

²⁰⁵ VL, II, f. 616–617, pkt 27.

na wychowanie [...] dzierżawce winna być taka, aby posesor się mógł dobrze wychować. Z pozostałej reszty wydzielone miały być trzy części na utrzymanie króla oraz kwarta na obronę potoczną. Część przeznaczona na utrzymanie posesora nie musiała odpowiadać arytmetycznej piątej części dochodów. Ustawodawca zdecydował, że wszystko co nie było związane z kosztami utrzymania tenutariusz musi oddać królowi. Postanowienie to uderzało w dotychczasową pozycję dzierżawcy, który zapłaciwszy ustalony czynsz, dysponował pozostałą częścią dochodów uzyskanych z królewskiej dzierżawy. Nasuwa się w związku z tym pytanie, czy w sytuacji tej nadal mamy do czynienia z areną? Dzierżawca przestawał być posesorem arendy, stawał się administratorem królewskiej dzierżawy. Powyższe unormowanie nie było egzekwowaniem starych przepisów, lecz wprowadzeniem nowych.

8.0. ROZSTRZYgniĘCIA W ZAKRESIE NADAŃ W UŻYTKOWANIE

Użytkowanie stanowiło zazwyczaj element treści innych praw rzeczowych, jak na przykład własność czy zastaw za ekstenuacją. Mogło wystąpić również jako prawo samoistne. Statuty antyrozdawnicze swoimi postanowieniami nie ograniczały monarchy w rozdawnictwie królewskiej dzierżawy w użytkowanie. Sejmy egzekucyjne objęły jednak tę kategorię posiadaczy królewskiej dzierżawy ustawodawstwem. Możemy zatem rozróżnić następujące grupy użytkowników królewskiej dzierżawy:

a) posesorów starostw niegrodowych dzierżących je w użytkowaniu do wiernych rąk oraz użytkowników odpłatnych;

b) tenutariuszy „gołych dożywoci”, którzy byli nieodpłatnymi użytkownikami królewskiej dzierżawy.

Ad a. Zmiana sytuacji prawnej użytkowników królewskiej dzierżawy. Posesorów trzymających królewską dzierżawę prawem użytkowania objęto obowiązkiem kwarty, w związku z tym zostały one również objęte lustracją dochodów²⁰⁶. Ustalenie wysokości kwarty miało nastąpić z dochodów, które pozostały po oddzieleniu części przeznaczonej na pokrycie kosztów utrzymania użytkownika. Po odłączeniu czwartej części, pozostałe trzy przeznaczone miały być na potrzeby monarchy.

Ad b. ♦ Zmiana położenia prawnego posesorów „gołych dożywoci”. Konstytucja *O arendach dożywotnich i dożywociach gołych*²⁰⁷, uchwalona na sejmie w 1562/63 r., zajęła się sytuacją posesorów trzymających królewską dzierżawę w „gołym dożywociu”. Na położenie prawne tej grupy tenutariuszy nie miało wpływu, czy na „gołym dożywociu” były zapisane sumy, czy też ich

²⁰⁶ *Ibidem*, pkt 27.

²⁰⁷ VL, II, f. 616, pkt 26.

nie było, bądź były, lecz *upadły*²⁰⁸. Ustawodawca postanowił, że tenutariusze zachowują dożywocia *de plano*, jeśli *nieco postąpią do skarbu*. Nie została określona wysokość kwoty, jaką winni oni uiszczać do skarbu. Przyjęcie takiego uregulowania prawnego zmieniało charakter „gołego dożywocia” będącego prawem rzeczowym, nieodpłatnym. Przekształcone ono zostaje w umowę dzierżawy, co pociągało za sobą konieczność ustalenia czynszu w wyniku indywidualnego porozumienia monarchy z posesorami. Ich posiadaczy objęto obowiązkiem kwarty, z czym wiązała się konieczność przeprowadzenia lustracji. Postanowienie takie wprowadzone zostało konstytucją *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną*²⁰⁹. Z części dochodów pozostałej po odjęciu w pierwszej kolejności kosztów utrzymania zarządu (starosty, dzierżawcy) królewskiej wydzielona miała być czwarta część na wojsko²¹⁰.

◆ *Sprawa kwarty z „gołych dożywoci”*. To jednoznaczne rozstrzygnięcie zostanie uchylone przez monarchę w kolejnym postanowieniu. Nie chcąc obciążać posesorów „gołych dożywoci” kwartą, Zygmunt II August podjął osobiste zobowiązanie płacenia kwarty z tych królewskich dochodów, które miały być wpłacane do skarbu z pozostałych królewskich dochodów. Skarb królewski przejmował odpowiedzialność za wpłatę kwarty należnej z dochodów z „gołych dożywoci”²¹¹. Złagodziło to skutki wprowadzenia nowych rozstrzygnięć prawnych dla powyższej kategorii posesorów. Posesorom zagwarantowano, że nie będą pociągani do płacenia kwarty²¹². Powyższe rozwiązanie odnosiło się do posesorów, którzy otrzymali nadania przed sejmem 1562/63 r.

9.0. ZATAJONE SUMY

Egzekucja dóbr zmierzająca do odzyskania dochodów z królewskich na potrzeby Rzeczypospolitej wywoływała obronne postawy posesorów dążących do uchylenia się przed jej skutkami. Spowodowane to mogło być niechęcią wobec płacenia kwarty czy utraty dotychczasowych praw przysługujących tenutariuszowi. Ustawodawca chcąc zapobiec takim sytuacjom, uchwalił na sejmie 1563/64 r. konstytucję *Zatajone listy*²¹³. Intencją konstytucji

²⁰⁸ Termin ten oznaczał, że sumy zostały uchylone jako podpadające pod sankcję statutową.

²⁰⁹ VL, II, f. 617, pkt 27–31.

²¹⁰ *Ibidem*, pkt 27. Obowiązek płacenia kwarty nie zwalniał posesorów od płacenia kwoty, którą dobrowolnie postąpili *do skarbu na wychowanie stołu naszego*, *ibidem*, pkt 28.

²¹¹ *Zródlopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 78, wystąpienie z 12 XII 1563 r. Zob. przyp. 202.

²¹² *...aby iuż nigdzieindziej nikt nie patrzal tey czwartej części z arend dożywotnich y dożywocia gołego, iedno u nas w skarbie naszym rok wedle roku...*, VL, II, f. 617, pkt 29.

²¹³ VL, II, f. 639, pkt 27.

było ukaranie posesora, który nie zgłosiłby się z dokumentami uprawniającymi go do posiadania królewskiej dyspozycji podległej egzekucji. Odnosiło się to do takich królewskich dyspozycji dobrami, jak: nadania na własność, w lenno, zastawy. Sankcją grożącą tenutariuszom była utrata dzierzonych królewskich²¹⁴. Zatajanie przez tenutariusza dokumentów nie musiało oznaczać, że królewska dyspozycja odnośnie do nadania dóbr królewskich jest nielegalna. Mogło tak być, lecz nie musiało. W trakcie rewizji listów wydawane były dekryty orzekające, czy transakcja dobrami jest legalna, czy nie. Jeśli nadanie stanowiło naruszenie statutu Aleksandra z 1504 r., posesor tracił dobra i sumę. W sytuacji, gdy nie było to sprzeczne ze statutem, a posiadacz zataił fakt trzymania królewskiej, wówczas tracił królewską, lecz król nadal był dłużnikiem. Dzierżyciel tracił prawo do zabezpieczenia pożyczki na królewskiej. Sankcja grożąca za zatajanie była bardzo dolegliwa dla nieuczciwych posesorów.

²¹⁴ *Każdy tedy ktobykolwiek był nalezion, co się z listy swemi exequucyey podleglymi utaił, nie tylko takiż dekret inny iako odnieść ma, ale y iuż dobra takie puścić będzie powinien..., loc. cit.*

Na sejmie piotrowskim 1861 r. ułamki uzwoziły się znowu strachu-
 lenia szlachy za skutki wprowadzonych reform. Dotyczyła mrocz
 naturów, przeciw egzekucji był słowny protest z wyjątków sta-
 lego i podobnego. Pożegnał obrad tego wytry wysiły miazg
 zaci o tym, że posłowie usładowik sobie obywateli dzialani ep-
 dicyj dobr, dotykał hawo

Część C

EGZEKUCJA DÓBR W ODWROCIE

566 r. kawaleriak Arakowski¹ Opisał, "Wstrzymano w tym wytrial narow
 sioafnie do dopielwosci wywarzonych spakow: Wstrzymany rowno wstrza-
 tala na /sioafianemu, ani row, an jak 552. Waga dala Wstrzymany
 owno dotykala za etekucja et niaz iiaz od! Najwazna opam o eg-
 dicyj jako narre dla iaczi wypowiedzian na etrafie ani miedzi 1869 r.
 starosta radziejowski - Katal Leszczyński. Hta wypracowy dala stawian sie
 republika, co znalazł wyraz w wypracowaniach podobnowczych
 a sejmach.

¹ *Najnowszy Wzrostek polski*, t. 1, 1, przełożył: Kowalski, Warszawa 1885; *Wzrostek
 nowego sejmu, owia czasy, jak wia iowafianie w r. 1861-1862*, 1862; *Wzrostek
 row, jak wiazanie iowafianie w r. 1861-1862*, 1862; *Wzrostek iowafianie
 sioafie Rzeczypospolitej*, 1861; *Wzrostek iowafianie w r. 1861-1862*, 1862; *Wzrostek
 iowafianie, jak wiazanie iowafianie w r. 1861-1862*, 1862; *Wzrostek iowafianie
 iowafianie, jak wiazanie iowafianie w r. 1861-1862*, 1862; *Wzrostek iowafianie
 iowafianie, jak wiazanie iowafianie w r. 1861-1862*, 1862; *Wzrostek iowafianie
 iowafianie, jak wiazanie iowafianie w r. 1861-1862*, 1862.

² W tymże dyskursie nad zmianą iowafianie i wypracowaniach iowafianie polski
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.

³ *Dziennik nowo iowafianie 1866 roku*, wyd. 1, Warszawa, Wrocław 1866, s. 40.

⁴ *Dziennik nowo iowafianie*, s. 31, t. 227-228, rok 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.
 etrafie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r. iowafianie ani miedzi 1869 r.

Na sejmie piotrkowskim 1565 r. silnie uzewnętrzniały się głosy niezadowolenia szlachty ze skutków przeprowadzanych reform¹. Dotychczas oprócz senatorów, przeciwni egzekucji byli również posłowie z województw ruskiego i podolskiego. Podczas obrad tego sejmiku wystąpiły nastroje świadczące o tym, że posłowie uświadomili sobie obosieczność działania egzekucji dóbr, dotykała bowiem nie tylko majątności senatorskich, ale i szlacheckich. Na tym tle doszło wśród posłów do rozbieżności grożących zerwaniem obrad. Charakterystyczne, że przeciwnicy egzekucji – jak stwierdziła osoba spisująca diariusz – byli już wówczas w większości². Na sejmie 1566 r. kasztelan krakowski Spytek Wawrzyniec Jordan wyraził nastroje odnośnie do dolegliwości wywołanych egzekucją: *Wszyć(kich) równo dotykała ani (z)asłużonemu, ani tem, co (się d)la Boga dało. Wszyć(kich) równo dotykała ta exekucya et rigor ilius etc.*³ Negatywną opinię o egzekucji jako karze dla ludzi wypowiedział na sejmie unii lubelskiej 1569 r. starosta radziejowski Rafał Leszczyński⁴. Idea egzekucji dóbr stawała się niepopularną, co znajdzie wyraz w dyskusjach i decyzjach podejmowanych na sejmach.

¹ *Napominal Marszalek posły, aby [...] przeczytywali konstytucye Piotrkowskiego i Warszawskiego sejmku, około exekucyi, gdyż wiele ludzi utyskuje na te konstytucye, żeby miały być mimo praw, ku uciążeniu pospolitemu, a bene meritis zwłaszcza ku krzywdzie, na potomne czasy ku szkodzie Rzeczypospolitej, prosił [...], aby [...] przypatrzili się im pilno, stosując knim prawo pospolite, jeśliby zaś miał być prawu przeciwne albo Rzeczypospolitej szkodliwe, raczej im dali pokój, aniż prowadzili ku końcu. [...] napominal aby efectum privatorum nie folgowali, boć podobno dla tego niektórzy te konstytucye ganią, iż ich exekucya dolega..., Dyaryusz sejmku... R.P. 1565 r., s. 88, wypowiedź M. Sienickiego z 27 I 1565 r.*

² *W trakcie dyskusji nad sprawą dziesięcin i jurysdykcją kościelną: I między posły też rozerwanie nie małe było, i wielu ich też, zwłaszcza których exekucya dolegała, na to czychali, jakoby ten sejm czemkolwiek rozerwali, a tak innych przedniejszych sejmów konstytucye o exekucyi zniszczyli [...] Awa mało do tego nie przyszło, iżby się z niczem rozjechali, jednak za wielkiem staraniem niektórych, a mało ich (było), którzy dalej to przeglądali, jakoby się ta exekucya rozerwaniem tego sejmku nie zniszczyła, przestali nie bardzo radzi..., ibidem, s. 269, relacja z 2 IV 1565 r.; zob. s. 273 relacja z 3 IV t.r.*

³ *Diariusz sejmku lubelskiego 1566 roku*, wyd. I. Kaniewska, Wrocław 1980, s. 40.

⁴ *Zrządlopisma...*, cz. III, s. 227–228, relacja z 17 VII 1569 r. Zob. wypowiedź sędziego przemyskiego W. Orzechowskiego z 4 III t. r., *Dziennik ljublińskiego sejmka 1569 g. sojedinenija Wielikogo Kniażestwa Litowskogo s Korolestwom Polskim*, wyd. M. O. Kojalowicz, Petersburg 1869, s. 147.

1.1. DEBATY NAD NADANIAMI NA WIECZNOŚĆ

1.1.1. DEBATA NA SEJMIE 1565 R.

Sprawa wynagradzania osób zasłużonych nie dawała obradującym spokoju również na kolejnym sejmie 1565 r. Posłowie ruscy łudzili się jeszcze, że zasługi ich będą uwzględnione, a więc pozostawi się w ich posiadaniu donacje królewszczyzn, które miałyby podlegać egzekucji⁵. Podczas obrad część posłów występowała przeciw postanowieniom statutu Aleksandra z 1562/63 r. zakazującego królowi rozdawnictwa dóbr. Nie zgadzali się oni z poglądem, że osoby zasłużone nie mogą być wynagradzane nadaniami na wieczność, a tylko dożywociami. Traktowali nadanie królewszczyzny na własność nie tylko jako wynagrodzenie dla osoby zasłużonej, ale jako *pamiątki zasług swych na potomne czasy*, a zarazem jako zaopatrzenie, źródło utrzymania dla potomstwa⁶. Z drugiej strony zdawało sobie sprawę, że wśród tych, którzy otrzymali królewszczyzny za zasługi, znalazło się wielu takich, u których zasług trudno byłoby się doszukać. Tymczasem monarcha czynił nadania m. in. na wieczność, wykorzystując możliwości, które mu dawała ustawa zezwalająca na dokonywanie dyspozycji dobrami podczas obrad sejmu za zgodą senatorów. Dodajmy, że monarcha odwoływał się do zgody tylko niektórych senatorów. Dlatego, dla ukrócenia tej praktyki zakazano rozdawnictwa dóbr konstytucją *O statucie króla Alexandra*⁷, zaś nadania po roku 1504 uznano za nieważne. Posłowie postulowali m. in., aby na wieczność nadawane były tylko te dobra, które – w wyniku konfiskaty, bądź jako zapisy na rzecz władcy, czy w formie kaduków – znalazły się w rękach panującego⁸. Zaproponowano, że gdyby król nie był w stanie wynagrodzić osoby, która położyła bardzo duże zasługi, wówczas statut mógłby być wyjątkowo uchylony (naturalnie za zezwoleniem stanów i konstytucyjnym potwierdzeniem). Przyjęcie takiego uregulowania umożliwiałoby – z jednej strony – uchylanie w indywidualnych przypadkach przepisów zakazujących królowi rozdawnictwa dóbr, z drugiej zaś – otwierałoby możliwość swobodnej dyspozycji dobrami.

⁵ *Dyaryusz sejmu... R. P. 1565 r.*, s. 186, relacja z 10 III 1565 r.

⁶ *Ibidem*, s. 134, relacja z 21 II 1565 r.

⁷ *Ibidem*, s. 135, 144, relacja z 22 II 1565 r.

⁸ *Ibidem*, s. 135.

1.1.2. WNIOSKI ABPA JAKUBA UCHAŃSKIEGO, SPYTKA JORDANA I PAWŁA DZIAŁYŃSKIEGO

◆ Wniosek abpa J. Uchańskiego. Wniosek zmierzający do uchylecia dwóch konstytucji: *O statucie Króla Alexandra* i *Dożywocia na starych summach* zgłosił w czasie sejmu 1566 r. abp Jakub Uchański⁹. Był to kolejny głos uzasadniający konieczność wynagradzania królewskimi osobami zasłużonymi dla Rzeczypospolitej. Jeden z postulatów odnosił się do *danin*. Termin *daniny* użyty w wypowiedzi kanclerza nie był jednoznaczny. W konstytucji *O statucie Króla Aleksandra* z 1563 r. mamy do czynienia z różnymi kategoriami nadań: *A tak wszystkie po tym statucie daniny, darowizny wieczne, feuda albo lenna, też przedania nasze*¹⁰. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* termin objaśniono jako nadanie mienia, uprawnień, darowizna, donacja¹¹. Propozycja Jakuba Uchańskiego dotyczyła dyspozycji wieczystych, które mają wrócić do króla w następującym trybie:

- 1) oszacowanie wartości dóbr;
- 2) ustalenie, że dochód wynosi 10% szacunku¹²;
- 3) tenutariusz ma z uzyskanych dochodów (1/10 wartości rocznie):
 - a) 50% przeznaczać na ekstenuację,
 - b) 50% zachować dla siebie bez potrąceń.

W efekcie tych potrąceń (co roku 5% wartości szacunkowej dóbr) majątność po 20 latach sama by się wykupiła i mogłaby powrócić do rąk monarchy, z zastrzeżeniem warunku, że 1/3 przechodzi przy tym na pełną własność tenutariusza¹³. W ten sposób, przynajmniej w części wspomniany przepis prawny zostałyby wcielony w życie.

⁹ *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 38, relacja z 6 VIII 1566 r. Co do autorstwa postulatu moderacji pojawiają się wątpliwości. Wystąpienie, w którym zawarta została propozycja, nie zostało zaopatrzone przez osobę spisującą diariusz w informację, kto był jego pomysłodawcą. Wypowiedź jest zamieszczona po przemówieniu kanclerza koronnego Walentego Dembińskiego, które jest oddzielone od interesującego nas postulatu nie zapisaną, przekreśloną kartą. Czytelnik odnosi wrażenie, że był to dalszy ciąg przemówienia kanclerza. Wątpliwości również miał wydawca diariusza, stąd jego przypuszczenie, że wniosek mógł być wysunięty przez arcybiskupa Jakuba Uchańskiego, *ibidem*, przp. f. Po omówionych propozycjach następują głosy senatorów duchownych. Rozpoczyna je biskup krakowski Filip Padniewski, co zdaje się potwierdzać przypuszczenie wydawcy. Zob. kolejność wypowiedzi senatorskich, *ibidem*, s. 35, 42.

¹⁰ VL, II, f. 612, pkt 9.

¹¹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. IV, Wrocław 1969, s. 490, s. v. danina.

¹² Zob. J. S. Matuszewski, *Oprocentowanie sumy zastawanej w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 1980, t. XLI, s. 1–3.

¹³ *Rejestrem okolo len i danin moderować wedle rewizorów, rewizyjej. Żeby był walor inienia danego oszacowan. Gdzie grzywna platu, żeby na 10 grzywien na wieczność, a tak daley, a tak, żeby ad extenuationem dzierzeli, a po połowicy platu tego. Aby dzierzal na wieki wedle donacyjej jedną trzecią część...*, *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 38–39.

Wniosek Jakuba Uchańskiego odnosił się również do darowizn rozdysponowanych po 1504 r. Nie ulegałyby one likwidacji, gdyby ich posesorzy zobowiązali się do wypełniania powinności wojskowych. Postanowieniem tym objęte byłyby również miasta posiadające nadania na wieczność. Przyjęcie powyższego unormowania zmieniałoby ustalenia przyjęte przez sejm i nie byłyby realizacją statutu Aleksandra.

◆ **Wniosek Spytka Jordana i Pawła Działyńskiego.** Nadania na wieczność, z punktu widzenia szlachty, były bardzo pożądaną formą władania ziemią, dlatego problem ten ustawicznie był poruszany przez uczestników obrad szukających wybiegów pozwalających na omijanie egzekucyjnych norm. Kasztelan krakowski Spytak Jordan zaproponował na sejmie (1566 r.), by hetman oraz inne osoby narażające dla Rzeczypospolitej swoje życie mogły być wynagradzane nadaniami na wieczność. Według kasztelana, takie rozdawnictwo było dozwolone na mocy statutu Aleksandra – co uważamy za bezzasadne – oczywiście za zgodą senatu¹⁴. Na zakończenie swojego wystąpienia, mówca wypowiedział się za tym, aby *wieczności oszacować tak, jakoby ino imienie Koronie kupił*. Oznaczałoby to, że nadania na wieczność dokonane po 1504 r. nie ulegałyby przypadkowi, podlegałyby oszacowaniu i na tej podstawie król mógłby wykupywać je z rąk dotychczasowych tenentariuszy¹⁵. Z kolei kasztelan słoński Paweł Działyński wystąpił w obronie nadań na wieczność dokonanych po roku 1504, które na sejmie 1562/63 r. skasowano. Według jego projektu posesorzy nie traciliby tych dóbr. Zmieniałby się tylko status prawny dzierzonych przez nich majątności. W miejsce nadania wieczystego stawaliby się posesorami nadań na dwa dożywocia, czyli dzierzyciel i jego syn mogliby użytkować królewszczyznę¹⁶. Za pozostawieniem wieczności w rękę dotychczasowych posiadaczy, tak na Podolu jak i w Koronie, wypowiadał się również kasztelan gnieźnieński Jan Tomicki¹⁷.

1.1.3. PROPOZYCJE WALENTEGO DEMBIŃSKIEGO I ABPA JAKUBA UCHAŃSKIEGO

Na sejmie 1569 r. kanclerz koronny Walenty Dembiński wystąpił z jeszcze innym wnioskiem zmierzającym do uchylenia postanowień wprowadzających egzekucję. Kanclerz nie pogodził się z tym, że nadania na wieczność dokonane po 1504 r. przepadały na rzecz skarbu¹⁸. Z nowymi propozycjami

¹⁴ *Ibidem*, s. 40, relacja z 6 VIII 1566 r. Wniosek ten poparł kanclerz koronny W. Dembiński, *ibidem*, s. 46, relacja z 9 VIII 1566 r.

¹⁵ Nie wiemy, czy w grę wchodziła ich samospłata zgodnie z projektem abpa J. Uchańskiego.

¹⁶ *Dziennik sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 41.

¹⁷ *Ibidem*, s. 42, relacja z 9 VIII 1566 r.

¹⁸ *Zródlopisma...*, cz. III, s. 123, relacja z 18 IV 1569 r.

wystąpił także abp Jakub Uchański. Domagał się on zwrotu nadań na wieczność, które w wyniku egzekucji były kasowane. W pierwszej kolejności mieliby je otrzymać z powrotem ziemianie na Podolu i na Rusi. Prymas postulował, by posesorów, którzy mieli królewszczyzny *bliżej Pruskich granic*, wyłączyć spod egzekucji dóbr¹⁹. W myśl wniosku, dyspozycje na pograniczu pruskim oraz na kresach wschodnich utrzymałyby status nadań wieczystych.

Z powyższych wypowiedzi wynika, że we wnioskach zgłaszanych przez obradujących ustawicznie powracały postulaty zmierzające do obrony interesów posiadaczy ziemskich. Intencją wnioskodawców było doprowadzenie do sytuacji, w której nie stosowano by przepisu zakazującego nadawania królewszczyzn na własność. Nie wolno jednak nie zauważać licznych głosów zmierzających do znalezienia rozwiązań kompromisowych, które uwzględniając interesy posesorów, zapewniałyby także ochronę poszkodowanego przed sprzecznymi z prawem monarszymi dyspozycjami dotyczącymi skarbu.

1.1.4. PRÓBY WYWOŁANIA NAPIĘCIA WŚRÓD POSESORÓW NADAŃ NA WIECZNOŚĆ

W trakcie egzekucji spotykamy się z działaniami zmierzającymi do zaostrzenia napięć wśród szlachty i wzmożenia nastrojów opozycyjnych wobec egzekucji dóbr. Sejm 1562/63 r. zarządził lustrację wszystkich dóbr królewskich z wyjątkiem dóbr zastawionych przed wydaniem statutów królów Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra²⁰. Rewizorom, którzy mieli przeprowadzić lustrację, *podaliśmy [...] spiski, aby wiedzieli, do których dóbr iechać mają, chociaż w possessyey naszej nie są*. Rewizją nie objęto tych dóbr królewskich, *na których są summy stare, y dobrze nalezione i osądzone*²¹. W praktyce okazało się, że w czasie przeprowadzania rewizji dóbr królewskich rewizorzy wkraczali na teren dziedzicznych dóbr szlacheckich, jak również takich, na których zapisane były stare sumy, a więc nie podlegających egzekucji. Powstaje pytanie, czy postępowanie takie wynikało z własnej inicjatywy rewizorów i wywołane było ich gorliwością? Duże nasilenie tego zjawiska spowodowało, że na sejmie 1567 r. uchwalono osobną konstytucję²², która zabraniała przeprowadzania rewizji wbrew prawu. Jak się wkrótce okazało, nie położyła jednak kresu tego rodzaju działaniom rewizorów. Na sejmie unii lubelskiej 1569 r. posłowie podnieśli protest przeciw takim

¹⁹ *Ibidem*, s. 135, wypowiedź z 5 IV 1569 r.

²⁰ VL, II, f. 617–618, pkt 31.

²¹ VL, II, f. 634, pkt 6, *Rewizorowie*.

²² VL, II, f. 732, pkt 40, *Rewidowane dobra exekucyi nie podlegle*.

działaniami wobec egzekucji. Znamienne, że monarcha nie reagował na słuszne skargi zgłaszane przez szlachtę – nie podejmował żadnych działań, aby powstrzymać to bezprawie²³. Posłowie domagali się wydania konstytucji, która zabezpieczałaby dziedzicznych posiadaczy przed pozywaniem ich o własne dobra, pod pretekstem egzekucji. Sprawa nie została definitywnie rozstrzygnięta, o czym świadczą głosy poselskie podnoszone jeszcze na sejmie warszawskim 1570 r. Wśród szlachty rozpuszczono wówczas wieść, jakoby monarcha wystawił mandaty, w celu odebrania jej nadań dziedzicznych otrzymanych od poprzedników Zygmunta Augusta²⁴. Wywołało to przerażenie, tym większe, że ten sposób naruszano przywileje szlacheckie. Przedstawiciele szlachty zaprezentowali posłom wystawione przez instygatora królewskiego pozwy o szlacheckie dobra dziedziczne²⁵. Posłowie prosili więc o ochronę praw przysługujących stanowi szlacheckiemu. Król, w udzielonej posłom przez księdza podkanclerzego Franciszka Krasieńskiego odpowiedzi, obwiniał o dopuszczenie się pozywających o samowolę. Aby zaradzić takiej praktyce, postanowiono, iż pozwy bez podpisu instygatora nie są ważne²⁶. Problem nie został jednak zamknięty, czego dowodem był projekt konstytucji ułożony na sejmie warszawskim 1572 r. przez posłów Dobrogosta Potworowskiego i Walentego Orzechowskiego sędziów: kaliskiego i przemyskiego²⁷.

²³ *...im ta exekucja dziwne mniemanie u ludzi jedna, a ludzie są bardzo trapieni, bo już i o dziedziczne imiona pozywają, a iż też już częstokroć do Króla chodzą, prosząc, aby ludzie od tych pozwów wolni byli, a Król JMość na prośby ich nic nie czyni, tedy żalosi z tego będąc, namawiali coby dalej czynić, gdyż ludzie spozywani przed nimi skwirczeli..., Zródłopisma..., cz. III, s. 254, relacja z 9 VIII 1569 r. Zob. też s. 158, relacja z 30 IV 1569 r.*

²⁴ *Są też drudzy, którzy powiadają, że mandaty WKM. majątności ich dziedziczne, drugie też od przodków WLMci nadane, miały być odejmowane, czego słuchając, musimy tego [...] żałować [...] A ja gdy to słyszę bojąc się, by mnie też to nie potkało..., Dyaryusz sejmu... 1570 r., s. 127–128, wystąpienie posła Leckiego z 22 VI 1570 r.*

²⁵ *Trzecie zasię okazali nam pozwy pisane, iż o dziedzictwa od instygatora WKMci są pozywani, acz jeszcze gwałtowniej krzywdy nie mają, ale ubogiemu ziemianinowi dozoru do każdej rzeczy potrzeba, a on tego przez sługi odprawić nie może, a ktemu że nie z równym, musi sobie ztąd strach nieść, aby to, o co go ciągną nie było mu odjęto, że muszą niejedno do sejmu od sejmu biegać, ale też i za dworem WKMci jeżdżąc, nic innego nie odniosą, jedno odkład do kilku niedzieli od sejmu do sejmu..., ibidem, s. 127.*

²⁶ *...iżeście wy często się skarżyli na instigacyą Króla Jmci, jakoby on wielu ich niepotrzebnie wyzywać miał, tedy to WM. wiezcie, iżci siła takich pozwano była, o których instygator nie wie. [...] żeby to więcej nie było już ex nunc Król JM wszystkim takim pozwom, na których podpisu instygatorowego nie będzie, nullitatem przysądza..., ibidem, s. 131, relacja z 7 VII 1570 r.*

²⁷ *A już się zawarła, aby więcej ludzie nie byli w majątnościach ich turbowani ani molestowani, a w tym niebezpieczeństwie około majątności swych w dziedzictwach nie byli..., F. Piekosiński, Sejm walny warszawski z r. 1572, Rozprawy Wydz. Hist.-Filozof. AU [Kraków] 1897, t. XXXV, Dodatek nr 3: Forma konstytucyi, s. 268.*

1.2. ROZSTRZYGNIĘCIA PRAWNE

1.2.1. DECYZJE ZMIERZAJĄCE DO ODSUNIĘCIA W CZASIE
UTRATY TENUTY PRZEZ POSESORÓW

Jak już pisaliśmy, mimo ustanowienia przepisu o utracie nadań na wieczność dokonanych po 1504 r., posesorzy mieli pozostawać w ich posiadaniu, dopóki egzekucja w całości nie zostanie zrealizowana²⁸. Sejm 1563/64 r. wprowadził postanowienie o przeprowadzeniu lustracji. Na sejmie w Piotrkowie (1565 r.) te rozstrzygnięcia utrzymano w mocy, ale już z pewnym uzupełnieniem. Nałożono bowiem na posesorów obowiązek składania na kolejnym sejmie (na którym zakończona miała być egzekucja) rozliczeń finansowych z gospodarowania królewszczyzną od sejmu 1565 r. Na tenutariuszy nałożono obowiązek uiszczenia kwarty według sporządzonych przez rewizorów inwentarzy; trzy części z dochodów z królewszczyzny miały przyspaść królowi²⁹.

Żadne z powyższych rozstrzygnięć nie prowadziły do natychmiastowej utraty dzierzonych nieprawnie królewszczyzn, natomiast stanowiły podstawę do uchylecia niezgodnych z prawem dyspozycji królewskich, w drodze rewizji listów i wydawanych w związku z nią dekretów królewskich. Zaś lustracja uchwalona na sejmie 1563/64 r. prowadziła do ustalenia wysokości dochodów z nich otrzymywanych³⁰. Na sejmie 1567 r. posesorzy, których dobra zostały już zrewidowane, mieli wpłacać kwartę. Tenutariusz trzymał nadal dobra uzyskane wbrew prawu, lecz nie było to już nadanie na wieczność. Dochody uzyskiwane z dóbr nadanych po 1504 r. na wieczność, które w wyniku egzekucji ulegały przepadkowi, po oddzieleniu części na utrzymanie posesora, przeznaczono na obronę potoczną. Monarcha rezygnował (chwilowo) – z pobierania pożytków – (z pozostałych trzech części) – aż do czasu zawarcia unii Korony z Litwą, przeznaczając je na potrzeby Rzeczypospolitej³¹. Z chwilą zawarcia unii z Litwą powrócić winny do króla trzy części, zaś królewszczyzny miały się znaleźć *in dispositione nostra*, czyli monarcha mógł nimi rozporządzać. Kwarta wpłacana była na obronę potoczną³².

²⁸ Zob. cz. B, rozdz. II, pkt 1.2.3, s. 107.

²⁹ VL, II, f. 692, pkt 77, *O dobrach egzekucyi podległych*.

³⁰ Uwagę na problem zwrócił A. Wyczański, *Polska Rzeczą Pospolitą szlachecką*, Warszawa 1965, s. 86 (II wyd., Warszawa 1991, s. 102). Więcej miejsca temu zagadnieniu poświęca J. S. Matuszewski, *Egzekucja dóbr czy egzekucja dochodów*, Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN 1986, R. XL, nr 6, s. 1–6.

³¹ VL, II, f. 723, pkt 6, *Oddawanie czwartej części...*

³² *Ibidem*, pkt 5.

Nie mógł król natomiast dysponować dobrami, których tenutariusz cieszył się klauzulą dożywocia. Posesor obowiązany był uiszczać kwartę oraz należne trzy części na rzecz monarchy. Sam dożywotnik miał pozostać przy piątej części dochodów.

Wbrew ustawowej sankcji przewidującej utratę wspomnianych dóbr pozostawiono posesorów w ich posiadaniu. Zachowywali jej posiadanie będąc zobowiązanymi do wnoszenia do skarbu jedynie kwarty. Potraktowano ich zatem tak, jak posiadaczy tzw. „gołych dożywoci”. Tak korzystne dla tenutariuszy rozstrzygnięcie, w istocie kwestionujące wcześniejsze decyzje sejmu, ujawnione zostało w toku rewizji pozwów na sejmie lubelskim 1569 r.³³

1.2.2. POSTANOWIENIE O CZASOWYM ZWOLNIENIU POSESORÓW Z PŁACENIA KWARTY

Inne odstępstwo, przewidziane przez ustawodawcę, wywołane było okolicznościami obiektywnymi, jakimi były zniszczenia dóbr spowodowane najazdem tatarskim. Na sejmie roku 1567, na prośbę posłów z województwa podolskiego i ruskiego, uchwalona została konstytucja *Kraje Podolskie i Ruskie*³⁴. Posesorzy dóbr uzyskanych na wieczność i w lenno, a podlegających egzekucji wnioskowali przez posłów o zwolnienie z płacenia kwarty. W związku z powyższym, postanowiono wysłać rewizorów do wymienionych województw, aby przeprowadzili lustrację królewszczyzn. Lustratorzy w obecności starostów – lokalnych urzędników królewskich – mieli sprawdzić na miejscu zasadność złożonych wniosków. Decyzję w sprawie płacenia kwarty miał podjąć król z senatem i posłami, na podstawie zebranych informacji. Zwolnieniu od opłat podlegaliby ci z posesorów, których dobra były dotknięte najazdami w kolejnych dwóch latach: 1566 i 1567. Zwolnienie od uiszczania kwarty objąć miało czas *do drugiego blisko przyszłego sejmu*, czyli do roku 1569.

1.2.3. POWTÓRZENIE ZAKAZU DYSPOZYCJI NA WIECZNOŚĆ

Na sejmie 1565 r. po raz pierwszy sformułowano wyraźny zakaz nadawania w przyszłości królewszczyzn na wieczność³⁵. Został on zamieszczony w ustawie *Statut Alexandrow*.

³³ *Pozwy o stracone wieczności, kto nie miał dożywocia, chociaż dał czwartą część, tedy przedsię spozywano o trzy części które Król JMość na Rzeczpospolitą dał do skończenia unii, wedle konstytucyi Piotrkowskiej roku 1567..., Zródłopisma..., cz. III, s. 159, relacja z 5 V 1569 r., Zob. s. 160, relacja z 6 V 1569 r.*

³⁴ VL, II, f. 727–728, pkt 22.

³⁵ VL, II, f. 681, pkt 36, *Statut Alexandrow*.

Ustawa odróżniała dobra rozdane po 1504 r., podlegające egzekucji, od dóbr, które przypadły monarsze tytułem konfiskat, prawem kaduka czy donacji. W kwestii tej grupy dóbr, statut będący wykładnią konstytucji z 1562/63 r. zawierał kształtowaną od lat przez szlachtę zasadę, odnoszącą się do rozdawnictwa królewskiego³⁶. Polegała ona na tym, że pozostawiono monarsze w mocy y w szafunku [...] *dobra wszystkie na Nas, abo do stolicy naszej Królewskiej przypadłe, y które potym przypadać będą...* Swoboda rozdawnictwa nie dotyczyła królewszczyzn, uwzględniała propozycje zgłoszone przez posłów.

1.2.4. NADUŻYCIA W STOSUNKU DO POSESORÓW WIECZYSTYCH W TRAKCIE PRZEPROWADZANIA REWIZJI DÓBR

Przystępując do realizacji egzekucji dóbr, ustawodawca konstytucją *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną* (1562 r.) określił jej zakres przedmiotowy. Rewizji podlegały wszystkie dobra królewskie. Ustawodawca dopuszczał wyjątki: dotyczyć one miały tzw. starych sum, co do których jednak niezbędne było indywidualne orzeczenie sądu królewskiego³⁷. Przepis powyższy nie dotyczył królewszczyzn, które zostałyby wykupione po śmierci użytkownika posiadającego na nich klauzulę dożywocia, takie dobra podlegały bowiem egzekucji³⁸. Rewizorzy mieli otrzymać z kancelarii królewskiej wykazy dóbr podległych egzekucji³⁹. Mimo to, dokonywali rewizji dóbr prywatnych, pod pretekstem, że są one królewszczyznami. Ich postępowanie niewątpliwie było nadużyciem. Jak już wspomniałem, zjawisko to osiągnęło takie rozmiary, że sejm 1567 r. poświęcił tej sprawie osobną konstytucję⁴⁰. Postanowiono, że przeprowadzona rewizja nie jest okolicznością mogącą rodzić niekorzystne dla dotkniętego nią właściciela skutki.

³⁶ K. Goźdz-Roszkowski, *Rozdawnictwo skonfiskowanych dóbr ziemskich w prawie polskim XV–XVI wieku*, Studia nad Historią Państwa i Prawa [Wrocław] 1974, t. XIV, s. 28–32; T. Szulc, *Dyspozycja królewska domeną ziemską w świetle konstytucji sejmów egzekucyjnych*, [w:] *Symbolae historico-iridicae Lodziensis Iulio Bardach dedicatae*, Łódź 1997, s. 151–154.

³⁷ ...*illis exceptis, na których są summy stare, y dobrze nalezione y osądzone...*, VL, II, f. 634, pkt 6, Rewizorowie.

³⁸ VL, II, f. 617, pkt 31.

³⁹ ...*rewizory do wszech dóbr naszych, tak tych które w possessyi y dyspozycji swey mamy, iako też dekrety naszymi teraz posądzonych, wysyłamy [...] rewidować y inwentować dochody, których podaliśmy im spiski, aby wiedzieli do których dóbr iechać mają, chociaż w possessyey naszej nie są...*, VL, II, f. 634, pkt 6, Rewizorowie (sejm 1563/64 r.).

⁴⁰ *Ibidem*, II, f. 732, pkt 40, *Rewidowane dobra exekucyi nie podległe*.

2.0. SPRAWA SPRZEDAŻY KRÓLEWSZCZYŹN

Do sprzedaży królewskich nieruchomości nawiązano w trakcie obrad sejmu piotrkowskiego w roku 1565. Dyskusja dotyczyła statutu Aleksandra z 1504 r. i jego interpretacji przyjętej w roku 1562/63. Ta forma alienacji królewskimi wymieniona została pośród innych jako zakazana mocą tego statutu⁴¹.

3.1. DEBATA NAD FRYMARKAMI

3.1.1. WNIOSEK ABPA JAKUBA UCHAŃSKIEGO

W 1566 r. wśród postulatów zgłoszonych przez senatorów, jeden odnosił się do frymarków. Wystąpił z nim abp Jakub Uchański. Wniosek sprowadzał się do tego, aby przy ocenie dokonanych zamian uwzględnić wprowadzony przez posesora wkład, mający wpływ na polepszenie stanu dóbr⁴². Mówca nie wyjaśnił, jaki wpływ miał wywierać szacunek wartości dóbr na umowę frymarku. Być może w ten sposób chciał wskazać, że większe dochody uzyskiwane z dawnej królewskiej nieruchomości są wynikiem melioracji dóbr dokonanych przez nowego posesora.

3.1.2. SPRAWA FRYMARKÓW NIERÓWNYCH

W trakcie obrad 1569 r. poruszono sprawę zamian, których przedmiotem były dobra królewskie. O zaakceptowanie frymarku, który nie był równorzędny, zabiegali synowie wojewody ruskiego Mikołaja Sieniawskiego hetmana wielkiego koronnego⁴³. Prośbę popierali senatorzy. O pozostawienie frymarku w ręku synów Sieniawskiego wstawił się sędzia przemyski Walenty Orzechowski⁴⁴. W indywidualnych przypadkach posłowie i senatorzy opowiadali się

⁴¹ *Dyaryusz sejmu... R. P. 1565 r.*, s. 148, relacja z 22 II 1565 r.

⁴² *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 39, relacja z 6 VIII 1566 r. Głos w sprawie frymarku zabrał kasztelan krakowski Spytek Jordan z Melsztyna. Jego wypowiedź nie jest jasna: *Frymarki słuszne, by się zostać miały, a tak królowi jako król, żeby nagrodzić temu, kto nie wziął...*, *ibidem*, s. 40.

⁴³ *Zródłopisma...*, cz. III, s. 46, relacja z 15 II 1569 r. Na wspomnianym sejmie wstawiano się za frymarkiem p. Lityńskiego, *ibidem*, s. 231, relacja z 23 VII 1569 r. Sprawa ciągnęła się od sejmu 1562/63 r., na który licznie przybyła rodzina Sieniawskich, zob. PSB, XXXVII/1, red. H. Markiewicz, Warszawa 1996, s. v. Mikołaj Sieniawski, (autor M. Plewczyński), s. 126, 131.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 80, relacja z 7 III 1569 r.

za utrzymaniem posesorów przy nabytych prawach, mimo że w ich posiadanie weszli oni w sposób wyrządzający Rzeczpospolitej szkody. Stali na stanowisku ochrony praw nabytych. Z drugiej strony, postulowali położenie kresu *roz frymarcheniu* dóbr królewskich⁴⁵. Domagali się, by zamiana była równorzędna, potwierdzona konstytucją, jeżeli dojdzie do transakcji zamiany dóbr królewskich na prywatne⁴⁶. Ich działania skierowane były na przyszłość, nie zaś na egzekucję praw, które zostały naruszone.

3.2. ROZSTRZYGNIĘCIA PRAWNE

Na sejmie 1567 r. konstytucją *Frymarki* orzeczono nieważność transakcji, w których dobra ziemskie (w tym królewskie) będące przedmiotem zamiany nie zostały zlustrowane i nie uzyskały aprobaty sejmowej⁴⁷.

Na sejmie lubelskim 1569 r. uchwalono konstytucję, która określała warunki, jakie winny być spełnione, aby dokonywany frymark królewszczyzną był prawomocny⁴⁸. Warunki te – to:

- a) uzyskanie zgody sejmu na transakcję;
- b) wprowadzenie wpisu do ksiąg kancelarii królewskiej oraz skarbu kwarcianego; ponadto
- c) strona dokonująca zamiany miała obowiązek opublikować list tej zamiany dotyczący, na pierwszych sądach ziemskich, które zbiorą się po sejmie. Woźny winien przeprowadzić wówczas intromisję. Postanowienie to nie odnosiło się do frymarków zawartych na wcześniejszych sejmach.

4.1. DYSKUSJE NAD NADANIAMI LENNYMI

Problemy związane z objęciem egzekucją dóbr lennych zostały poruszone w wypowiedziach sejmowych w 1566 i 1569 r.

4.1.1. PIERWSZY WNIOSEK ABPA JAKUBA UCHAŃSKIEGO

Na sejmie 1566 r. obradowano nad nadaniami lennymi, które na mocy konstytucji *O statucie Króla Alexandra* z 1562/63 r. ulegały kasacie. Kwestia

⁴⁵ *Ibidem*, s. 167, relacja z 23 V 1569 r.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 213, relacja z 13 VII 1569 r.

⁴⁷ VL, II, f. 725, pkt 12.

⁴⁸ VL, II, f. 785.

została podniesiona przez abpa Jakuba Uchańskiego. Propozycja jego była konsekwentną kontynuacją koncepcji, o której już wcześniej była mowa. Z jednej strony, postulował on oszacowanie lenn tak, aby taksa wynosiła 1/10 część wartości majątku, który byłby w rękach tenentariusza pod warunkiem ekstenuacji. Posesor potrącałby połowę taksy od sumy, jaką płaciłby w formie rocznego czynszu. Po upływie 20 lat, wskutek corocznych potrąceń, dobra lenne same by się wykupiły. Z tą chwilą posiadacz zatrzymywałby 1/3 lenna na wieczność, natomiast pozostała część wracałaby do rąk królewskich. Z drugiej strony, w wystąpieniu prymasa zawarty był wniosek, aby lenna rozdane po 1504 r. nie ulegały kasacji, jeśli ich aktualni tenentariusze zobowiązali się do wykonywania obowiązków wojskowych⁴⁹. Przyjęcie tego wniosku sprowadzałoby się do utrzymania w zakresie lenn stanu istniejącego przed przystąpieniem do egzekucji. Wprowadzenie takiego unormowania uchylałoby częściowo statut Aleksandra, prowadząc do pomniejszenia zasobu domeny królewskiej. Wniosek nie spotkał się z aprobatą obradujących.

4.1.2. DRUGI WNIOSEK ABPA JAKUBA UCHAŃSKIEGO

W Lublinie, na sejmie 1569 r. wystąpił abp Jakub Uchański z postulatem przywrócenia lenn posesorom, którzy utracili je w wyniku egzekucji. Wniosek ten nawiązywał do jego wcześniejszego wystąpienia na sejmie 1566 r. Odnosił się on do obszaru Rusi i Podola. Wnioskodawca łączył tę propozycję z wykonywaniem przez posesorów powinności lennych⁵⁰. Powyższy dezyderat zmierzał również do zawieszenia na długi czas postanowień przepisów sejmu 1562/63 r.

4.2. ROZSTRZYGNIECIA PRAWNE

Przepis zabraniający wyraźnie dokonywania nadań lennych, został powtórzony na sejmie piotrkowskim roku 1565, w konstytucji *Statut Alexandrow* będącej wykładnią statutu Aleksandra⁵¹.

⁴⁹ *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 38–39, wypowiedź z 6 VIII 1566 r.

⁵⁰ *Zrządlopisma...*, cz. III, s. 135, wypowiedź z 5 IV 1569 r.

⁵¹ VL, II, f. 681, pkt 36. Zdaniem A. Kraushara, konstytucja dopuszczała możliwość nadawania w przyszłości królewszczyzn w lenno, pod warunkiem, iż czynność taka będzie miała miejsce na sejmie za zgodą senatu i posłów; wymagana była w tym celu osobna uchwała sejmowa, zob. A. Kraushar, *Uwagi nad prawem lennym w Rzpltej i o znaczeniu wyrazu domus w sukcesji dóbr koronnych*, Sprawozdanie z Posiedzeń Tow. Nauk. Warsz. 1911, nr 1, s. 10, z odesłaniem do VL, II, f. 681. W powołanym źródle nie znajdujemy dla tezy potwierdzenia.

4.2.1. WYJĄTEK OD ZASADY

Od powyższej zasady dopuszczono wyjątek. Na Rusi, zagrożonej najazdami tatarskimi i wołoskimi, zezwolono na dyspozycje królewsczyznami na prawie lennym. Rozstrzygnięcie takie miało na celu zainteresowanie posesorów utrzymaniem posiadanych tam dóbr ziemskich⁵².

4.2.2. ZMIANA STATUSU PRAWNEGO POSESORA LENNEGO

Przyjęcie uchwał egzekucyjnych nie powodowało automatycznej utraty dzierzonych prawem lennym królewsczyzn⁵³. Ich posesorów zobowiązano, by od tego sejmku (1565 r.) zaczęli prowadzić rachunki, które miały być złożone na sejmie następnym (1566 r.). Po odłożeniu części na utrzymanie posesora, z reszty dochodów ustalonych według inwentarzy sporządzonych przez rewizorów, trzy części przypaść miały na rzecz króla, oraz kwarta na wojsko⁵⁴. Norma ta miała charakter generalny, obejmując swoim zakresem wszystkich posesorów królewsczyzny.

◆ Czasowe przeznaczenie dochodów z lenn na obronę potoczną. W 1567 r. postanowiono, że dochody z lenn, które wskutek egzekucji ulegały unieważnieniu, będą przeznaczane na *pożytek Rzeczypospolitej: to jest na służebne obrony potoczney*⁵⁵. Przepis ten obowiązywać miał doraźnie, dopóki nie zostanie zawarta unia z Litwą. Z dojściem do skutku unii, dochody wracały do rąk królewskich. Dobra posesora, który nie uzyskał klauzuli dożywocia, przechodziły wówczas *in dispositione* monarchy, który mógł nimi rozporządzać. Tenutariusz, który uzyskał klauzulę, trzymał królewsczyznę przez czas swego życia; był również zobowiązany do płacenia kwarty i trzech części na rzecz króla. Wezwano równocześnie posesorów do wpłacenia kwarty pod sankcją utraty królewsczyzny i pozwania przed

⁵² ...we wszystkich Ziemiach Podlaskich, Wołyńskich, Kijowskich..., VL, II, f. 787, pkt 48 (1569 r.). Pogląd M. Stankowej (*Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975, s. 36), że konstytucją *O statucie Króla Alexandra* z 1562/63 r. zostały zniesione lenna, jest nieporozumieniem.

⁵³ *Zostawienie dzierzawiec w possessyey*, VL, II, f. 638, pkt 23 (1563/64 r.); *O dobrach exekucyi podległych*, VL, II, f. 692, pkt 77 (1565 r.).

⁵⁴ ...*ex nunc possessores od tego sejmku liczbę czynić będą powinni Rzeczypospolitej na onym bliskim sejmie na którym się kończy exekucya [...], y dochodow wedle inwentarzow niniejszych Rewizorow, czwartą część oddać, aby rozdział opisany stał się ku któremu My także odłożyć mamy exnunc część czwartą dochodów, które w ręku mamy wolne...*, VL, II, f. 692, pkt 77.

⁵⁵ VL, II, f. 723, pkt 6.

sąd sejmowy⁵⁶. Lennicy mieli stać się administratorami sprawującymi zarząd nad trzymanymi królewsczyznami. Postanowienie adresowane było do wszystkich posesorów dóbr królewskich.

5.0. Dyskusje w przedmiocie klauzuli dożywocia

5.0.1. Wniosek bpa Mikołaja Wolskiego

W czasie sejmu lubelskiego 1566 r., w dyskusji nad wynagradzaniem osób zasłużonych, niektórzy z zabierających głos senatorów wypowiadali się za rozdawnictwem królewsczyzn w nadania (w użytkowanie, w dzierżawę) uzupełnione klauzulą dożywocia⁵⁷. Biskup kujawski Mikołaj Wolski popierał ów wniosek, proponując zarazem, aby w przypadku osób szczególnie zasłużonych wynagrodzenie, w postaci przywileju dożywocia, przechodziło również na syna⁵⁸. Takie wynagrodzenie przybierać mogłoby zatem postać nadania na okres dwóch dożywocia, albo przybierałoby postać ekspektatywy, której stosowanie zakazane było przez prawo. W wypadku nadania na okres dwóch dożywocia, nadanie to byłoby adresowane do odbiorcy na okres jego życia, oraz na rzecz jednego spadkobiercy, kimkolwiek by on nie był (syn, wnuk, brat itd.) Nie wymagałoby ono imiennej dyspozycji króla. Ekspektatywa zaś rozumiana była jako uznanie po śmierci deklarowanego nadania panującego na rzecz syna. W przypadku śmierci syna przed ojcem ekspektatywa imiennie adresowana musiałaby wygasnąć.

5.0.2. Próby wywołania napięcia wśród posesorów z przywilejem dożywocia

W trakcie sejmu 1565 r. spotykamy się nadal z działaniami mającym na celu przeciwdziałanie egzekucji dóbr. Przeciwnicy odwołali się wówczas do zabiegu propagandowego polegającego na rozpuszczeniu fałszywej plotki, głoszącej, że egzekucją objęte będą także dożywocia na starych sumach, co wywołało przerażenie wśród szlachty⁵⁹.

⁵⁶ *Ibidem*, pkt 4, 5.

⁵⁷ *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 39, relacja z 6 VIII 1566 r., wypowiedź bpa krakowskiego Filipa Padniewskiego; s. 42, relacja z 8 VIII(?) 1566 r., wypowiedź kasztelana inowrocławskiego Adama Drzewickiego.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 40.

⁵⁹ *Dyaryusz sejmu... R. P. 1565 r.*, s. 186, relacja z 10 III 1565 r. Nie było to zapewne jedyne działanie. Na sejmie lubelskim 1569 r. posłowie uskarżali się, że *spożywano ludzi przeciw*

6.1. Dyskusje w sprawie zastawów

6.1.1. Problem wykładni statutu Aleksandra

Na sejmie 1565 r., wobec różnej interpretacji senatorskiej i szlacheckiej statutu Aleksandra, zaistniała potrzeba ustalenia jednolitej jego wykładni⁶⁰. Konstytucja *O statucie Króla Kazimierza* z 1562/63 r. utrzymywała w mocy postanowienia statutu Aleksandra z 1504 r. Ustawodawca w konstytucji z 1562/63 r. wprowadzał generalną kasatę dyspozycji dokonanych po 1504 r., w tym również zastawów na dobrach królewskich. Powstawała sprzeczność. Dyspozycje (po 1504 r.) według formuł zawartych w listach nadań podejmowane były na sejmie, za zgodą senatu, i uzasadniane były palącą potrzebą, w której znajdowała się Rzeczpospolita. W świetle postanowień z 1504 r. były one prawomocne, o ile były do wydzierzenia. Tymczasem konstytucja z 1562/63 r. uznawała je za nieważne. Sytuacja taka stwarzała różne możliwości wykładni statutów, otwierając drogę monarsze do podejmowania zabiegów o uzyskania pożyczki pod zastaw królewskich. Próbę taką, w porozumieniu z senatorami, podjął Zygmunt August na zjeździe w Parczewie, co wywołało natychmiast sprzeciw posłów, którzy twierdzili, iż *nic po statucie Alexandrowym zastawiono być nie mogło, ani nie może*⁶¹. Dla załagodzenia sytuacji w imieniu króla zgodzono się pozornie z przedstawioną wykładnią statutu⁶².

Pod koniec obrad sejmiku 1565 r., gdy czytane były ułożone teksty konstytucji, monarcha wystąpił przeciw konstytucji *O statucie Króla Alexandra* 1562/63 r. Nie zgadzał się z postanowieniem, według którego żaden król w przyszłości nie mógłby nadawać ani dokonywać zapisów na dobrach⁶³. Posłowie, chcąc ograniczyć władzę rozdawniczą monarchy, postulowali, aby do zapisu odnoszącego się do konstytucji wprowadzić zmianę. Modyfikacja polegała na tym, że odtąd król mógłby zastawiać dobra do wydzierzenia – za zgodą senatu i posłów na sejmie. Akceptacja tego postanowienia była warunkiem szlacheckiej aprobaty na pożyczkę królewską pod zastaw dóbr

konstytucji vigore executionis, [...] recuperatory, którzy excesserunt metas constitutionis, że spożywali i o dziedziczne imiona [...] i siła ich było którzy się zgadzali, aby utraty tym, których spożywali niesłusznie, nagradzali, a wszystkich od takowych pozwów vigore conventus wolnymi uczynić..., Zródłopisma..., cz. III, s. 158, relacja z 30 IV 1569 r.

⁶⁰ *Dyaryusz sejmiku... R. P. 1565 r.*, s. 148, relacja z 22 II 1565 r.

⁶¹ *Ibidem*, s. 149.

⁶² *Ibidem*, s. 150. *Dziękujemy [...] żeś W. K. M. interpretacją statutu Alexandrowego w mocy ostawując, obiecać raczył, dobry [dobrami] stolice swej królewskiej, już na potomne czasy inaczej nie szafować, to jest ani oddawać na wieczność, ani zastawiać, ani zapisywać..., ibidem*, s. 152, relacja z 23 III 1565 r.; s. 206, relacja z 27 III 1565 r.

⁶³ *Dyaryusz sejmiku... R. P. 1565 r.*, s. 277, relacja z 4 IV 1565 r. Na posiedzeniu król w wystąpieniu stwierdził: *...a ja przy statucie ostanę [...] rozumiejąc, że mu wolno zastawiać co chce, gdy niektórzy panowie zezwalają..., ibidem*, s. 283.

królewskich. Znajdzie to wyraz w postaci konstytucji *Statut Alexandrow*⁶⁴. Ustawa dopuszczała zastawy i zapisy na królewskich, gdy spowodowane były nagłą, niezbędną potrzebą, w której znalazła się Rzeczypospolita. Musiało to być postanowione jednogłośnie przez senat, izbę poselską i na warunkach ekstenuacji. W tym celu powinna być uchwalona konstytucja, w której wyszczególnione byłyby: wielkość zastawu oraz określenie, które z dóbr królewskich zostały zastawiane. Zakazem zastawu objęte były grody główne z jurysdykcją starościńską, królewszczyzny w wielkorządach i w ziemi sandomierskiej.

6.1.2. SPORY WOKÓŁ ZASTAWU KRÓLEWSZCZYŹN NA SEJMIE 1565 R.

Wśród posłów nie było jednak zgodności w kwestii zastawu królewszczyzn i poboru. Przedstawiciele Małopolski, Rusi i Podola byli przeciwni zarówno uchwaleniu podatków, jak i zastawianiu królewszczyzn; powoływali się przy tym na brak upoważnienia na ten krok od sejmików⁶⁵. Małopolanie, odwołując się do instrukcji sejmikowych, stwierdzili, że kanclerz był w błędzie, zarzucając posłom mówienie w tej kwestii nieprawdy. W związku z koniecznością opłacenia wojska powrócono do sprawy pożyczki pod zastaw dóbr królewskich⁶⁶. Senatorzy skłaniali się do wyrażenia zgody na udzielenie pożyczki królowi pod zastaw dóbr⁶⁷. Po dyskusji posłowie przychyliłi się do wniosku⁶⁸. Za zgodą senatu i izby poselskiej doraźnie uchylono postanowienia statutu Aleksandra w kwestii zastawów królewszczyzn, zachowując je w mocy na przyszłość⁶⁹.

6.1.3. WNIOSEK ABPA JAKUBA UCHAŃSKIEGO W PRZEDMIOCIE NOWYCH I STARYCH SUM

Na sejmie 1566 r. w Lublinie, w sprawie nowych sum, które ulegały przypadkowi, wystąpił abp Jakub Uchański. Przeciwstawiał się ich kasacie. Jako rozwiązanie postulował, aby sumy te były potrącone z dochodów,

⁶⁴ VL, II, f. 681, pkt 36.

⁶⁵ *Dyaryusz sejmu... R. P. 1565 r.*, s. 280, relacja z 6 IV 1565 r.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 280, relacja z 5 IV 1565 r.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 296, relacja z 10 IV 1565 r.

⁶⁸ *I były namowy te z wielkim lamentem i poswarkiem, aż do samego wieczora, aż zezwolili na nabycie pieniędzy Królowi pięciukroć sta tysięcy złotych, warunkiem spisany, który podali, a na opłacenie tej zastawy, pobór łońskim obyczajem pozwolili...*, *ibidem*, s. 312, relacja z 12 IV 1565 r. Wprowadzeniu zastawu i poboru sprzeciwiali się posłowie ruscy i podolscy.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 313, relacja z 13 IV 1565 r.

według taksy ustalonej przez rewizorów. Kwota sumy zastawnej, która nie uległaby jeszcze w ten sposób umorzeniu, podlegałaby ekstenuacji. Jeśli chodzi o stare sumy, Uchański nie zgadzał się z projektem, aby w stosunku do nich miała zastosowanie ekstenuacja⁷⁰. Również kasztelan krakowski Spytek Jordan sprzeciwiał się przypadkowi sum zapisanych na dobrach królewskich⁷¹, co odnosiło się zwłaszcza do posesorów sum zapisanych po 1504 r. Negatywny był w stosunku do postulatów kasaty starych sum. Wnioskował, aby posesorzy trzymali takie dobra na warunkach ekstenuacji, która winna być ustalona po przedstawieniu przez rewizorów inwentarzy. Kasztelana krakowskiego poparł wojewoda sandomierski Stanisław Tarnowski, domagając się albo zwrotu sum, albo wprowadzenia ekstenuacji⁷². Z kolei kasztelan gnieźnieński Jan Tomicki wysunął projekt, aby sumy spłacić dochodami uzyskanymi z podwyższenia opłat myta pobieranego od towarów wywożonych z Korony. W ten sposób koszty w znacznej części przerzucono by na mieszczan, zaś wierzyciele i dłużnik nic by nie tracili.

6.2. ROZSTRZYGNIECIA PRAWNE

6.2.1. PROBLEM GWARANCJI NIEUSUWALNOŚCI POTOMKA ZMARŁEGO ZASTAWNIKA

Zagadnieniem tym zajęto się w trakcie obrad sejmowych 1565 r. Zastawy na starych sumach wyłączone były spod egzekucji. Nie podlegały również obowiązkowi płacenia kwarty. Jeśli posesor uzyskał klauzulę dożywocia, to zastawnika nie można było skupić.

◆ Gdyby zastawnik zmarł, zastaw wówczas nie wygasał, lecz pozostawał na skupie. Dlatego posłowie wystąpili z wnioskiem ustawodawczym. Postulowali, że jeżeli spadkobierca zastawnika-dożywotnika chce także uzyskać gwarancję dożywotniej nieusuwalności, to można mu nadać skutecznie klauzulę dożywocia, pod warunkiem wprowadzenia klauzuli ekstenuacji, albo wyrażenia zgody na płacenie kwarty na rzecz Rzeczypospolitej. Dyspozycja taka powinna być wpisana w konstytucję sejmową ze wskazaniem: (a) osoby, której zostały nadane dobra, (b) czasu i miejsca, kiedy to nastąpiło⁷³.

⁷⁰ *Okolo sum upadlych, iżby ty sumy były defalkowane wedle taksy rewizorów tem, co trzymali, a ostatek też wytrzymać ad extenuationem. Okolo starych sum żadnej ekstenuacyjnej nie rozunie...*, *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 39.

⁷¹ *Ibidem*, s. 40, relacja z 6 VIII 1566 r.

⁷² *Ibidem*, s. 42, relacja z 8 (?) VIII 1566 r.

⁷³ *Dyaryusz sejmu... R. P. 1565 r.*, s. 89, relacja z 27 I 1565 r. Do sprawy powrócono w czasie obrad 20 II t. r., *ibidem*, s. 133–134; zob. s. 208, relacja z 17 III 1565 r.

◆ Wniosek w zmienionej formie przybierze postać konstytucji *Dożywocia na starych sumach* uchwalonej na sejmie 1565 r.⁷⁴ W ustanowionej konstytucji pominięty został postulat płacenia kwarty, zamieszczony w poselskim wniosku. Monarcha zobowiązywał się nie udzielać przywileju dożywocia żadnemu posesorowi zastawu w starej sumie, jeśli ten: (a) nie zrzeknie się części kwoty obciążającej tenetę, albo (b) nie zgodzi się trzymać królewsczyznę za *extenuacyą słuszną*⁷⁵. Ustawodawca nie zdecydował się wówczas na określenie wysokości kwoty, którą należałoby upuścić. Klauzula dożywocia była wyrazem łaski monarszej, w której udzielaniu panujący zachował swobodę, aczkolwiek coraz bardziej ograniczonego rozdawnictwa. W konstytucji *Dożywocia na starych sumach* nie zamieszczono wymogu umieszczenia wpisu o dokonanej dyspozycji w ustawie sejmowej. Obowiązek ten wynikał z konstytucji *Statut Alexandrow*⁷⁶ będącej wykładnią ustawy z 1562/63 r.

◆ Do sprawy obradujący powrócili na sejmie 1566 r.; jednak ponieważ nadal budziła kontrowersje, to nie przybrała ona formy konstytucji⁷⁷. Rozstrzygnięcie w kwestii unormowania wysokości kwoty, jaką należy odstąpić, aby otrzymać przywilej dożywocia na dobrach zastawionych w *starej sumie*, odłożone zostało do kolejnego sejm. W jednym z postanowień recessu tego sejm, zatytułowanym *Dożywocia*, postulowano następujące rozwiązanie prawne. Powtórzono na wstępie zasadę przyjętą na poprzednim sejmie, że na królewsczyznach, na których zapisane są stare sumy, klauzulę dożywocia otrzyma osoba, która odstąpi część starej sumy. Ustawodawca określił w tym wypadku jej wysokość, która miała odpowiadać 1/4 wysokości starej sumy⁷⁸. W konstytucjach sejmów 1567 i 1569 r. ustawodawca nie rozstrzygnął tego problemu.

6.2.2. NOWE SUMY

◆ Zmiana użytkownika z dożywociem na zastaw do wydzierżenia. Na sejmie lubelskim 1569 r. król zaakceptował wniosek zgłoszony przez posłów, postulujący, aby posesor trzymający królewsczyznę⁷⁹,

⁷⁴ VL, II, f. 682, pkt 38.

⁷⁵ *Ibidem*; J. S. Matuszewski, *Dożywocia w dyspozycjach królewskich za Jagiellonów*, CPH 1987, t. XXXIX, z. 1, s. 38.

⁷⁶ VL, II, f. 681, pkt 36.

⁷⁷ Zdaniem K. Chłapowskiego, sejm 1566 r. uchwalił konstytucję *Dożywocia, tenże, Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewsczyzn małopolskich*, Warszawa 1984, s. 44–45.

⁷⁸ VL, II, f. 720, pkt 3.

⁷⁹ Mogło to być tytułem: użytkownika, „gołego dożywocia”, dzierżawy, nadania do wiernych rąk.

na którą uzyskał ponadto przywilej dożywocia, a następnie zastaw za ekstenuacją, nie tracił dóbr ani pieniędzy zabezpieczonych tym zastawem⁸⁰. Było to odejściem od uchwalonych na sejmie rozpoczynającym egzekucję (1562/63) postanowień przewidujących przepadek sum zapisanych po roku 1504.

◆ Pożyczka pod zastaw królewszczyzn (1565 r.). Na sejmie 1565 r. zezwolono królowi na zaciągnięcie pożyczki pod zastaw dóbr królewskich. Sejm, który ustanowił ten akt prawny, to kolejny z kontynuujących egzekucję dóbr. Okoliczność ta pozwala domniemywać, że decyzję o zastawie powzięto zgodnie z warunkami przewidzianymi dla tego rodzaju dyspozycji w statucie Aleksandra z 1504 r., potwierdzonymi przez *Statut Alexandrow*⁸¹ z 1565 r. W konstytucji *Nabycie pieniędzy*, podjętej na tym sejmie (1565 r.), ustawodawca wyliczył warunki, na jakich została ona udzielona. Powołano się więc na:

- a) pilną potrzebę Rzeczypospolitej;
- b) zgodę senatu i izby poselskiej, oraz na to, że:
- c) zastawy nie obejmowały starostw z jurysdykcją sądową ani dóbr wielkorządowych czy królewszczyzn w ziemi sandomierskiej⁸², a
- d) dyspozycja znalazła odbicie w formie konstytucji sejmowej, w której określono wysokość pożyczki zabezpieczanej zastawem na dobrach królewskich. Monarcha przyrzekł nie nadawać przywileju dożywocia posesorom-zastawnikom⁸³.

Na koniec wymienione zostało jeszcze jedno zastrzeżenie mianowicie: pożyczka miała być spłacona pieniędzmi z uchwalonego na ten cel podatku⁸⁴. Oznaczało to, iż dobra zastawne są na skupie. Pominięto natomiast jeden z istotnych warunków, niezbędny dla uznania ważności zastawów na królewszczyznach – warunek ekstenuacji wprowadzony statutem Aleksandra⁸⁵.

W konstytucji nie było mowy o płaceniu przez wierzycieli z zastawionych dóbr kwarty. Obowiązek ten rozciągał się na wszystkich posesorów dóbr

⁸⁰ *Zródłopisma...*, cz. III, s. 163, relacja z 12 V 1569 r.

⁸¹ VL, II, f. 681, pkt 36.

⁸² Zygmunt II August zaciągnął pożyczkę nie przestrzegając konstytucji z 1454 r. Zwrócili na to uwagę posłowie na sejmie lubelskim 1566 r., zob. wypowiedź Stanisława Czarnkowskiego do senatorów, 1 VIII 1566 r., *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 33, zob. tamże uwagę I. Kaniewskiej przyp. 155 z odesłaniem do A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 128–131.

⁸³ Postanowienie to nie było przestrzegane, zob. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. VIII, Warszawa 1881, s. 8; K. Chłapowski, *Realizacja reform...*, s. 88.

⁸⁴ VL, II, f. 699, pkt 94, *Nabycie pieniędzy*.

⁸⁵ Niespełnienie warunku ekstenuacji przy zastawach w kontekście pożyczki 1565 r. poruszyli posłowie na sejmie 1569 r., *Zródłopisma...*, cz. III, s. 162, odpowiedź króla na postulaty posłów z 12 V 1569 r.

królewskich. Wydawało się zatem oczywiste, że obejmuje on także wierzycieli pożyczki z 1565 r. Tymczasem na sejmie lubelskim 1569 r. posłowie wystąpili z postulatem, aby kwarta wybierana była również z dóbr wówczas oddanych pod zastaw. Przeciwwstawiał się temu wnioskowi monarcha⁸⁶.

Sejm wymieniając warunki udzielenia pożyczki, czynił pozory przestrzegania praworządności. W końcowym efekcie złamał prawo, które sam ustanowił.

7.1. GŁOS W SPRAWIE DZIERŻAW

Na sejmie 1566 r. abp Jakub Uchański w zgłoszonym projekcie moderacji zawarł postulat związany z dzierżawami królewszczyzn. Wniósł, aby *Arendy [...] nieco zostało, które czwartą część [...] kładą ubogacenie królewskie*⁸⁷.

7.2. ROZSTRZYGNĘCIA PRAWNE

7.2.1. SPRAWA OPŁAT Z DOŻYWOTNICH DZIERŻAW

Na sejmie 1562/63 r. nie uregulowano zagadnienia, jak wysoką opłatę powinni wносить do skarbu tenutariusze dożywotnich arend. Do tej kategorii dóbr królewskich odnosiła się konstytucja sejmu 1565 r. *O dobrach exekucyi podległych*⁸⁸. Ustawodawca nakazywał, aby od nadchodzącego sejmu (1566 r.), na którym rewizorzy przedstawić powinni sporządzone inwentarze z rewidowanych dóbr, posesorzy: (a) przedstawili rozliczenie z dochodów i kosztów z gospodarowania królewszczyzną; (b) względnie odłożyli część (*nieco...*) z uzyskiwanych dochodów (do skarbu?).

Ustawodawca nie zdecydował się na wyraźne sprecyzowanie, jaką część dochodów dóbr dzierżawionych powinien wpłacać posesor na rzecz państwa. Widocznie sprawa była dla obradujących drażliwa. W 1567 r. podczas obrad w Piotrkowie uregulowano sprawę obciążeń spoczywających na posesorach dożywotnich arend. Przyjęto następujące rozwiązanie. Dożywotni dzierżawcy winni wpłacać: (a) do skarbu czynsz oraz (b) z tego, co zostanie z uzyskanych dochodów, według wyliczeń przeprowadzonych przez rewizorów, piątą część – również do skarbu⁸⁹. W ten sposób, w drodze ustawy, doszło do podwyższenia arendy. Ustalono ją nie w liczbach bezwzględnych, lecz

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, s. 39, relacja z 6 VIII 1566 r.

⁸⁸ VL, II, f. 692, pkt 77.

⁸⁹ VL, II, f. 722–723, pkt 3, *Arendy dożywotnie, dożywocia gołe, etc.*

procentowo. Było to równocześnie odejściem od decyzji przyjętej na sejmie 1562/63 r., która przewidywała indywidualne rozstrzygnięcie, w miejsce którego wprowadzono odgórne unormowanie.

Nasuwa się pytanie, czy ustępstwo uczynione przez Zygmunta Augusta na rzecz posesorów „gołych dożywoci” w postaci przejścia na trzy części królewskie płacenia kwarty utrzymano w mocy? W omawianej konstytucji sejmowej 1567 r. brak o nim wzmianki⁹⁰. Z kolei w ustawie *Oddawanie czwartej części*, uchwalonej na tym samym sejmie, znalazło się postanowienie nakładające obowiązek płacenia kwarty na wszystkie królewszczyzny, w których rewizję przeprowadzają rewizorzy⁹¹. Przypomnijmy, że niewypełnienie tego obowiązku zagrożone było sankcją utraty dóbr przez posesora i pozowaniem przed sąd sejmowy. W konstytucji tej jednak nie zostali wymienieni *expressis verbis* posesorzy dożywcotnych arend, zarazem, aby wykluczyć obawy posesorów, zamieszczono deklarację królewską zapewniającą o dotrzymaniu praw i powinności wynikających z konstytucji i recesów minionych sejmów⁹².

Powyższe unormowania różniły się od wniosku szlacheckiego wysuniętego na sejmie 1558/59 r. Postulowano wówczas, aby dożywocie na starostwach sądowych, które zostały zastawione po roku 1454, i pozostałych królewszczyznach zastawionych po 1504 r. ulegały przepadkowi wraz z sumami na nich zapisanymi. Ponadto utracie ulec miały trzymane dobra królewskie. Wnioskodawca nie wnikał w to, czy dożywocie i suma są na dobrach znajdujących się w niedziale, czy nie.

7.2.2. CZASOWE ZWOLNIENIE POSESORÓW OD ŚWIADCZEŃ

Na tym samym sejmie (1567 r.) zadecydowano o przeprowadzeniu rewizji królewszczyzn na Rusi i Podolu, będących w dożywcotnej dzierżawie. Ich posesorzy wnioskowali o zwolnienie z obciążeń na rzecz państwa⁹³ z powodu zniszczeń dokonanych przez najazdy tatarskie i wołoskie. Postanowiono wysłać rewizorów w celu zlustrowania takich dóbr. Wyniki miały być przedstawione na najbliższym sejmie królowi i stanom sejmującym, aby na ich podstawie podjęli postanowienie o zasadności zgłoszonych wniosków. Wówczas miała zapaść decyzja, czy posesorzy, których dobra zostały zniszczone w dwóch kolejnych najazdach (w 1566 i 1567 r.), będą zwolnieni z obciążeń na rzecz państwa, na okres dwóch najbliższych lat⁹⁴.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ VL, II, f. 723, pkt 4.

⁹² VL, II, f. 723–724, pkt 7.

⁹³ *Dożywcotni posesorzy z oddawania czwartej części i podwyższenia arend, zaś posesorzy „gołych dożywoci” z oddania piątej części dochodów*. VL, II, f. 728, pkt 22.

⁹⁴ VL, II, f. 727–728, pkt 22.

7.2.3. DZIERŻAWY BEZ KLAUZULI DOŻYWCIA

Na sejmie 1565 r. w Piotrkowie zobowiązano wszystkich posesorów do składania (*liczby*) rozliczenia z dochodów i kosztów gospodarowania królewszczyznami. Od następnego sejmu powinni oni byli wpłacać kwartę⁹⁵. Rok później, na kolejnym sejmie nie podjęto żadnych uchwał, a w recesie wydanym na jego zakończenie zamieszczono postulat, aby dzierżawcy wpłacili na najbliższym sejmie kwartę, pod sankcją utraty arendy⁹⁶.

Do sprawy wynagrodzenia starostów i dzierżawców powrócono na sejmie 1567 r. w konstytucji *Wychowanie Starostów y dzierżawiec*⁹⁷. Jednoznacznie wówczas postanowił, że posesor oddaje 4/5 części dochodów, co prowadzi do likwidacji dzierżaw – arend. Ustalenie wynagrodzenia miało się odbywać w następujący sposób. Po przeprowadzeniu lustracji dóbr i ustaleniu ich dochodowości, w pierwszej kolejności miała być oddzielona piąta część dochodów. Z reszty wyłączana była kwarta na wojsko. Następnie do pozostałych trzech części (przeznaczonych dla króla) dołączona miała być piąta część – odłączona na początku i przekazana na ręce władcy. Z otrzymanych części (trzy części plus piąta, bez kwarty) król miał wydzielić, według swego uznania, część przeznaczoną na utrzymanie posesora⁹⁸. Dwadzieścia procent dochodów z królewszczyzny (piąta część) nie miało być zatem automatycznie przeznaczonych na utrzymanie dzierżawcy i starostów. W wyniku zmian wprowadzonych przez sejmy dzierżawca przekształcał się w dzierżyciela dóbr królewskich.

8.0. ROZSTRZYGNĘCIA W ZAKRESIE NADAŃ W UŻYTKOWANIE

8.0.1. OBOWIĄZKI UŻYTKOWNIKA

Na sejmie piotrkowskim 1565 r. na użytkowników (posesorów starostw niegrodowych dzierżących je w użytkowaniu do wiernych rąk i na użytkowników nieodpłatnych) nałożono powinność przedstawiania od następnego sejmu *liczby*, czyli rozliczenia z poniesionych kosztów i uzyskanych dochodów z użytkowanej królewszczyzny oraz oddania kwarty zgodnie z inwentarzami sporządzonymi w trakcie lustracji⁹⁹.

⁹⁵ VL, II, f. 692, pkt 77, *O dobrach egzekucyi podległych*.

⁹⁶ VL, II, f. 719, pkt 8, *Dobra egzekucyi podległe*. W recesie nie określono, w jaki sposób miało nastąpić wydawanie orzeczeń o utracie dzierżaw.

⁹⁷ VL, II, f. 722, pkt 2.

⁹⁸ *My sami żebyśmy starosty i dzierżawce opatrywali, wedle tego iako gdzie nalepiey rozumieć będziemy, y iako mieysce y urząd który będzie potrzebował...*, loc. cit. W. Pałucki sądzi, że Zygmunt August przewidywał, że prawdopodobnie starostowie sądowi otrzymają więcej na swe wychowanie, inni mniej, tenże, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 203, przyp. 4.

⁹⁹ VL, II, f. 692, pkt 77, *O dobrach egzekucyi podległych*.

8.0.2. DOCHODY UŻYTKOWNIKA

Sejm 1567 r. wprowadził nowy przepis w kwestii sposobu ustalenia wysokości kwoty przeznaczonej na utrzymanie posesorów. Według konstytucji przyjętej na sejmie 1562/63 r., mieliby oni otrzymywać piątą część dochodów, które przynosiła królewszczyzna. Nowym przepisem (1567 r.) postanowiono o przekazywaniu tej części dochodów wraz z trzema pozostałymi, po oddzieleniu kwarty, w ręce monarchy. Król miał odtąd sam podejmować decyzję odnośnie do wysokości kwoty przeznaczonej na utrzymanie użytkownika¹⁰⁰. Kwota nie musiała odpowiadać piątej części całości dochodów uzyskiwanych z królewszczyzny. Zastosowane zostało zatem analogiczne rozwiązanie jak w przypadku dzierżawców królewszczyzn.

8.0.3. ZWOLNIENIA CZASOWE UŻYTKOWNIKÓW OD ŚWIADCZEŃ

Zniszczenia spowodowane najazdami tatarskimi i wołoskimi na Rusi i Podolu dotyczyły również użytkowników posiadających tam królewszczyzny. Zmusiło to posesorów, którzy doznali szkód, do wysunięcia wniosku na sejmie piotrkowskim 1567 r. o zwolnienie ich (chwilowo) od płacenia kwarty¹⁰¹. Sejm powziął decyzję o przeprowadzeniu lustracji spustoszonych najazdami królewszczyzn. Na następnym sejmie rewizorzy poinformować mieli króla, senat i posłów o wynikach lustracji, na podstawie której miała zapaść ostateczna decyzja. Dobra, które doznały szkód w wyniku najazdów w 1566 i 1567 r., miały uzyskać zwolnienie od płacenia kwarty na okres dwóch lat.

8.0.4. PROBLEM ZMIANY UŻYTKOWNIKA DOŻYWOTNIEGO
W POSESORA ZASTAWNEGO DO WYDZIERŻENIA

Posłowie na sejmie 1569 r. wystąpili z postulatem, który uzyskał aprobatę monarchy. Dożywocie nadane użytkownikowi królewszczyzny, zanim otrzymał na niej zastaw za ekstenuacją, miało zachować moc prawną. Wniosek powyższy odnosił się do posesora, który mógł dzierżyć dobra pod różnym tytułem prawnym. Mogło to być: (a) użytkowanie odpłatne, (b) gołe dożywocie, (c) nadanie do wiernych rąk – (d) аренда.

¹⁰⁰ Zob. przyp. 98. Trudno zgodzić się z poglądem wyrażonym przez A. Wyczańskiego, który podsumowując wyniki lustracji, przyjmuje, iż 20% dochodu uzyskanego z królewszczyzny stanowiło uposażenie starosty, *tenże*, *Zmierzch Jagiellonów (Zygmunt Stary i Zygmunt August)*. *Rozdroża historii*, Literatura 1989, nr 10, s. 47.

¹⁰¹ VL, II, f. 727–728, pkt 22, *Kraje Podolskie i Ruskie*.

Zastaw za ekstenuacją został dokonany na trzymanyh przez tenutariusza dobrach po 1504 r., gdyż podlegały one lustracji i obowiązkowi uiszczania kwarty. Posesor nie tracił pieniędzy udzielonych pod zastaw. Posłowie, tak jak i król, odstępowali zatem od postanowień konstytucji *O sumach nowych na Królestwie* z 1562/63 r., mocą której zastawy dokonane po 1504 r. miały ulec przypadkowi. Gdy uzyskane dochody zamortyzowały całkowicie wyłożone przez zastawnika pieniądze, zastaw wygasał. Posesor nie tracił jednak królewszczyzny, gdyż dożywocie zachowywało skuteczność. Na posiadaczu ciążył obowiązek płacenia kwarty¹⁰².

8.0.5. ZMIANA STATUSU PRAWNEGO POSESORA „GOŁEGO DOŻYWCIA”

Sejm wprowadził zmianę w położeniu prawnym posesorów „gołych dożywoci”. Konstytucja *O arendach dożywotnich i dożywociach gołych*¹⁰³, uchwalona na sejmie w 1562/63 r., zajęła się sytuacją posesorów trzymających królewszczyzny w „gołym dożywociu”. Na położenie prawne tej grupy tenutariuszy nie miało wpływu, czy na gołym dożywociu były zapisane sumy, czy też ich nie było, bądź były, lecz *upadły*¹⁰⁴. Ustawodawca postanowił, że tenutariusze zachowują dożywocia *de plano*, jeśli *nieco postąpią do skarbu*. Nie określono wysokości kwoty, jaką winni oni uiszczać do skarbu. Przyjęcie takiego uregulowania prawnego zmieniało charakter „gołego dożywocia” będącego prawem rzeczowym, nieodpłatnym. Przekształcone ono zostało w umowę dzierżawy, co pociągało za sobą konieczność ustalenia czynszu, w wyniku indywidualnego porozumienia monarchy z posesorami. Ich posiadaczy objęto obowiązkiem kwarty, z czym wiązała się konieczność przeprowadzenia lustracji. Postanowienie takie wprowadzono konstytucją *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną*¹⁰⁵. Z części dochodów, pozostałej w pierw po odjęciu kosztów utrzymania zarządu (starosty, dzierżawcy) królewszczyzny, wydzielona miała być czwarta część na wojsko¹⁰⁶.

◆ Sprawa kwarty z „gołych dożywoci”. To jednoznaczne rozstrzygnięcie zostanie uchylone w kolejnym postanowieniu przez monarchę. Zygmunt II August podejmie osobiste zobowiązanie, nie chcąc obciążać posesorów „gołych dożywoci” kwartą. Obowiązek płacenia kwarty z tych dóbr bierze monarcha na dochody, które będą wpłacane do skarbu z pozo-

¹⁰² *Zródlopisma...*, cz. III, s. 163, relacja z 12 V 1569 r.

¹⁰³ VL, II, f. 616, pkt 26.

¹⁰⁴ Termin ten oznaczał, że sumy zostały uchylone jako podpadające pod sankcję statutową.

¹⁰⁵ VL, II, f. 617, pkt 27–31, *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną*.

¹⁰⁶ *Ibidem*, pkt 27. Obowiązek płacenia kwarty nie zwalniał posesorów od płacenia kwoty, którą dobrowolnie postąpili *do skarbu na wychowanie stołu naszego, ibidem*, pkt 28.

stałych królewskich. Skarb królewski przejmuje odpowiedzialność za wpłatę kwarty należnej z dochodów z „gołych dożywoci”¹⁰⁷. Złagodzi to skutki wprowadzenia nowych rozstrzygnięć prawnych dla powyższej kategorii posesorów. Posesorom gwarantowano, że nie będą pociągani do płacenia kwarty¹⁰⁸. Powyższe rozwiązanie odnosiło się do posesorów, którzy otrzymali nadania przed sejmem 1562/63 r.

◆ Opłaty z „gołych dożywoci”. Na sejmie 1562/63 r. nie uregulowano kwestii, jak wysoką opłatę powinni wносить do skarbu tenentariusze gołych dożywoci. Do sprawy powrócono w konstytucji sejmu 1565 r. *O dobrach egzekucji podległych*¹⁰⁹. Ustawodawca nakazywał, aby od nadchodzącego sejmu (1566 r.), na którym rewizorzy przedstawią inwentarze z lustrowanych dóbr, posesorzy odłożyli część (*nieco...*) z uzyskiwanych dochodów do skarbu. Nie zdecydowano się jednak na wyraźne sprecyzowanie, jaką część dochodów z wyżej wymienionych kategorii dóbr winien wpłacać posesor na rzecz państwa. Widocznie sprawa ta była dla obradujących delikatna. W 1567 r. podczas obrad w Piotrkowie uregulowano zagadnienie obciążeń dóbr nadanych jako „gołe dożywocia”¹¹⁰. Posesorzy „gołych dożywoci” mieli płacić jednolitą stawkę w wysokości 1/5 części wszelkich dochodów z nich uzyskiwanych, bez uwzględnienia kosztów utrzymania. W ich dyspozycji pozostawałoby 4/5 dochodów z królewszczyzny.

◆ Czasowe zwolnienie posesorów „gołych dożywoci” ze świadczeń. Na tym samym sejmie (1567 r.) postanowiono przeprowadzić rewizję królewszczyzn na Rusi i Podolu nadanych w „gołe dożywocia”. Spowodowane to było złożeniem wniosku przez posesorów o zwolnienie z płacenia kwarty z dóbr¹¹¹, które uległy zniszczeniom wskutek najazdów tatarskich i wołoskich. Sejm zdecydował o wysłaniu rewizorów celem ich lustracji. Na jej podstawie, na najbliższym sejmie, król wraz ze stanami sejmującymi miał postanowić o zasadności zgłoszonych wniosków. Dobra, które zostały zniszczone w dwóch kolejnych najazdach (w 1566 i 1567 r.), miały być zwolnione ze świadczeń na okres dwóch najbliższych lat¹¹².

¹⁰⁷ ...teraz odstępuje pożytku swego własnego, i już te trzy części, któreby na mię przyść miały, przyjmuję na te arendy i gołe dożywocia, by mi też samemu sobie naciężej uczynić [...], przyjmuję te dożywotne arendy na swoje trzy części, nic sobie nie folgując..., *Zródłopisma...*, cz. II, oddz. I, s. 78, wystąpienie z 12 XII 1563 r. Władca przejmuje ciężar rozliczeń swoich zobowiązań z okresu sprzed egzekucji na rachunek przypadających na jego rzecz dochodów z tzw. trzech części, czyli należnych mu z królewszczyzn 60% dochodów. Na negatywne następstwa tego kroku zwraca uwagę A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu...*, s. 126.

¹⁰⁸ ...aby iuż nigdzieindziej nikt nie patrzył tey czwartej części z arend dożywotnich y dożywocia gołego, iedno u nas w skarbie naszym rok wedle roku..., VL, II, f. 617, pkt 29.

¹⁰⁹ VL, II, f. 692, pkt 77.

¹¹⁰ VL, II, f. 722-723, pkt 3, *Arendy dożywotnie, dożywocia gołe, etc.*

¹¹¹ Dożywotni posesorzy z oddawania czwartej części i podwyższenia arend, zaś posesorzy gołych dożywoci z oddania piąty części dochodów, VL, II, f. 728, pkt 22.

¹¹² VL, II, f. 727-728, pkt 22.

9.0. ZATAJONE SUMY

Na sejmie 1569 r. posłowie powrócili do sprawy zatajonych sum. Problem ten miał duże znaczenie dla tenentariuszy królewskich uchylających się od następstw, które niosła egzekucja dóbr. Sankcje grożące im w przypadku zatajenia faktu posiadania dóbr podlegających egzekucji były surowe¹¹³. Posesory zainteresowani byli ich zniesieniem, co też uczyniono na sejmie 1569 r. Sejm skasował konstytucję *Zataione listy* na wniosek posłów ziemskich, równocześnie uchylając wszystkie pozwy wystosowane dotychczas na tej podstawie¹¹⁴.

¹¹³ Cz. B, rozdz. II, pkt 9.0., s. 142.

¹¹⁴ VL, II, f. 785, pkt 39.

ZAKOŃCZENIE: OCENA OSIĄGNIĘĆ RUCHU EGZEKUCYJNEGO

1. POGLĄD LITERATURY

Działalność i zamierzenia szlacheckiego ruchu egzekucji praw spotkały się z bardzo pozytywnymi sądami w literaturze historycznej. S. Cynarski w biografii poświęconej Zygmuntowi Augustowi tak charakteryzuje cele ruchu: *Odwołując się do tradycyjnego sposobu myślenia, według którego przyczyną zła jest nieprzestrzeganie starych dobrych praw i statutów, postulowali konieczność ich egzekwowania. Program ten [...] z czasem rozbudowano włączając do niego wiele nowych postulatów. Szlachcie chodziło o [...] przywrócenie do rąk królewskich rozdanych i zagarniętych bezprawnie majątków i dochodów...*¹. Również bardzo korzystnie oceniła działaczy ruchu egzekucyjnego A. Sucheni-Grabowska: *Egzekucjoniści potrafili wykazać wiele zdrowego rozsądku i pomysłowości opracowując swoje programy [...] Przyłożyli się wydatnie do powstania wojska i skarbu kwarcianego oraz do rewindykacji zasobu królewskiej [...] Wszystko to świadczy o szerokich horyzontach koncepcji. Był w niej świadomy patriotyzm, ujawniony w trosce o kraj i jego przyszłość oraz docenianie stopnia odpowiedzialności za to stanu uprzywilejowanego*². Jak powyższe wypowiedzi miały się do efektów obrad sejmów lat 1562–1569?

2. OCENA WYSTĄPIEŃ SEJMOWYCH

Z przeglądu głosów, które padały w dyskusjach sejmowych nad egzekucją dóbr, widzimy, że senat twardo bronił pozycji prawnej posesorów dóbr królewskich, wspierany niekiedy przez pojedyncze głosy poselskie. Postulatom szlacheckim, domagającym się ścisłego przestrzegania statutów, przeciwstawiali

¹ S. Cynarski, *Zygmunt August*, Warszawa 1988, s. 98.

² A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. II, z. 21, Warszawa 1988, s. 4.

się senatorzy. Jednym z wysuwanych przez senat żądań było unieważnienie konstytucji uchwalonych na sejmie 1562/63 r. Zbliżonym doń był postulat utrzymania dotychczasowego statusu prawnego nadań królewskich bądź wyłączenia spod egzekucji dóbr niektórych królewskich. W sumie były one równoznaczne z odstąpieniem od restytucji dochodów z rozdanych dóbr. Podejmowano próby ograniczenia mocy prawnej statutu Aleksandra na drodze zawężającej wykładni. Argumentowano, że ten akt prawny powinien być stosowany na przyszłość. Posesorzy stali na stanowisku obrony praw nabytych. Jeżeli już akceptowali obowiązywanie statutów antyrozdawniczych, to tylko w tym ujęciu, że obowiązują one od chwili rozpoczęcia egzekucji, czyli od 1562/63 r., nie zaś od roku 1504. Sprzeciwiali się w ten sposób pozornej retroakcji. Ustawicznie wysuwany problem wynagradzania zasług poniesionych przez posesorów prowadził do złagodzenia (moderacji) postanowień egzekucyjnych. W trakcie obrad zgłaszane były różne projekty mające na celu odstąpienie od ustawodawstwa egzekucyjnego; miało się to odbyć na drodze: albo nałożenia na niższe stany nowego opodatkowania (projekt z 1562/63 r.), albo wprowadzenia rozwiązań prawnych, które pozwoliłyby na utrzymanie królewskich w rękę dotychczasowych posesorów. Przeciwnicy restytucji dóbr nie ustawiali w swoich zabiegach. Wkrótce i szlachta również uświadomiła sobie zagrożenia, które niosła egzekucja dóbr dla niej jako posesorów królewskich.

Monarcha w rzeczywistości opowiadał się za przeciwnikami egzekucji. Dowodzi tego m. in. sprawa Biecza, kiedy to odrzucił korzystne z punktu dochodów państwa propozycje izby poselskiej.

W trakcie sejmów spotykamy się z działaniami mającymi na celu przeciwstawienie szlachty wysiłkom zmierzającym do przeprowadzenia reform do końca. Rozsiewano wówczas plotki głoszące o zamiarze zmierzającym do naruszenia praw posesorów dóbr, które nie podlegały egzekucji. W efekcie potęgowało to nastroje sprzeciwu wobec niej.

3. WYNIKI PRAC USTAWODAWCZYCH SEJMÓW EGZEKUCYJNYCH

Egzekucja dóbr rozpoczęła się od potwierdzenia obowiązującej mocy starych praw. Na sejmie 1562/63 r. postanowienia statutów Władysława Warneńczyka, Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków zostały uznane za prawomocne. Równocześnie wieloletnie ich naruszanie zmusiło do wydania przepisów wprowadzających je ponownie w życie. W efekcie ustawodawca odchodził od postanowień zawartych w statutach. Wyniki prac ustawodawczych w zakresie egzekucji dóbr możemy podzielić na trzy grupy rozstrzygnięć:

- 1) przepisy, których moc została utrzymana;
- 2) uregulowania wprowadzające zmiany w dotychczasowych przepisach;
- 3) rozwiązania nowe.

Ad 1. Utrzymane w mocy zostały postanowienia o:

- a) kasacie zapisów na starostwach z jurysdykcją sądową, dokonane po 1454 r.;
- b) nieważności nadań po 1504 r. królewskich na wieczność;
- c) zakazie sprzedaży królewskich położonych we wielkorządach, w dobrach oprawnych królowej Zofii i w dobrach w ziemi sandomierskiej;
- d) zastawach królewskich dokonanych przed 1504 r., jeśli nie naruszały postanowień statutu 1454 r.;
- e) kasacie dyspozycji zastawnych na starostwach sądowych dokonanych po 1454 r. w dobrach wielkorządów – sumy ulegały przypadkowi;
- f) utracie sum danych pod zastaw po 1504 r.

Ad 2. Odstąpiono od rozwiązań statutowych w następujących kwestiach:

- a) od postanowień statutu 1440 r., utrzymując ważność zawartych transakcji zastawnych i nadań wieczystych dokonanych przed 1504 r. w wielkorządach;
- b) od sankcji przewidzianej statutem Kazimierza Jagiellończyka za nieprzestrzeganie postanowień statutu;
- c) w przypadku wystawienia sprzecznego z prawem przywileju na nadanie królewskiej na wieczność lub w zastaw zagrożono karą utraty urzędu kanclerskiego;
- d) w przypadku zastawu na Bieczu utrzymano jego prawomocność, mimo że dokonano go wbrew prawu;
- e) w przypadku rozdawnictwa królewskich, z którymi nie związana była jurysdykcja sądowa. Rozdawnictwo to nie było sprzeczne z postanowieniami statutu Kazimierza Jagiellończyka. Ustawodawca uznał takie nadania dokonane po 1504 r., za nielegalne;
- f) posesorzy dzierżący królewską w użytkowaniu z klauzulą dożywocia, którą zmieniono w nadanie wieczyste, powracają do wcześniejszego tytułu prawnego – użytkowanie z klauzulą;
- g) nastąpiła też zmiana przepisu zawartego w statucie Aleksandra z 1504 r. Do udziału w wyrażaniu zgody na dokonywanie zastawów za wydzierżeniem na królewskich w nagłej potrzebie państwowej dopuszczono bowiem, obok króla i senatu, również izbę poselską;
- h) posesorzy nadań na wieczność otrzymanych po 1504 r. mieli stać się zarządcami trzymanyh dóbr królewskich na zasadzie nadania do wiernych rąk;
- i) ustawodawca nie był konsekwentny w kwestii zastawów – łamał przepisy, które sam ustanowił. Przykładem tego była pożyczka udzielona pod zastaw królewskich, uchwalona na sejmie 1565 r., gdzie pominięty został warunek ekstenuacji (w praktyce zwolniono posesorów z płacenia kwarty);

j) ocenę ważności zastawów z okresu wojny z Zakonem lat 1519–1521 oddano do rozstrzygnięcia przed sądem sejmowym;

k) uznanie przywileju dożywocia na nadaniach niezgodnych z prawem.

Ad 3. Nie były to jedyne zmiany. W ustawodawstwie egzekucyjnym napotykały wprowadzenie szeregu nowych rozstrzygnięć:

a) lustrowanie dóbr królewskich – wprowadzono nowość z pewnością nie będącą egzekucją praw, polegającą na przeprowadzeniu lustracji dóbr królewskich. Z dochodów ustalonych podczas rewizji dóbr, trzy części dochodu przypadły na rzecz króla, część na obronę potoczną, zaś pozostała przeznaczona została na utrzymanie tenentariusza;

b) rozszerzenie egzekucji – aby przywrócić skarbowi dochody z rozdysponowanych królewskich egzekucjonistów dążyli do objęcia egzekucją wszystkich dyspozycji królewskimi, które miały miejsce po 1504 r. Egzekucją objęto transakcje sprzedaży i zamiany (frymarki), których przedmiotem były dobra królewskie, choć statuty antyrozdawnicze nie zajmowały się tego rodzaju dyspozycjami, dokonywanymi przez monarchę;

c) kasata lenn – nadania lenne dokonane po 1504 r. na obszarze całego państwa, mimo że nie naruszały statutów, ulegały kasacji. Posiadacze lenn mieli się stać administratorami dzierzonych królewskich na zasadzie nadania do wiernych rąk. Ważność natomiast zachowały nadania na Rusi;

d) unieważnienie frymarków – frymarki zawarte na szkodę skarbu królewskiego uznane zostały za nieważne;

e) nałożenie obowiązku płacenia kwarty – poza uregulowania statutowe wykroczone również w przedmiocie zastawów dóbr królewskich. Na zastawnych posesorów nałożono obowiązek płacenia kwarty;

f) nowe rozwiązanie w stosunku do zastawów na starych sumach, które nie podlegały egzekucji: potomek tegoż zastawnika, chcąc uzyskać na zastawie klauzulę dożywocia musiał się zrzec czwartej części starej sumy obciążającej królewskimi;

g) odejście od zastawów królewskich – po wymarciu dynastii Jagiellonów nastąpiło odejście od zastawów królewskich jako zabezpieczenia pożyczek udzielonych królowi³;

h) egzekucja królewskich nadanych w użytkowanie i w dzierżawę, choć nie były one przedmiotem statutów antyrozdawniczych;

i) zmiana pozycji posesorów dzierżaw dożywczych i „gołych dożywców”: pierwszych zobowiązano do wnoszenia wyższych opłat do skarbu i kwarty, na drugich nałożono obowiązek uiszczania opłaty (dzierżawnej?) i kwarty.

³ J. S. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja ustawodawstwa zastawnego sejmów egzekucyjnych*, Łódź 1986, s. 24.

Ustawodawstwo sejmów egzekucyjnych lat 1562–1569 pokazuje, że egzekucjoniści daleko odeszli od programów egzekucji dóbr zaprezentowanych na sejmach 1555 i 1558 r. Oprócz utrzymania niektórych z przepisów zawartych w statutach antyrozdawniczych, wprowadzono wiele modyfikacji starych norm, jak również nowych rozstrzygnięć prawnych. Mamy tu do czynienia z egzekucją połączoną z modyfikacją postanowień statutowych i ze stanowieniem nowego prawa. Te ewidentne zmiany ustawodawcze, a nie tylko egzekucja dawnych praw i statutów, wynikały z następujących faktów:

- ◆ w czasie, który upłynął od wydania dyspozycji królewskimi aż do chwili przystąpienia do egzekucji, następowały wielokrotnie działy spadkowe między posesorami tenut;

- ◆ część szlachty była nastawiona negatywnie do egzekucji, sądząc, że skierowano ją przeciwko niej;

- ◆ do egzekucji negatywnie nastawiony był monarcha, gdyż uderzała ona w jego pozycję; Zygmunt II August był przeciwny podporządkowaniu się przepisom ograniczającym jego władzę rozdawniczą;

- ◆ wrogi egzekucji był senat, gdyż zagrażała ona materialnym podstawom jego potęgi;

- ◆ jak zauważył W. Uruszczak, przyjęto zasadę poszanowania przeciwnika politycznego, uwzględnienia jego interesów i praw. Rozwiązanie takie zakładało, że egzekucję dóbr zrealizowano na drodze indywidualnego analizowania konkretnych nadań królewskich. Wynikało to z zasady *quod omnes tangit ab omnibus approbare debet*, która miała na uwadze uwzględnienie interesów stanu szlacheckiego, co w praktyce prowadziło do wypracowania kompromisowej formuły zadowolającej wszystkich⁴, lecz nie uwzględniającej interesu państwa.

Sprawą otwartą jest kwestia realizacji uchwalonych konstytucji. Praktykę dotyczącą zastawów królewskich opracował K. Chłapowski⁵. Zapoznanie się ze źródłami praktyki odnoszącymi się do pozostałych kategorii dyspozycji monarchy pozwoliłoby na dokonanie oceny znaczenia decyzji podjętych na sejmach egzekucyjnych.

⁴ W. Uruszczak, *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów odrodzenia*, CPH 1980, XXXII, z. 2, s. 59.

⁵ K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich malopolskich*, Warszawa 1984.

WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW

- AGAD** – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AKH – Archiwum Komisji Historycznej
AKP – Archiwum Komisji Prawniczej [Kraków]
APH – Acta Poloniae Historica
AT – Acta Tomiciana
CIP – Corpus Iuris Polonici
CPH – Czasopismo Prawno-Historyczne
Diariusz sejmu... 1556/7 r. – *Diariusz sejmu walnego warszawskiego z roku 1556/7*, wyd. S. Bodniak, Kórnik 1939.
Dopelnienie pamiętników – *Dopelnienie pamiętników o królowej Barbarze*, [w:] *Studia historyczne Michała Balińskiego*, Wilno 1856
Dyariusz sejmu... 1548 r. – *Dyariusz sejmu piotrkowskiego [...] 1548 r.*, [w:] *Dyariusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.*, wyd. J. Szujski, Kraków 1872 [SRP, I]
Dyariusz sejmu... 1553 r. – *Dyariusz sejmu krakowskiego [...] 1553 r.*, [w:] *ibidem*
Dyariusz sejmu... 1570 r. – *Dyariusz sejmu warszawskiego [...] 1570 r.*, [w:] *ibidem*
Dyariusz sejmu... R. P. 1565 r. – *Dyariusz sejmu piotrkowskiego R. P. 1565 poprzedzony Kroniką 1559–1562*, wyd. W. hr. Krasiński, Warszawa 1868
Dzienniki sejmów... 1555 i 1558 r. – *Dzienniki sejmów walnych koronnych za panowania Zygmunta Augusta... 1555 i 1558 r.*, wyd. Braci Lubomirskich, w Krakowie 1869
EHGP – *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. I. red. A. Mączak, Warszawa 1981.
HPIPP – *Historia państwa i prawa polskiego t. I: do połowy XV wieku*, Warszawa 1973; t. II: *od połowy XV wieku do 1795 r.*, red. J. Bardach, Warszawa 1966
IP – *Ius Polonicum*, ed. J. V. Bandtkie, Varsoviae 1831.
KH – Kwartalnik Historyczny
Listy króla Zygmunta Augusta... – *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac., wstęp, komentarz I. Kaniewska, Kraków 1997
MK – Metryka Koronna
MMAH – *Monumenta Medii Aevi Historica* [Kraków]
ORP – Odrodzenie i Reformacja w Polsce
PiP – Państwo i Prawo
PSB – *Polski Słownik Biograficzny*
PH – Przegląd Historyczny
Pamiętnik Warszawski – *Pamiętnik Warszawski, czyli Dziennik Nauk i Umiejętności* [1818, 1819]
RG – Rocznik Gdański
RŁ – Rocznik Łódzki
RT – Rocznik Teologiczny
RH – Roczniki Historyczne

SH – Studia Historyczne

SRP – *Scriptores Rerum Polonicarum*

SlrP – *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia

SŻ – Studia Źródłoznawcze

Teksty źródłowe – Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej [Kraków 1923]

VL – *Volumina Legum*, t. I–II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.

ZNUJ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego

ZNUŁ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego

Zródłopisma... – *Zródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, cz. II, oddz. I, wyd. A. T. hr. Działyński, Poznań 1861; cz. III: *Diariusz lubelskiego sejmiku unii Rok 1569*, wyd. A. T. hr. z Kościelca [...] Działyński, Poznań 1856.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Artykuły seymu Proszowskiego panom posłom na seym warszawski [...] od [...] panow rad i od rycerstwa woiewodztwa krakowskiego anno 1571..., AGAD, Arch. Publ. Potockich, 53, k. 183–186.
- Instructia na seimiki powiatowe roku MDLXX dana*, AGAD, MK 108, k. 169a–177b.
- Instructia seimu warszawskiego roku pańskiego 1571 wydana*, AGAD MK 110, k. 198–209b.
- Postulata equestris ordinis regi et senatui oblata Cracoviae in conventu generali [...] 1545 rogabant executionem*, Bibl. PAN Kórnik, rkps 221, s. 11–25.
- Postulata legatorum equestris ordinis in comiciis Regni Poloniae Petricouiae actis Anno 1548*, Bibl. PAN Kórnik, rkps 221, s. 277–291.

Źródła drukowane

- Acta Tomiciana*, t. VIII, ed. T. Działyński, Poznań ok. 1860; t. XI, ed. Z. Celichowski, Poznań–Kórnik 1901; t. XIV, ed. W. Pocięcha, Poznań 1952; t. XV, Wrocław 1957; t. XVI/1, Wrocław 1960; t. XVI/2, Wrocław 1961; t. XVII, Wrocław 1966; t. XVIII, zebrał W. Urban, A. Wyczański, uzupełn. i ed. R. Marciniak, Kórnik 1999.
- Archiwum Komisji Prawniczej 1895, t. III.
- Articuli seu postulata ex Conventu Szredensi (1534)*, [w:] *Humanizm i reformacja w Polsce. Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich*, wyd. J. Chrzanowski, S. Kot, Lwów 1927, s. 428–430.
- Artykuły sejmiku sandomierskiego z 1538*, wyd. A. Wyczański, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w 60-lecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 352–355.
- Codex Epistolaris saeculi decimi quinti*, t. I, ed. J. Szujski, Kraków 1876 (MMAH, t. II); t. II, ed. A. Lewicki, Kraków 1891 (MMAH, XII); t. III, ed. A. Lewicki, Kraków 1894 (MMAH, XIV).
- Corpus Iuris Polonici*, t. III, ed. O. Balzer, Kraków 1906; t. IV, Kraków 1910.
- Czwarty wypis z rękopisma X. Stan. Górskiego*, Pamiętnik Warszawski, R. IV, t. XII, s. 129–152.
- Dalszy ciąg wyimków z rękopismów Górskiego*, Pamiętnik Warszawski, R. IV, t. XII, s. 45–64.
- Diariusz sejmku lubelskiego 1566 r.*, oprac. I. Kaniewska, Wrocław 1980.
- Dziennik lublińskiego sejmu 1569 g. sojedinenija Wielikogo Kniażestwa Litowskogo s Korolestwom Polskim*, wyd. M. O. Kojalowicz, Sankt Petersburg 1869.
- Dopełnienie pamiętników o królowej Barbarze*, [w:] *Studia historyczne Michała Balińskiego*, Wilno 1856.
- Dziaryusz sejmku piotrkowskiego R. P. 1565 poprzedzony Kroniką 1559–1562*, obj. Wł. Chomętowski, wyd. Wł. hr. Krasiński, Warszawa 1868.
- Diariusz sejmku walnego warszawskiego z roku 1556/7*, wyd. S. Bodniak, Kórnik 1939.
- Dziaryusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570*, [w:] SRP, I, wyd. J. Szujski, Kraków 1872.

- Dzienniki sejmów walnych koronnych za panowania Zygmunta Augusta ...1555 i 1558 r.*, wyd. Braci Lubomirskich, Kraków 1869.
- Elementa ad fontium editiones XXXIX, Documenta ex archivo regionontana ad Poloniae spectantia*, IX Pars, HBA, B2, 1550–53, ed. C. Lanckorońska, Romae 1976; t. XLIII.
- Fragment diariusza sejmu warszawskiego z roku 1572*, wyd. S. Bodniak, [w:] *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, red. S. Bodniak, z. 4, Kórnik 1947.
- Górnicki Ł.**, *Dzieje w Koronie Polskiej*, oprac. H. Barycz, Wrocław 1949.
- Herburt J.**, *Statuty y przywileje koronne z lacińskiego języka na polski przelożone nowym porządkiem zebrane i spisane...*, Kraków 1570.
- Ius Polonicum*, ed. J. W. Bandtkie-Stężyński, Warszawa 1831.
- Kaniewska I.**, *Sprawa posłów ruskich. (Uzupełnienie do diariusza sejmu warszawskiego 1563/64 roku)*, SH 1985, R. XXVIII, z. 3 (110).
- Korona i Litwa od chrztu Jagielly do Warny (1386–1444) w świetle źródeł przedstawił dr J. Dąbrowski*, *Teksty źródłowe*, z. 24, Kraków 1923.
- Korzeniowski J.**, *Zapiski z rękopisów cesarskiej biblioteki publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich...*, [w:] *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, t. XI, Kraków 1910.
- Kronika Marcina Bielskiego*, z. 17–20, wyd. K. J. Turowski, Sanok 1856.
- Krótki rzeczy polskich sejmowych komentarz Jana Ponętowskiego oraz Deliberacya o spolku i związku Korony Polskiej z pany chrześcijaniami przeciw Turkom*, Zeszyt jeden, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.
- Kutrzeba S.**, *Prawa, przywileje, statuty, lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, AKP 1913, t. IX.
- Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, wstęp, opracowanie, komentarz I. Kaniewska, Kraków 1997.
- Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego...*, wyd. S. A. Lachowicz, Wilno 1842.
- Listy polskie XVI wieku*, red. K. Rymut, t. I: *listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Wł. Pocięchy, W. Taszyckiego i A. Turasiewiczza*, Kraków 1998.
- O wielkości a znacności wolności i swobód polskich oracye obywatelów koronnych*, [w:] *Biblioteka Polska* 1859, z. 11, 12 i 13 (*Krótkich rzeczy potrzebnych z strony wolności a swobód polskich zebrane [...] uczynione roku 1587, 12 Februarii*), wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859.
- Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta obejmujące listy J. F. Commendoniego do K. Boromeusza...*, zebrał J. Albetrandi, t. I, Wilno 1851.
- Panowanie Zygmunta Starego (1506–1548) w świetle źródeł przedstawił [...] W. Pocięcha*, *Teksty źródłowe*, z. 30, Kraków 1923.
- Przyczynek do dziejów polskich z Archiwum m. Wrocławia*, zebrał A. Mosbach, Poznań 1860.
- Przyłuski J.**, *Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia*, Szczucin–Kraków 1551.
- Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. I, wyd. E. Rykaczewski, Berlin–Poznań 1864.
- Rzecz pana S. Podlodowskiego Lupy (na sejmie 1547)*, *Pamiętnik Sandomierski* 1829, t. I, s. 379–385.
- Sejm krakowski roku 1545*, *Pamiętnik Warszawski* 1819, R. V, t. XIII, s. 284–305.
- Sejm piotrkowski roku 1547*, *Pamiętnik Warszawski* 1819, R. V, t. XIII, s. 307–324.
- Sejm walny Królestwa Polskiego w Krakowie roku 1536/37 (podług rkps X. S. Górskiego)*, *Pamiętnik Warszawski* 1819, R. IV, t. XI, s. 325–346.
- Siódmy i ostatni wypis z lacińskiego rękopisu X. Stan. Górskiego*, *Pamiętnik Warszawski* 1819, R. V, t. XIII, s. 157–171.
- Stanisłai Gorski Conciones in Conventu 1537*, wyd. W. Kętrzyński, *Archiwum Komisji Historycznej*, t. I, Kraków 1878, [w:] SRP, IV.

- Stanisława Okszyca Orzechowskiego kroniki polskie od zgonu Zygmunta I, wyd. T. Mostowski, Warszawa 1805.
- Trzy zabytki do historii parlamentaryzmu w Polsce w XV wieku, wyd. B. Ulanowski, AKP 1895, t. I.
- Volumina constitutionum, t. I: 1493–1549, vol. 1: 1493–1526, przygot. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996.
- Volumina Legum, t. I–II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Wtóry wypis przełożony z rękopismu X. Stanisława Górskiego, Pamiętnik Warszawski 1818, R. IV, t. XI, s. 467–482.
- Zbiór pamiętników do dziejów polskich, wyd. W. S. hr. de Broel-Plater, t. I–II, Warszawa 1858.
- Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce [...] przez J. U. Niemcewicza, t. I, Warszawa 1822; t. IV, Lipsk 1839; t. V, Lipsk 1840.
- Zrządopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego, cz. II, oddz. I, wyd. A. T. hr. z Kościelca [...] Działyński, Poznań 1861.
- Zrządopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego, cz. III: *Diariusz lubelskiego sejmu unii. Rok 1569*, wyd. A. T. hr. z Kościelca [...] Działyński, Poznań 1856.

Opracowania

- Adamus J., *Nowe badania nad dziejami sejmu polskiego i genezą liberum veto*, CPH 1961, t. XIII.
- Balzer O., *Geneza Trybunału Koronnego*, Warszawa 1886.
- Balzer O., *O kilku kwestjach spornych z historii ustroju Polski*, KH 1907, R. XXI, z. 1.
- Balzer O., *Sejm mazowiecki pod rządami koronnymi 1526–1540*, [w:] *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Lwowskiego w 500 rocznicę fundacji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Lwów 1900.
- Balzer O., *Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski* [rec.: Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów 1905, s. 261], KH 1906, R. XX, z. 1–2.
- Balzer O., *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Warszawa 1985.
- Baranowski I., *Nadania jure feudi w nowożytnej Polsce*, Themis Polska [Warszawa] 1913, S. II, t. II, poszyt 2.
- Bardach J., *Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej*, [w:] *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1970.
- Bardach J., [rec.: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974], PH 1976, t. LXVII, z. 2.
- Baskiewicz J., *Mysł polityczna*, [w:] *Dziejów Polski blaski i cienie*, red. M. Turski, Warszawa 1968.
- Blumenstock A., *Plany reform skarbowo-wojskowych w pierwszej połowie panowania Zygmunta Starego*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1888, R. XVI.
- Bobrzyński M., *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1879.
- Bobrzyński M., *O ustawodawstwie nieszawskim Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1873.
- Bobrzyński M., *Sejmy za Olbrachta i Aleksandra*, [w:] *Szkice i studia historyczne*, t. I, Kraków 1922.
- Bodniak S., *Kongres Szczeński na tle bałtyckiej polityki polskiej*, Kraków 1929.
- Bodniak S., *Mikołaj Rej na sejmach*, Pamiętnik Literacki, red. Br. Gubrynowicz, Lwów 1928, z. 1.
- Bodniak S., *Polska a Bałtyk za ostatniego Jagiellona*, Kórnik 1946.
- Bodniak S., *Prusy Królewskie wobec unii z Koroną*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–10 IX 1935 r.*, Lwów 1935.
- Bodniak S., *Walka o interim na sejmie 1556/7 r.*, *Reformacja w Polsce 1928*, R. V, red. S. Kot.
- Bodniak S. [rec.: A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559/64*, *Rozprawy Historyczne Tow. Nauk. Warsz.* 1935, t. XIV, z. 2, s. 219], KH 1936, R. L, z. 2.
- Bogucka M., *Bona Sforza*, Warszawa 1989.
- Bogucka M., *Jagiellonowie*, [w:] *Dynastie Europy*, red. A. Mączak, Wrocław 1997.

- Borowski A., *Wymowa sejmowa w Polsce w latach 1550–1584*, [w:] *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu. Księga zbiorowa międzynarodowej sesji naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego* (Kraków 10–13.10.1984), red. T. Ulewicz, Wrocław 1991.
- Bostel F., *Orzechowski czy Górski? Studium krytyczne*, KH 1887, R. I.
- Bukowski J., *Dzieje reformacji w Polsce. Od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. II: *Polityczny wzrost i wzmaganie się reformacji aż do sejmu w r. 1558/9*, Kraków 1886.
- Chłapowski K., *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich małopolskich*, Warszawa 1984.
- Ciara S., [rec.: K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr 1563–1665. Sprawa zastawów królewskich małopolskich*, Warszawa 1984], PH 1986, t. LXXVII.
- Cichocki W., *Sejm warszawski z r. 1563/4*, [w:] *Sprawozdania Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im Fr. Karpińskiego w Śniatynie za rok szkolny 1930/31, Śniatyn 1931* (Wstęp do art. tego autora zamieszczony jest w: *II Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Romualda Traugutta w Brześciu nad Bugiem za rok szkolny 1929/30, Brześć n. Bugiem 1930*).
- Cieślak E., Biernat C., *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1969.
- Cynarski S., *Z dziejów stosunków polsko-austriackich w drugiej połowie XVI wieku*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka” 1983, R. XXVIII, nr 4.
- Cynarski S., *Zygmunt August*, Wrocław 1988.
- Cytowska M., *Bibliografia druków urzędowych XVI wieku*, Wrocław 1961.
- Czapliński W., *Kultura Baroku w Polsce*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17–21.09.1968*, Warszawa 1968, *Referaty I, Sekcja III – Odrodzenie i kontrreformacja*.
- Czapliński W., *Polityka morska Polski w XVI i XVII wieku*, Zeszyty Naukowe Wydz. Humanist. Uniw. Gdańskiego 1973, Historia, nr 2.
- Czapliński W., *Polska a Dania XVI–XX w. Studia*, Warszawa 1976.
- Czubiński A., Topolski J., *Historia Polski*, Wrocław 1989.
- Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. II, Lwów 1911.
- Dembińska A., *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559–1564*, Warszawa 1935.
- Dembińska A., *Zygmunt I. Zarys dziejów wewnętrzzpolitycznych w latach 1540–1548*, Poznań 1948.
- Dutkiewicz W., *Prawa cywilne, jakie w Polsce od r. 1347 do wprowadzenia Kodeksu Napoleona obowiązywały*, Warszawa 1869.
- Dworzaczek W., *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985.
- Dzieje Polski*, red. J. Topolski, Warszawa 1976.
- Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. I, red. A. Mączak, Warszawa 1981.
- Estreicher S., „*Freimarkt*” i *Frymark*, *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne* 1929, R. XXV.
- Estreicher S., *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932.
- Falkowski W., *Rok trzech sejmów*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane prof. Henrykowi Samsonowiczowi w 70. rocznicę urodzin*, Warszawa 2000.
- Fijałkowski T., *Z problemów kultury prawniczej polskiego renesansu*, *Człowiek i Światopogląd* 1975, nr 115.
- Finkel L., *Charakterystyka Zygmunta Augusta*, *Przewodnik Naukowy i Literacki* 1888 [dodatek do *Gazety Lwowskiej*, R. XVII].
- Finkel L., *Polityka ostatnich Jagiellonów*, [w:] *Pamiętnik zjazdu historyczno-literackiego im. M. Reja*, Kraków 1909.
- ks. Gastpary W., *Historia Kościoła w Polsce*, Warszawa 1979.
- Gąsiorowski A., *Donacje Kazimierza Wielkiego dla rycerstwa*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 1979, t. XIII, z. 1.
- Gąsiorowski A., *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, SH 1973, R. XVI, z. 2 (61).
- Gąsiorowski A., *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970.

- Gierowski J. A., *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa 1982.
- Gierowski J. A., *Rzeczpospolita wobec absolutystycznej Europy*, [w:] *Pamiętnik X Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 9–13 września 1969 r., Referaty i dyskusja, III Referaty plenarne, Sekcja I–IV*, Warszawa 1971.
- Gołębiowski E., *Czasy Zygmunta Augusta*, Wilno 1859.
- Gostyński J., *Franciszek Krasiński polityk złotego wieku*, *Studia Historico-Ecclesiastica* [Warszawa] 1938, nr 4.
- Goźdz-Roszkowski K., *Obowiązek rozdawania dóbr skonfiskowanych w ustawodawstwie polskim XVI stulecia*, *ZNUŁ* 1971, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 83
- Goźdz-Roszkowski K., *Problem restytucji dóbr ziemskich zabranych przez monarchę „nullo iure” w konstytucjach pierwszych sejmów egzekucyjnych* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki*, red. J. Malec, W. Uruszczak, *Prace poświęcone 70. rocznicy urodzin prof. S. Płazy*, Kraków 1999.
- Goźdz-Roszkowski K., *Rozdawnictwo skonfiskowanych dóbr ziemskich w prawie polskim XV–XVI wieku*, *Studia nad Historią Państwa i Prawa* [Wrocław] 1974, S. II, t. XIV.
- Górski K., *Wojciech z Żychlina*, *Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historycznej* [Poznań] 1936, t. IX, z. 1.
- Górski K. [rec.: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974], *KH* 1976, R. LXXXIII, z. 3.
- Grajewski H., *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*, *ŁTN, Prace Wydziału II – Nauki Historyczne i Społeczne*, Łódź 1970.
- Gruszecki S., *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1573)*, Warszawa 1969.
- Gruszecki S., [rec.: K. Grzybowski, *Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia*, Warszawa 1959], *KH* 1960, R. LXVII, z. 1.
- Grzybowski K., *Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia*, Warszawa 1959.
- Grzybowski K., *Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia*, *PiP* 1962, R. XVI, z. 4–5.
- Grzybowski S., *Historycy i ich władcy: od średniowiecza do oświecenia*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa, Kraków 1993.
- Grzybowski S., *Mikołaj Sienicki – Demostenes sejmów polskich*, *ORP* 1957, t. II.
- Halecki O., *Dwaj ostatni Jagiellonowie*, [w:] *Historia polityczna Polski*, z. II: *od roku 1506 do roku 1775*, Warszawa 1925.
- Halecki O., *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. II: *W XVI wieku*, Kraków 1920.
- Halecki O., *Historia Polski*, Lublin 1992.
- Halecki O., *Polska w epoce Jagiellonów*, [w:] *Polska, jej dzieje i kultura*, t. I, Warszawa 1930.
- Halecki O., *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w r. 1569*, Kraków 1915.
- Halecki O., *Zgoda sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta*, Warszawa 1915.
- Handelsman M., *Przywilej piotrkowski 1388 r. Szkic historyczno-prawny*, *PH* 1907, t. IV, z. 1–2.
- Hartleb K., *Ostatni Jagiellonowie. Sylwety monarchów i ludzi (ocena wydarzeń)*, Lwów 1938.
- Hartleb K., *Piotr Gamrat w świetle nieznanego życiorysu*, *Archiwum Tow. Hist. we Lwowie* 1938, dz. II, z. 2.
- Historia Kościoła w Polsce*, t. I: *do r. 1764*, cz. 2: *od roku 1506*, red. ks. B. Kumor, ks. Z. Obertyński, Poznań 1974.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. I: *do połowy XV wieku*, red. J. Bardach, Warszawa 1973; t. II: *od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1966.
- Hube R., *Statuta nieszwawskie z 1454 r.*, Warszawa 1875.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991.

- Jasnowski J., *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Rozprawy Hist. Tow. Nauk. Warsz. 1939, t. XXII.
- Kaczmarczyk Z., Sobociński Wł., *Zagadnienie suwerenności państwowej i wolności sumienia w Polsce XV i XVI wieku*, [w:] *Zagadnienia prawne konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Materiały Sesji Naukowej PAN 4–9.07.1953*, t. II, Warszawa 1954.
- Kaniewska I., *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–72*, Kraków 1974.
- Kaniewska I., *Niektóre zbiory listów polskich króla Zygmunta Augusta*, ORP 1988, t. XXXIII.
- Kaniewska I., *Spoleczne podstawy ruchu egzekucyjnego*, [w:] *Dzieje kultury politycznej w Polsce*, Warszawa 1977.
- Kaniewska I., *Stan badań nad parlamentem polskim w latach 1506–1572*, ZNUJ 1971, CCLXI, Prace Historyczne, z. 35.
- Kaniewska I., *Stanisław Lupa Podlodoski, działacz sejmowy pierwszej połowy XVI w.*, ORP 1960, t. V.
- Kaniewska I., *Walka o wprowadzenie instygatorów na sejmie piotrkowskim 1565 r.*, ORP 1962, t. VII.
- Karejew M., *Zarys historyczny sejmu polskiego*, Warszawa 1893.
- Kąkolewski I., *Nadużycia władzy i korupcja w Prusach Książęcych w połowie XVI wieku. Narodziny państwa wczesnonowoczesnego*, Warszawa 2000.
- Kierst W., *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI st.*, PH 1910, t. X, z. 1.
- Kłoczowski J., *Chrześcijaństwo polskie XVI–XVIII w.*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. II: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969.
- Kolankowski L., *Polska Jagiellonów*, Olsztyn 1991.
- Kolankowski L., *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, Archiwum Naukowe, Lwów 1914, dz. I. Historyczno-Filologiczny, t. VII.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, t. I, Warszawa 1986.
- Konopczyński W., *Liberum Veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 1918.
- ks. Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie metropolii polscy od roku 1000 aż do 1821*, Poznań 1889.
- Kostuś W., *Władztwo Polski nad Łęborkiem, Bytowie. Studium historyczno-prawne*, Studia nad Historią Państwa i Prawa [Wrocław] 1954, S. II, t. II.
- Kowalska H., *Stanisław Szafraniec z Pieskowej Skąły*, ORP 1958, t. III.
- Kowalska H., *Walka o dziesięciny na sejmach egzekucyjnych w latach 1562–1565*, ORP 1956, t. I.
- Kraśiński W., *Zarys dziejów i upadek reformacji w Polsce*, t. I, Warszawa 1903.
- Kraushar A., *Uwagi nad prawem lennym w Rzeplitej i o znaczeniu wyrazu „domus” w sukcesji dóbr lennych*, Sprawozdanie z Posiedzeń Tow. Nauk. Warsz. 1911, nr 1.
- Kuchowicz Z., *Barbara Radziwiłłówna*, Łódź 1976.
- Kus J., *Manowie jarosławscy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.)*, Przemyskie Zapiski Historyczne 1985, R. III.
- Kutrzeba S., *Kilka kwestyi z historii ustroju Polski. Przyczynki i polemika*, KH 1906, R. XX, z. 4.
- Kutrzeba S., *Prawa, przywileje, statuty lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, AKP 1913, t. IX.
- Kutrzeba S., *Urzędy koronne i nadworne w Polsce ich początek i rozwój do r. 1504*, Przewodnik Naukowy i Literacki 1903, R. XXXI.
- Labuda G., *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań 1974.
- Labuda G., *Polska w zlewisku Bałtyku*, Jantar 1948, R. VI, z. 1.
- Larisch K., *O podskarbach wielkich, ich obowiązkach i podwładnych aż do roku 1764*, t. IV, Biblioteka Warszawska, t. 20, Warszawa 1845.
- Lepszy K., *Próby reform państwowych i walka średniej szlachty z magnaterią (Ruch egzekucyjny)*, [w:] *Historia Polski*, t. I: *do r. 1764*, cz. II: *od połowy XV wieku*, red. H. Łowmiański, Warszawa 1957.
- Lesiński B., *Wyderek czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku*, CPH 1976, t. XXVIII, z. 1.

- Leśniodorski B., *Sejm polski „złotego wieku”*, PiP 1961, R. XVI, z. 4–5.
- Lewicki A., *Przywilej brzeski*, [w:] *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego AU*, t. XXIV, Kraków 1889.
- Litak S., *W dobie reform i polemik religijnych*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992.
- Ljubović N., *Načalo katoličeske reakcije i upadek reformacije u Poljske*, Warszawa 1890.
- Luciński J., *Majątki ziemskie panującego w Małopolsce do 1385 r.*, Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historycznej [Poznań] 1967, t. XIX, z. 2.
- Luciński J., *Rozwój królestwa w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*, Poznań 1970.
- Lukas S., *Przyłączenie Mazowsza do Korony Polskiej*, Przewodnik Naukowy i Literacki [Lwów] 1875, R. III, t. 3, z. 9.
- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, przygot. do druku K. Pietkiewicz, Poznań 1999.
- Maciejowski W. A., *Historia prawodawstw słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1835.
- Maciszewski J., *Kultura polityczna Polski „złotego wieku”*, [w:] *Dzieje kultury politycznej Polski*, Warszawa 1977.
- Maciszewski J., *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1969.
- Maciuszko J. T., *Pokój religijny – szlachecka polityka wyznaniowa za Zygmunta Augusta. Wstęp do Konfederacji Warszawskiej 1573 r.*, RT 1982, t. XXIV, z. 1.
- Maciuszko J. T., *Sobór narodowy – kościół narodowy. Wstęp do Konfederacji Warszawskiej*, cz. II, RT 1982, t. XXIV, z. 2.
- Majorek C., *Przyczynek do refleksji na temat biografii historycznej*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa, Kraków 1993.
- Mallek J., *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.
- Małek J., *Stany Prus Królewskich a Rzeczpospolita Polska w latach 1526–1660*, RG 1983, t. XLIII.
- Marciniak R., *Acta Tomicianiana w kulturze politycznej Polski okresu Odrodzenia*, Warszawa 1983.
- Marciniak R., *Sejm piotrkowski 26 XII 1524 – 23 II 1525 (Próba analizy problematyki obrad)*, CPH 1974, t. XXVI, z. 2.
- Matuszewski J. S., *Die Verpfändung der Krongüter und das Nutzungssystem der Herrschaftsgüter der Regierenden in Polen des 15. und 16. Jahrhunderts*, [w:] *Polen und Österreich im 16. Jahrhundert*, Wien 1997.
- Matuszewski J. S., *Dożywocie w dyspozycjach królewskich za Jagiellonów*, CPH 1987, t. XXXIX, z. 1.
- Matuszewski J. S., *Egzekucja dóbr czy egzekucja dochodów*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN 1986, R. XL, nr 6.
- Matuszewski J. S., *Le rôle du gage dans la politique de disposition du domaine royal des Jagellons*, APH 1985, t. XLV.
- Matuszewski J. S., *Materialne instrumenty władzy w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. II, Warszawa–Toruń 1994.
- Matuszewski J. S., *Oprocentowanie sumy zastawnej w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 1980, t. XLI, s. 1–13.
- Matuszewski J. S., *Postanowienia i realizacja ustawodawstwa zastawnego sejmów egzekucyjnych*, Łódź 1986.
- Matuszewski J. S., *Statut Władysława Warneńczyka z 1440 r. w procesie ograniczania królewskiego prawa dyspozycji domeną ziemską w Polsce*, CPH 1985, t. XXXVII, z. 2.
- Matuszewski J. S., *Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV wieku*, ZNUŁ 1979, S. I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Folia Iuridica, nr 53.
- Matuszewski J. S. [rec.: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974], CPH 1977, t. XXIX, z. 2.

- Mączak A., *Prusy Królewskie i Książęce latach rozkwitu 1526–1657*, [w:] *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. II, Poznań 1976.
- Mączak A., *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986.
- Nowak-Dłużewski J., *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmuntołskie*, Warszawa 1966.
- Nowakowski A., *Dzieje ustroju i prawa księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego 1988, nr 363 [Filia UW w Białymstoku].
- Nowakowski A., *Prawne aspekty inkorporacji księstw oświęcimskiego i zatorskiego do Korony w l. 1563–1564*, CPH 1984, t. XXXVI, z. 2.
- Odyniec W., *Dzieje Prus Królewskich (1454–1772). Zarys monograficzny*, Warszawa 1972.
- Olszewski H., *Rzeczpospolita. Przyczynek do dziejów ideologii polityczno-prawnej w dawnej Polsce*, [w:] *Idee – Państwo – Prawo*, red. J. M. Majchrowski, ZNUJ 1991, DCCCXIX, Prace z Nauk Politycznych, z. 28.
- Olszewski H., *Sejm konny. Rzecz o funkcjonowaniu ideologii demokracji szlacheckiej w dawnej Polsce*, CPH 1985, t. XXXVII, z. 1.
- Pajewski J., *Węgierska polityka Polski w połowie XVI wieku (1540–1570)*, Kraków 1932.
- Pałucki W., *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974.
- Pałucki W., *Reformy skarbowe sejmu egzekucyjnego 1562/63 r.*, SH, *Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dr Stanisława Arnolde*, Warszawa 1965.
- Pałucki W., *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962.
- Państwo jako czynnik rozwoju*, [w:] *Dziejów Polski blaski i cienie*, red. M. Turski, Warszawa 1968.
- Pawiński A., *Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego*, Warszawa 1895.
- Pawiński A., *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. VIII, Warszawa 1881.
- Pęcherski C., *Zygmunt August jako mówca sejmowy*, Przegląd Współczesny 1923, R. II, t. VI.
- Piekosiński H., *Sejm walny warszawski z r. 1572*, Rozprawy Wyd. Hist.-Filozof. AU [Kraków] 1897, t. XXXV.
- Pirożyński J., *Na drodze do gdańskiej deprekacji. Sprawa Gdańska na sejmie 1570 roku*, RG 1971, t. XXI, z. 1.
- Pirożyński J., *Sejm warszawski 1570*, Kraków 1972.
- Piwiński K., *Niedoszła wyprawa t. z. Radoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę (1567/8)*, Ateneum Wileńskie 1928, R. V, z. 14.
- Plaża S., *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)*, Kraków 1969.
- Plaża S., *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, ZNUJ 1984, DCCXX, Prace Prawnicze, z. 110.
- Plaża S., Sucheni-Grabowska A., *Z badań nad polskim parlamentaryzmem XVI wieku*, CPH 1974, t. XXVI, z. 1.
- Pociecha W., *Arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Dzierzgowski prymas Polski (ok. 1490–1559). Zarys biograficzny*, [w:] *Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. II, Kraków 1947.
- Pociecha W., *Czasy Zygmunta Starego*, RH 1947, t. XVI.
- Pociecha W., *Geneza holdu pruskiego (1467–1525)*, Gdynia 1937.
- Pociecha W., *Królowa Bona (1494–1557), Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. II, III, Poznań 1949–1958.
- Polaszewski L., *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976.
- Potkański K., *Sprawa restytucji. (Rok 1374 i 1381)*, Rozprawy Wyd. Hist.-Filozof. AU [Kraków] 1908, S. II, t. XIV.

- Prochaska A., *Konfederacja łwowska 1464 roku*, KH 1892, R. VI, s. 728–780.
- Prochaska A., *Lenna i małstwa na Rusi i na Podolu*, Rozprawy Wyd. Hist.-Filozof. AU [Kraków] 1891, t. XLII.
- Prochaska A., *Przywilej czerwiński z 1422 r.*, PH 1907, t. IV.
- Prochaska A., *Rokosz łwowski w r. 1537*, KH 1902, R. XVI, z. 1, 2, 3.
- Prochaska A., *Uchwały walnego zjazdu w Piotrkowie z 1444 roku*, Ateneum 1887, t. XLVI.
- Prochaska A., *W obronie społeczeństwa. Studium z dziejów Władysława Warneńczyka*, KH 1901, R. XV, z. 3.
- Prus J., *Król Zygmunt August i jego zasługi dla polskiej kultury*, SH 1974, R. XVII, z. 4 (67).
- Przeździecki A., *Jagiellonki polskie w XVI w.*, t. I–II, Kraków 1868.
- Rembowski A., *Reprezentacja stanowa w Polsce, jej ustrój i zakres władzy publicznej*, t. I, Biblioteka Warszawska, t. 209, Warszawa 1893.
- Roman R., *Konflikt prawno-polityczny 1435–1430 r. a przywilej brzeski*, CPH 1962, t. XIV, z. 2.
- Roman S., *Przywileje niezawskie*, Wrocław 1957.
- Roman S., *Zagadnienie prawomocności przywileju czerwińskiego z 1422 r.*, CPH 1959, t. XI, z. 1.
- Romanowski J. N., *Otia Cornicensia. Studia nad dziełem: Zródlopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego, cz. II, oddz. I, t. I*, Poznań 1861.
- Russocki S., *Uwagi o kulturze politycznej Polski XVI–XVII wieku*, [w:] *Dzieje kultury politycznej w Polsce*, red. J. A. Gierowski, Warszawa 1977.
- Rymaszewski Z., *Zastaw w świetle praktyki sądów małopolskich w XV wieku*, ZNUŁ 1962, S. I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 26.
- Salmonowicz S., Grodziski S., *Uwagi o królewskim ustawodawstwie*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. S. Plazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999.
- Samsonowicz H., *Gdańsk a poczynania morskie Zygmunta Augusta*, [w:] *Historia Gdańska*, t. II: 1454–1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982.
- Schramm G., *Der polnische Adel und die Reformation*, Wiesbaden 1965.
- Siemieński J., *Polska kultura polityczna wieku XVI*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932.
- Skoczek J., *Wychowanie Jagiellonów*, Lwów 1932.
- Skwarczyński P., *Szkice z dziejów reformacji w Europie środkowo-wschodniej*, Londyn 1967.
- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. IV, red. M. Plezia, Wrocław 1975–1977; t. V, Kraków 1981.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. VII, red. M. R. Mayenowa, Wrocław 1973.
- Słownik staropolski*, t. VII, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1973–1977.
- Smoleński W., *Dzieje narodu polskiego*, Warszawa 1919.
- Sobieski W., *Dzieje Polski*, t. I: do roku 1696, Warszawa 1923.
- Sobieski W., *Król czy tyran. Idee rokoszowe a różnowiercy za czasów Zygmunta Augusta*, Reformacja w Polsce 1926, R. IV, red. S. Kot.
- Sobolewski M., *Polska kultura polityczna i prawna w dawnych wiekach. Próba charakterystyki*, CPH 1983, t. XXXV, z. 2.
- Sucheni-Grabowska A., *Badania nad elitą władzy w latach 1551–1562*, [w:] *Spoleczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. I, red. A. Wyczański, Warszawa 1976.
- Sucheni-Grabowska A., *Jagiellonowie i Habsburgowie w pierwszej połowie XVI w. Konflikty i ugody*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka” 1983, R. XXXVIII, nr 4.
- Sucheni-Grabowska A., *Kilka uwag o miejscu króla w sejmach „złotego wieku”*, Acta Universitatis Wratislaviensis 1988, nr 945, Historia LXVI.
- Sucheni-Grabowska A., *Korespondencja królewiecka i jej znaczenie dla badań nad dziejami Polski u schyłku czasów jagiellońskich*, SŻ 1978, t. XXIII.
- Sucheni-Grabowska A., *Kształtowanie się koncepcji Senatu w XVI wieku, Senat w Polsce. Dzieje i teraźniejszość. Sesja naukowa Kraków 25 i 26 V 1993 r.*, red. nauk. K. Matwijowski, J. Pietrzak, Warszawa 1993.

- Sucheni-Grabowska A., *Losy egzekucji dóbr w Koronie w 1574–1650*, KH 1973, R. LXXX, z. 1.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Sucheni-Grabowska A., *Obsadzanie urzędów senatorskich i ministerialnych przez Zygmunta Augusta*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, Lublin 1987.
- Sucheni-Grabowska A., *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław 1967.
- Sucheni-Grabowska A., *Pewne sporne zagadnienia panowania Zygmunta Augusta*, KH 1977, R. LXXXIV, z. 2.
- Sucheni-Grabowska A., *Przeobrażenia ustrojowe od Kazimierza Wielkiego do Henryka Walezego*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, red. A. Sucheni-Grabowska, A. Dybikowska, Warszawa 1993.
- Sucheni-Grabowska A., *Refleksje nad sejmami czasów zygmuntowych (W związku z książką W. Uruszczaka, Sejm walny koronny w latach 1506–1540...)*, PH 1984, t. LXXV, z. 4.
- Sucheni-Grabowska A., *Sejm w latach 1540–1587*, [w:] *Historia sejmów polskiego*, t. I: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984.
- Sucheni-Grabowska A., *Spoleczność szlachecka a państwo*, [w:] *Polska w epoce Odrodzenia*, red. A. Wyczański, Warszawa 1986.
- Sucheni-Grabowska A., *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. II, z. 21, Warszawa 1988.
- Sucheni-Grabowska A., *Stanisław Hozjusz jako dyplomata Zygmunta Augusta. Wokół traktatu praskiego z 1549*, *Studia Warmińskie* 1981, t. XVIII.
- Sucheni-Grabowska A., *W sprawie podejmowania uchwał na sejmach za Zygmunta Augusta*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 1979, nr 477, *Historia* XXXI.
- Sucheni-Grabowska A., *Zygmunt August król Polski i wielki książę litewski (1520–1562)*, Warszawa 1996.
- Sucheni-Grabowska A., [rec.: *Diariusz sejmów lubelskiego 1566 roku*, oprac. I. Kaniewska, Wrocław 1980], *Archeion* 1983, t. LXXV.
- Sucheni-Grabowska A., [rec.: *Documenta ex Archivo Regiomontano ad poloniam spectantia, „Elementa ad fontium editiones” t. XXX–XXXII*, ed. K. Lanckorońska, cz. 1, Romae 1973...; cz. 2, Romae 1974...; cz. 3, Romae 1974...], PH 1977, t. LXVIII, z. 3.
- Sucheni-Grabowska A., [rec.: I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta (1548–1572)*, ZNUJ 1974, CCCLI, *Prace Historyczne*, z. 48], KH 1975, R. LXXXII, z. 3.
- Sucheni-Grabowska A., [rec.: H. D. Wojtyńska CP, *Papiestwo–Polska (1548–1563). Dyplomacja*, Lublin 1977], PH 1979, z. 2.
- Sułkowska-Kurasiowa I., *Rewizje nadań królewskich na przełomie XV/XVI wieku*, KH 1967, R. LXXIV, z. 2.
- Świeżawski A., *Ziemia Belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990.
- Szczuczko W., *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994.
- Szczygielski W., *Uwagi o polskiej kulturze politycznej od schyłku XV do połowy XVII wieku (1492–1648)*, RŁ 1984, (1986), t. XXXIV.
- Szelągowski A., *Sprawa północna w wiekach XVI i XVII*, cz. I: *Walka o Bałtyk (1544–1621)*, Lwów 1904.
- Szelągowski A., *Wzrost państwa polskiego w XV i XVI wieku. Polska na przełomie wieków średnich i nowych*, Lwów 1904.
- Szujski J., *Charakterystyka Zygmunta Augusta*, [w:] *Dzieła*, S. II, t. VI: *Opowiadania i roztrząsania*, t. II, Kraków 1886.
- Szujski J., *Ostatnie lata Zygmunta Augusta i Anna Jagiellonka*, [w:] *Dzieła*, S. II, t. VI: *Opowiadania i roztrząsania*, t. II, Kraków 1886.

- Szujski J., *Sejmy za Zygmunta Augusta*, [w:] *Dzieła*, S. II, t. VI: *Opowiadania i roztrząsania*, t. II, Kraków 1886.
- Szulc T., *Dyspozycja królewska domeną ziemską w świetle konstytucji sejmów egzekucyjnych*, [w:] *Symbolae historico-iuridicae Lodziensis Iulio Bardach dedicatae*, Łódź 1997.
- Stankowa M., *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975.
- Slaski J., *Polskie dialogi polityczne Stanisława Orzechowskiego na tle sejmów egzekucyjnych*, ORP 1967, t. XII.
- Ślusarczyk K., *Sprawa zespolenia Prus Królewskich z Koroną za Jagiellonów (1454–1525)*, RH 1927, R. III.
- Taubenschlag R., *Jakub Przyłuski, polski romanista XVI w.*, [w:] *Rozprawy* Wyd. Hist.-Filozof. AU [Kraków] 1918, S. II, t. XXXVI.
- Tazbir J., *Zygmunt II August*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1980.
- Tomczak A., *Walenty Dembowski Kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963.
- Topolska M. B., *Jakub Ostroróg, jego udział w reformacji i ruchu egzekucyjnym XVI w.*, Prace Wyd. Filozof.-Hist. S. Historia, nr 7, Poznań 1962.
- Topolski J., *Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1990*, Warszawa 1992.
- Topolski J., *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795)*, [w:] *Polska, dzieje narodu, państwa i kultury*, t. II, red. J. Topolski, Poznań 1994.
- Topolski J., A. Czubiński, *Historia Polski*, Wrocław 1989.
- Troskoleński T., *Andrzej Radwan Zebrzydowski, biskup wrocławski i krakowski (1494–1560)*. *Monografia historyczna*, Przewodnik Naukowy i Literacki [Lwów] 1897, R. XXV; 1901, R. XXIX; 1906, R. XXXIV.
- Ulanowski B., *Jakób Przyłuski i jego statut*, *Reformacja w Polsce* 1922, R. II, z. 8.
- Ulanowski B., *Trzy zabytki do historii parlamentaryzmu w Polsce w XV wieku*, AKP 1895, t. I. ks. dr Umiński J., *Historia Kościoła*, t. II, do druku przygot. i uzupełnił ks. prof. dr W. Urban, Opole 1960.
- Urbanik V., *Zygmunt August i jego władza w opinii współczesnych*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1988, nr 3/4.
- Uruszczak W., *Korektura praw z 1532 roku. Studium historyczno-prawne*, t. I, ZNUJ [Warszawa-Kraków] 1990, CMLXVI, *Prace prawnicze*, z. 135.
- Uruszczak W., *Król i sejm w świetle Korektury Praw z roku 1532 r. (Z badań nad przyczynami jej upadku)*, *Krakowskie Studia Prawnicze* 1975, R. VIII.
- Uruszczak W., *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów Odrodzenia*, CPH 1980, t. XXXII, z. 2.
- Uruszczak W., *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 1979.
- Uruszczak W., *Sejm walny korony w latach 1506–1540*, Warszawa 1980.
- Uruszczak W., *System władzy w Polsce ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, CPH 1986, t. XXXVIII, z. 2.
- Uruszczak W., *Zasada lex est rex w Polsce XVI wieku*, *Sobótka* 1993, z. 2–3.
- Uruszczak W., [rec.: A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski (1520–1562)*, Warszawa 1996, KH 1997, R. CIV, nr 3.
- Vetulani A., *Lenno Pruskie. Od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525–1568*. *Studium historyczno-prawne*, Kraków 1930.
- Vetulani A., *Nowy zarys historii ustroju Polski w średniowieczu* [rec.: Z. Wojciechowski, *Państwo Polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, Poznań 1945], PH 1948, t. XXXVII.
- Vetulani A., *Prawny stosunek Prus Książęcych do Polski (1466–1657)*, CPH 1954, t. VI, z. 1.
- Vetulani A., *Rokowania krakowskie z roku 1454 i zjednoczenie ziem pruskich z Polską*, PH 1954, t. XLV, z. 2–3.

- Vetulani A., *Spojrzenie na dzieje państwa i prawa Rzeczypospolitej (uwagi z powodu podręcznika: Historia państwa i prawa polskiego do r. 1795, red. J. Bardacha)*, CPH 1958, t. X, z. 2.
- Waldo B., *Urząd starosty sądowego w Małopolsce w XV i XVI wieku*, Uniwersytet Łódzki 1985.
- Warmński M. S., *Egzekucja dóbr koronnych na sejmie piotrkowskim w r. 1562. Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1884*, Przemyśl 1884.
- Weymann S., *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, Przegląd Zachodni 1953, R. IX, nr 6-8.
- Wierzbowski T., *Jakób Uchański arcybiskup gnieźnieński (1502-1581). Monografia historyczna*, [w:] *Uchansciana seu collectio documentorum*, t. V, Warszawa 1895.
- Wisner H., *Dziedzictwo Jagiellonów... Zyski i straty*, Życie Warszawy 1986, nr 194.
- Wojciechowski Z., *Zygmunt Stary 1506-1548*, Warszawa 1946.
- Wójcik, Z., *Liberum veto*, [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. II, z. 28, Kraków 1992.
- Wrede M., *Królowa Bona. Między Włochami a Polską*, Warszawa 1992.
- Wyczański A., *Elementy ujednolicenia polskiego obszaru gospodarczego w XVI wieku. Cele stronnictwa egzekucyjnego*, [w:] *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich. Przemówienia, referaty, dyskusje*, t. II, Warszawa 1953.
- Wyczański A., *Epoka Odrodzenia*, [w:] *Zarys historii Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1979.
- Wyczański A., *Kształtowanie się Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Z dziejów polskiego społeczeństwa i kultury*, red. A. Wyczański, Wrocław 1989.
- Wyczański A., *Polityka w Polsce XVI stulecia*, Człowiek i Światopogląd 1975, nr 115.
- Wyczański A., *Polska na tle Europy w XVI stuleciu*, [w:] *Dziejów Polski - blaski i cienie*, red. M. Turski, Warszawa 1968.
- Wyczański A., *Polska Rzecz Pospolitą szlachecką*, Warszawa 1991.
- Wyczański A., *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, PH 1953, t. XLIV, z. 3.
- Wyczański A., *Zmierzch Jagiellonów (Zygmunt Stary i Zygmunt August). Rozdroża historii*, Literatura 1989, nr 10.
- Zakrzewski W., *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574-1575*, Kraków 1878.
- Zakrzewski W., *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce 1520-1572*, Lipsk 1870.
- Zivier E., *Neuere Geschichte Polens, I Band: Die zwei letzten Jagiellonen (1506-1572)*, Gotha 1915.
- Żelewski R., *Dyplomacja polska w latach 1506-1572*, cz. VII, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. I: *polowa X w. - 1572 r.*, red. M. Biskup, Warszawa 1982.

OD REDAKCJI

Tadeusz Szulc ukończył studia historyczne na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UŁ w 1976 r. oraz studia prawnicze na Wydziale Prawa i Administracji UŁ w 1978 r.

W 1979 r. podjął pracę w Katedrze Powszechnej Historii Państwa i Prawa na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, pełniąc kolejno obowiązki asystenta, starszego asystenta (od 1981 r.) i adiunkta (od 1989 r.).

W 1988 r. obronił pracę doktorską na temat: *Uchwały podatkowe ze szlacheckich dóbr ziemskich za pierwszych Jagiellonów (1386–1501)*. Jest autorem 13 publikacji, w tym monografii (rozprawa doktorska wydana w 1991 r.).

Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki historii skarbowości i parlamentaryzmu w okresie panowania Jagiellonów.

AUS DER UNTERSUCHUNGEN ÜBER RECHTSVOLLSTRECKUNG

GESETZGEBENDE GRUNDLAGEN DER GÜTERVOLLSTRECKUNG. AUSLEGUNG UND NOVELLIERUNG DENEN AUF DEN REICHSTAGEN UNTER REGIERUNG VON SIGISMUND II AUGUST

Inhaltsverzeichnis

Einleitungsfragen

1. Literatur des XIX. und XX. Jahrhunderts angesichts des Problems der Gütervollstreckung
2. Forderungen nach Bearbeitung der Problematik von Gesetzgebung der Vollstreckungsreichstage (~sejme)
3. Königliche Anordnungen im Lichte der Literatur
4. Festlegung der in Arbeit angenommenen Grundbegriffe für Verfügung von königlichen Gütern
5. Ziel der Arbeit
6. Chronologische Rahmen der Arbeit
7. Territorialer Bereich
8. Quellen

Teil A: Problem der Beschränkung von Königlicher Gewalt angesichts der Verfügung über ländliche Domäne bis zum Beitritt Königs der Vollstreckungsbewegung

Kapitel I: Rechtliche Grundlagen des Programms der Gütervollstreckung

1. Gesetzgebung von 1440–1504
 - 1.1. Statut von Władysław III Varnaer
 - 1.2. Gesetze von Kasimir Jagellonen
 - 1.3. Statut von Alexander
2. Gesetzgebung von 1506–1558/59
 - 2.1. Aus der Regierungszeit von Sigismund I Alten (1506–1548)
 - 2.2. Aus der Regierungszeit von Sigismund II August (1548–1558/59)

Kapitel II: Adelsprogramm der Gütervollstreckung vor 1562

1. Gestaltung von Konzeption der Rechtsvollstreckung
 - 1.1. Güterrevisionen bis zum Anfang des XVI Jh.
 - 1.2. Auftauchen der Forderung nach Rechtsvollstreckung
 - 1.3. Gestaltung der Forderung nach der Gütervollstreckung
 - 1.3.1. Anträge der Adligen auf dem Reichstag 1547/48
 - 1.3.2. Anträge auf die Vollstreckung auf dem ersten Reichstag unter Regierung von Sigismund II August
 - 1.3.3. Verhältnis des Senats und Königs zu den Forderungen der Abgeordneten

2. Entwicklung der Konzeption von Gütervollstreckung im Rahmen des Programms von Rechtsvollstreckung auf den Reichstagen 1550–1553
 - 2.1. Reichstag 1550 – drei Listen der Forderungen von Adligen im Bereich der Vollstreckung Reaktion des Königs und des Senats auf die Forderungen der Adligen
 - 2.2. Ergebnisse der Beratung 1550
 - 2.3. Die Angelegenheit der Vollstreckung auf dem Reichstag 1552
 - 2.4. Reichstag 1553. Unzufriedenheit der Adligen mit erfolgloser Beratung über Rechtsvollstreckung
 - 2.4.1. Verhältnis von Sigismund II August zur Forderung nach Gütervollstreckung
 - 2.4.2. Gütervollstreckung nach Mikołaj Sienicki
 - 2.4.3. Rede von Hieronim Ossoliński
3. Unabhängigkeit des Programms von Gütervollstreckung auf den Reichstagen 1555–1558/59
 - 3.1. Reichstag 1555 – Statuten der Jahre 1440, 1454 und 1504 als Kriterium der Rechtskraft von königlichen Verleihungen
 - 3.1.1. Projekt der Gütervollstreckung von Hieronim Ossoliński von 1555
 - 3.1.2. Weitere Vorschläge von Hieronim Ossoliński in Sache Gütervollstreckung
 - 3.1.3. Gesetzgebender Antrag von Mikołaj Sienicki
 - 3.1.4. Stellung des Königs und des Senats zu Vorschlägen der Adligen auf Gütervollstreckung
 - 3.1.5. Versuch der Verteidigung der gestellten gesetzgebenden Anträge von Abgeordneten
 - 3.1.6. Streit um Reichstagsrezess
 - 3.2. Versuch der Beschränkung von Beratungsthematik auf dem Reichstag 1556/57
 - 3.3. Reichstag 1558/59
 - 3.3.1. Senats Vorschlag der Durchsicht und Annäherung von Rechten
 - 3.3.2. Versuch der Abgeordneten, den König zum Beitritt der Gütervollstreckung zu verleiten – Rede des Abgeordneten Jan Kietliński
 - 3.3.3. Gesetzgebender Antrag von Hieronim Ossoliński
 - 3.3.4. Vergleich der Projekte von Gütervollstreckung von 1555 und 1558/59
 - 3.3.5. Stellung des Senats zu Programmen der Adligen
 - 3.3.6. Bedeutung der Reichstagsberatung von 1558/59

Teil B: Optimismus des Königs und der Vollstrecker

Kapitel I: Auslegung der antiverteilenden Gesetzgebung

1. Reichstagsauslegung der Statuten von 1440, 1454 und 1504 auf dem Reichstag 1562/63
 - 1.1. Auslegung des Statuts von Władysław III von 1440
 - 1.2. Auslegung des Statuts von Kasimir Jagellonen von 1454
 - 1.3. Auslegung des Statuts von Alexander von 1504

Kapitel II: Diskussionen und gesetzgebende Entscheidungen der Reichstage von 1562/63 und 1563/64 über Gütervollstreckung

- 1.1. Debatten über Verleihungen für Ewigkeit
 - 1.1.1. Diskussionen auf dem Reichstag 1562/63
 - 1.1.1.1. Diskussionen auf dem Reichstag 1563/64
 - 1.1.1.2. Diskussionen auf dem Reichstag 1563/64
 - 1.1.1.3. Angelegenheit des Burgherrn Florian Zebrzydowski
- 1.2. Rechtssprüche
 - 1.2.1. Der Vollstreckung nicht unterliegende Verleihungen für Ewigkeit
 - 1.2.2. Der Vollstreckung unterliegende Verleihungen für Ewigkeit
 - 1.2.3. Auf zeitweilige Verschiebung des Verlustes von Pachtbesitz durch den Betzter gezielte Entscheidungen

- 1.2.4. Verfügungen für Ewigkeit, vorausgegangen durch Verleihung mit lebenslänglicher Klausel
- 1.2.5. Angelegenheit der Erbteile
- 2.1. Debatte über Verkauf von königlichen Gütern
- 2.2. Rechtssprüche
 - 2.2.1. Verbot des Verkaufs von königlichen Gütern bis 1504
 - 2.2.2. Verbot des Verkaufs von königlichen Gütern nach 1504
- 3.1. Diskussionen über Schacherei von königlichen Gütern
- 3.2. Rechtssprüche
 - 3.2.1. Arten von Schachereien
- 4.1. Debatte über Lehensverleihung
- 4.2. Rechtssprüche
 - 4.2.1. Verbot der Verteilung von Privatlehen
 - 4.2.2. Entscheidungen über Staatslehen
 - 4.2.3. Ehemalige Lehen
- 5.0. Diskussion über lebenslängliche Klausel
 - 5.0.1. Exspektanz für lebenslängliche Verleihungen
 - 5.0.2. Einwände gegen Einführung der Gebühren von „leeren lebenslänglichen Verleihungen“
 - 5.0.3. Versuch der Beschränkung von Privilegien der lebenslänglichen Verleihungen
- 6.1. Diskussionen über Pfände
 - 6.1.1. Antrag von Mikołaj Lutomirski
 - 6.1.2. Entscheidung von Stanisław Wolski
 - 6.1.3. Angelegenheit von Biecz
- 6.2. Rechtssprüche
 - 6.2.1. Alte Summen
 - 6.2.2. Neue Summen
- 7.1. Debatte über Pachten
- 7.2. Rechtssprüche über Verpachtungen
- 8.0. Entscheidungen über Nutzungsverleihungen
- 9.0. Verheimlichte Summen

Teil C: Gütervollstreckung in Abkehr

- 1.1. Debatten über Verleihungen für Ewigkeit
 - 1.1.1. Debatte auf dem Reichstag 1565
 - 1.1.2. Antrag des Erzbischofs Jakub Uchański, Spytek Jordan und Paweł Działyński
 - 1.1.3. Voeschläge von Walenty Dembiński und Erzbischof Jakub Uchański
 - 1.1.4. Versuche, Spannung unter Besitzern von Verleihungen für Ewigkeit hervorzurufen
- 1.2. Rechtssprüche
 - 1.2.1. Auf zeitweilige Verschiebung des Verlustes von Pachtbesitz durch Besitzer gezielte Entscheidungen
 - 1.2.2. Beschluss über zeitweilige Gebührenbefreiung der Besitzer
 - 1.2.3. Wiederholung des Verbots der Verfügung für Ewigkeit
 - 1.2.4. Missbräuche angesichts der ewigen Besitzer während Durchführung von Güterrevisionen
- 2.0. Angelegenheit des Verkaufs von königlichen Gütern
- 3.1. Debatte über Schachereien
 - 3.1.1. Antrag des Erzbischofs Jakub Uchański
 - 3.1.2. Angelegenheit ungleicher Schachereien

- 3.2. Rechtssprüche
- 4.1. Diskussionen über Lehensverleihungen
 - 4.1.1. Der erste Antrag des Erzbischofs Jakub Uchański
 - 4.1.2. Der zweite Antrag des Erzbischofs Jakub Uchański
- 4.2. Rechtssprüche
 - 4.2.1. Ausnahme vom Prinzip
 - 4.2.2. Die Änderung der Rechtslage von Lehensbesitzer
- 5.0. Diskussion über lebenslängliche Klausel
 - 5.0.1. Antrag des Bischofs Mikołaj Wolski
 - 5.0.2. Versuche, Spannung unter Besitzern mit Privileg der lebenslänglichen Verleihung hervorzurufen
- 6.1. Diskussionen über Pfände
 - 6.1.1. Problem der Auslegung des Status von Alexander
 - 6.1.2. Streit über Verpfänden von königlichen Gütern auf dem Reichstag 1565
 - 6.1.3. Antrag des Erzbischofs Jakub Uchański in Sache der neuen und alten Summen
- 6.2. Rechtssprüche
 - 6.2.1. Problem der Gewährleistung von Unabsetzbarkeit des Nachkommen vom gestorbenen Pfandnehmer
 - 6.2.2. Neue Summen
- 7.1. Stimme in Sache Pachten
- 7.2. Rechtssprüche
 - 7.2.1. Angelegenheit der Gebühren von lebenslänglichen Pachten
 - 7.2.2. Zeitweilige Befreiung der Besitzer von Leistungen
 - 7.2.3. Pachten ohne lebenslängliche Klausel
- 8.0. Entscheidungen im Bereich der Nutzungsverleihungen
 - 8.0.1. Pflichten des Nutzers
 - 8.0.2. Einkommen des Nutzers
 - 8.0.3. Zeitweilige Befreiungen der Nutzer von Leistungen
 - 8.0.4. Problem der Änderung des lebenslänglichen Nutzers in Pfandbesitzer bis Verpachtung
 - 8.0.5. Änderung der Rechtslage des Besitzers von „leerer lebenslänglicher Verleihung“
- 9.0. Verheimlichte Summen

Ende: Beurteilung von Leistungen der Vollstreckungsbewegung

- 1. Stellung der Literatur
- 2. Beurteilung der Reichstagsreden
- 3. Ergebnisse der gesetzgebenden Arbeiten von Vollstreckungsreichstage

Verzeichnis der angewandten Abkürzungen

Bibliographie

Von der Redaktion